

Dominium I.

Régi nagybirtokok, új kutatások

Régi nagybirtokok, új kutatások

Szerkesztette: DR. SZIRÁCSIK ÉVA
Lektorálta: DR. KAPOSI ZOLTÁN
Olvasószerkesztő: SZABÓNÉ TÖSÉR ANETT
A rezüméket fordította: TÁTRA EMESE

A kötet megjelenését támogatta: FILESYSTEM Kft.

A könyvet és a borítót tervezte
KEMÉNY ANDRÁS

ISBN 978-615-5084-24-9

Minden jog fenntartva

Szerkesztés © Szirácsik Éva, 2015
© Unicus Műhely, 2015

A kiadásért felel
a MÁG Bt. ügyvezetője
1135 Budapest, Tahi u. 98.
Tel.: 70/361-3732
E-mail: unicusmuhely@gmail.com
Honlap: www.unicusmuhely.iwk.hu

Nyomta és kötötte:
A. D. 2001 Kft., Győr
Felelős vezető: Illés Zoltán

TARTALOM

Szirácsik Éva: Szerkesztői előszó	9
<i>Éva Szirácsik: Editor's Preface</i>	
Kaposi Zoltán: Ajánlás.	11
<i>Zoltán Kaposi: Foreword</i>	
Tarkó Ilona: Batthyány I. Ádám rabtartásának szervezete	14
<i>Ilona Tarkó: The System of Keeping Captives by Ádám I Batthyány</i>	
Ulrich Attila: Uradalmi termelés, adózás és haszon Felső-Magyarország kamarai uradalmaiban az 1670-es évek elején	23
<i>Attila Ulrich: Manorial Farming, Taxation and Profits of the Chamber Manors in Upper Hungary at the Beginning of the 1670s</i>	
Varga Dániel: Várkastélytól a gazdaságig: a Borsi uradalom majorsági gazdálkodása I. Rákóczi György erdélyi fejedelem (1630–1648) alatt	32
<i>Dániel Varga: From Castle to Economy: Manorial Farming of the Borsi (Borša) Estate in the Time of György I. Rákóczi, Prince of Transylvania (1630–1648)</i>	
Illik Péter: A kora újkori magyar uradalmi instrukció műfaja és kutatásának története	40
<i>Péter Illik: The Genre and Historiography of the Early Modern Hungarian Instructions</i>	
Dominkovits Péter: Sopron város uradalmának forrásadottsága, forrástípusai a 16–17. században	45
<i>Péter Dominkovits: On the 16th and 17th-Century Sources of the Demesne of the Free Royal Town of Sopron</i>	
Czeplédi Noémi: Püspökvác szóbírósa	67
<i>Noémi Czeplédi: The Summary Court of Püspökvác</i>	
Demeter Zsófia: Pusztai iskolák herceg Batthyány Fülöp enyingi uradalmában	74
<i>Zsófia Demeter: Pusztaschools at Count Fülöp Batthyány's Enying Estate</i>	
Gyulai Éva: A diósgyőri uradalom újjászervezése a 16. század közepén Balassa Zsigmond zálogbirtokában	91
<i>Éva Gyulai: The Reorganisation of the Demesne of Diósgyőr as Zsigmond Balassa's Pledge in Mid-16th Century</i>	
B. Gál Edit: Mád és Ond – Orczy István Zemplén megyei birtokai	107
<i>Edit B. Gál: Mád and Ond – István Orczy's Landed Properties in Zemplén County</i>	

Szirácsik Éva: Fizetések és fizetettek a Koháryak Nógrád vármegyei központú birtokain.	122
<i>Éva Szirácsik: Payments and Paid Employees at the Nógrád County-Centred Estates of the Koháry family</i>	
Horváth István: Szántóföldi gazdálkodás a Pécsi Papnevelő Intézet uradalmában 1736–1875 között.	138
<i>István Horváth: Arable Farming at the Estate of the Seminary in Pécs Between 1736 and 1875</i>	
Horváth Zita: Gömör megye parasztsága az úrbérrendezés idején.	158
<i>Zita Horváth: The Peasantry of Gömör County at the Time of the Socage Regulations</i>	
Kaposi Zoltán: A dél-dunántúli uradalmak szerepe a tájatalakításban és vízszabályozásban a 19. században.	167
<i>Zoltán Kaposi: The Role of Transdanubian Estates in Landscape Transformation and Regulation of Watercourses in the 19th Century</i>	
Borsy Judit: A pécsváradi közalapítványi uradalom gazdálkodásának sajátosságai az 1830-as években.	183
<i>Judit Borsy: The Characteristics of Estate Management in the Pécsvárad Public Foundation Manor in the First Half of the 19th Century</i>	
Fülöp Éva Mária: Adalékok a magyar bencés kongregáció birtokai állattenyésztése történetéhez (A jobbágyfelszabadítást követő időszaktól a 20. század elejéig)	202
<i>Éva Mária Fülöp: Additional Data to the History of Animal Husbandry on the Estates of the Benedictine Congregation (from the Period Following the Abolition of Serfdom to the Early 20th Century)</i>	

A KÖTET MUNKATÁRSAI

Borsy Judit, Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára, Pécs
 Dr. B. Gál Edit, Mátra Múzeum, Gyöngyös
 Dr. Czeplédi Noémi, Gödöllői Városi Múzeum, Gödöllő
 Dr. Demeter Zsófia, Szent István Múzeum, Székesfehérvár
 Dr. Dominkovits Péter, Magyar Nemzeti Levéltár Soproni Levéltára, Sopron
 Dr. Fülöp Éva Mária, Kuny Domokos Múzeum, Tata
 Dr. Gyulai Éva, Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Miskolc
 Dr. Horváth István, Egri Érseki Levéltár, Eger
 Dr. Horváth Zita, Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Miskolc
 Dr. Illik Péter, Xántus János Középiskola, Budapest
 Dr. Kaposi Zoltán, Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar
 Közgazdasági- és Regionális Tudományok Intézete, Pécs
 Dr. Szirácsik Éva, Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Budapest
 Dr. Tarkó Ilona, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba
 Dr. Ulrich Attila, Kállay Gyűjtemény, Nyíregyháza
 Varga Dániel, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba

SZERKESZTŐI ELŐSZÓ

A sorozatunk címét adó *Dominium* név latin szó, jelentése uradalom. Az állami-kincstári, egyházi és világi földbirtokosok uradalmi a Kárpát-medencében a középkori kezdetektől az uradalmak 1945. évi megszüntetéséig meghatározták a gazdasági-társadalmi működést, hatással voltak többek között a jogalkotásra, a hadászatra, s nem utolsósorban a művészetekre is.

Az uradalomtörténeti kutatások kibontakozása a 20. század első felére tehető. Ekkor indította útjára Domanovszky Sándor a *Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez* című sorozatát, amelyet napjainkban a „Domanovszky-sorozatnak” nevezünk. A II. világháború utáni időszak ideológiai okokból nem kedvezett az uradalomtörténeti kutatásoknak, bár jónéhány kutatás eredménye került a nyomdába. A rendszerváltást követő években sem alakult ki uradalomtörténettel foglalkozó rendszeres fórum.

Napjainkra azonban létrejött egy olyan kutatócsoport, amely évente mutatja be uradalomtörténeti kutatásainak eredményét 2009 óta. A kutatócsoport országos hálózatu, tagjai főként különféle közgyűjteményekben, egyetemeken dolgoznak, tanulnak. A többségük a Magyar Tudományos Akadémia tudományos fokozattal rendelkező köztestületi tagja, de akadnak doktori képzést végző kutatók is. A nemzetközi együttműködés lenyomata az *Uradalmak kora* című kötet. A mára szakmai-baráti közösségé formálódó csoport nyitott, folyamatosan bővül.

A kutatások földrajzi keretét a Kárpát-medence adja tágabb kitekintéssel. A kutatási cél az uradalmak sokszínű szerepének vizsgálata és bemutatása. A kutatócsoport tagjai önálló, egyéni kutatásokat végeznek érdeklődési területüknek megfelelően, de munkájuk az éves tematika miatt magában hordozza az összehangolt munkát is.

A konferenciák és a kiadványok létrejöttét a kutatócsoport tagjainak és önkénteseknek a lelkesedése tartja fenn. A pénzügyi háttérét értő szponzorok, s pályázati forrás biztosítja.

Szirácsik Éva

EDITOR'S PREFACE

The Latin word '*Dominium*' giving the title to our series means '*estate*.' From the Middle Ages until the redistribution in 1945 the landed properties held by the state-treasury, secular and ecclesiastical landowners in the Carpathian Basin determined the socio-economic life, had an impact among others on lawmaking, military strategies and last but not least on the arts.

The evolution of research on the history of landed properties can be dated back to the first half of the 20th century. It was then that Sándor Domanovszky began his series entitled '*Studies in the History of the Hungarian Agriculture*' which nowadays is referred to as the '*Domanovszky series*.' The period after World War 2 was not favourable for research on landed-estate history due to ideological reasons although several researchers' results went to press. In the years following the transition in the political system no regular forum dealing with the history of estates was started.

However, a group of researchers has formed presenting research results annually since 2009. The national-based network's members are students and workers of various public collections and universities. Most of them are members of the public body of the Hungarian Academy of Sciences holding academic degree but there are also some researchers taking part in doctoral programs. The product of the international cooperation is the volume '*The Age of Manorial Estates*'. The group has developed into a professional-informal community, which is open and gradually expanding.

The Carpathian Basin provides the geographical framework for the researches with a wider view. The research aim is studying and presenting the manifold role of landed estates. The research group members carry out independent, individual research in their own fields of interest but their work is coordinated by the annual theme.

The organization of conferences and publications are the result of the group members' and volunteers' enthusiasm. The financial background has been provided by competent sponsors and grant applications.

Éva Szirácsik

AJÁNLÁS

A hazai gazdaság- és társadalomtörténeti szaktudomány mintegy másfél százados történetének egyik legeredményesebb irányzata kétségtelenül az uradalomtörténet-írás. Ennek sok oka van. Egyik nyilván a forrásadottság, hiszen a hazai levéltárak sok régi nagybirtok anyagát őrzik. A ránk maradt családi iratok jelentős része a jogbiztosításhoz kapcsolódik, de azért szép számmal maradtak olyan források is, amelyekből az uradalmak gazdaságára, társadalmára, a mindenkori működésére lehet rávilágítani. Szerepet játszhat az irányzat népszerűségében a németes hagyomány, hiszen a nagybirtokok vizsgálatánál a kutató egy jól behatárolható zárt és átlátható rendszert vizsgál. De annak is szerepe lehet a népszerűségben, hogy az uradalmak vizsgálatakor egyszerre láthat az ember egy nagy struktúrát: a hagyományos nagybirtokok egyszerre voltak gazdálkodó, jogszolgáltató és közigazgatási feladatokat ellátó szervezetek, vagyis kis túlzással azt is mondhatnánk, hogy egy adott agrártársadalom működésének szinte a totalitása is megjelenhet egy nagybirtok tanulmányozásakor. Nem véletlen, hogy országunkban folyamatosan magas maradt a szakmai érdeklődés az uradalmak működésének vizsgálata iránt.

A szakmai érdeklődésnek igen jól sikerült eseménye volt a 2013 őszén Salgótarjánban megrendezett uradalomtörténeti konferencia. A konferenciát a nógrádi múzeumok keretén belül Dr. Szirácsik Éva szervezte, ezúttal az MTA Agrártörténeti és Faluszociológiai Bizottságának támogatásával. Jelen kiadvány az ott elhangzott előadások kiírt, tanulmányyszerű változatait foglalja kötetbe. Tizenöt olyan tanulmányról van szó, amelyek a magyar feudális és tőkés korszak évszázadait fogják át. Ez már önmagában is jelzi a kötet egyik fontos vonását, miszerint a nagybirtokok az idők során sokat változtak, de alapvető termelési és társadalomszervezeti funkcióikat sokáig megtartották. A széles időhorizont, amely a 16–19. századot fogja át, alkalmas arra is, hogy a mélyfúrászerű vizsgálatok eredményeképpen az egyes uradalmak különbségei is világossá váljanak.

Fontos vonása a kötetnek, hogy a tanulmányok a régi Magyarország területére vonatkoznak. Ulrich Attila a felső-magyarországi kamarai birtokok, Szirácsik Éva a Koháryak nógrádi, Varga Dániel pedig a borsi uradalom történetének néhány vonatkozását villantja fel a mai országhatárokon kívüli területeket érintve. Viszonylag sok olyan kutatási eredmény szerepel a kötetben, amelyek a mai határ menti térségére vonatkoznak, így például Dominkovits Péter a soproni, B. Gál Edit az Orczyak Zemplén megyei uradalmát vizsgálta.

A magyarországi uradalmak sokszínűsége tükröződik a kötet lapjain akkor is, ha a tanulmányok tematikáit vizsgáljuk. A tizenöt tanulmányból négy foglalkozik egyházi, vagy abból lett közalapítványi uradalommal. Köztudomásúlag a hazai egyházi uradalmak időszakonként eltérő arányban, de általában 20–25 %-át elfoglalták az ország területének. S az is ismert, hogy leszámítva néhány jobb érseki, püspöki, apátsági vagy káptalani domíniumot, az egyházi latifundiumok a 19. századi ka-

pitalista átalakulás során nem voltak túl sikeresek. Izgalmas ebből a szempontból Horváth István tanulmánya, amely a Pécsi Papnevelő Intézet uradalmát elemzi. Írásából az derül ki, hogy a reformkorban a mintegy 27 000 holdas szemináriumi uradalom igen erőteljes lépéseket tett a minőségi juhtartás kialakítása irányába, amely révén komoly majorsági jövedelmekre is szert tehetett. De hasonló modellt láthatunk a Fülöp Éva által vizsgált bencés kongregáció birtokai esetében is.

A tanulmányok többsége esetében világi arisztokraták uradalmainak működésébe pillanthatunk be. Ez esetben sokszor olyan uradalmakról van szó, amelyek tulajdonosai mind helyi, mind országos viszonylatban is komoly hatást gyakoroltak a 16–19. század közti időszak politikai és gazdasági változásaira. Szíricsik Éva tanulmányában a Nógrád vármegyében meghatározó pozíciót betöltő Kohárayak birtokain kialakított fizetések rendszerére tekintett rá, ami azért is érdekes, mert így megismerhetjük egy nem túl jó adottságokkal rendelkező nagybirtok alkalmazotti modelljét. Mindez jól összevethető az e témakörben korábban megjelent (Bakács István, Zimányi Vera stb.) eredményekkel. Különleges nagybirtokforma volt a városi uradalom, s ebből a szempontból Sopron elemzése kétségtelenül jó választás. E tanulmány talán legfőbb erénye a város és a tudatos birtoképítés és gazdálkodás kapcsolatának feltárása. Fontos témakör az uradalmak és a tájálalkítás kérdése. Kaposi Zoltán tanulmányában arra mutatott rá, hogy a nagyobb dél-dunántúli uradalmaknak (Esterházy, Czindery, Batthyány stb.) igencsak meghatározó szerepe volt a térség agrárkapacitásainak fejlesztésében, a folyók szabályozásában, a lecsapolásokban, s e téren nem szabad megelégednünk Pécs szabad királyi város, illetve számos mezőváros árvízmentesítési tevékenységéről sem.

Fontos, s több írásban is előkerülő probléma a „nagybirtokos” kérdése. Gál Edit az Orczy-család Zemplén megyei birtokait mutatja be. De legalább ennyire fontosak azok a fejtegetések is, amelyek az uradalmakon élő lakossággal foglalkoznak. Horváth Zita tollából megismerhetjük Gömör megyei parasztságának 1767 körüli helyzetét. Hasonlóan fontosak Borsy Judit következtetései a pécsváradi közalapítványi uradalom működéséről. Demeter Zsófia írása a herceg Batthyány-Strattmann família enyingi uradalma kapcsán egy igen felelősségteljesen, s Farkas Imre tisztartó révén nagy szakértelemmel működtetett birtokot ismerteti, ahol a földesúr komoly forrásokat fordított a nagy majorságokkal rendelkező uradalomban pusztai iskolák létrehozására.

Úgy vélem, hogy a kötet tanulmányai jól reprezentálják a magyarországi nagybirtokok sokszínűségét. A különböző esetek bemutatása lehetőséget ad más tanulmányokkal való összevetésre. A tág tér- és időhorizont alkalmas arra, hogy viszonylag széles olvasóbázis alakuljon ki. A kötet sokoldalúan használható: a helytörténeti érdeklődés mellett az iskolai és a szaktudományos felhasználás lehetősége emelheti a kötet értékét. Ajánlom hát mindenki figyelmébe, akit a régi korok világa, működése kicsit is érdekel.

*Prof. Dr. Kaposi Zoltán
az MTA doktora*

Pécs, 2014. december 1.

FOREWORD

The present publication includes studies of the lectures held at the landed estate history conference in Salgótarján in the autumn of 2013. The 15 studies comprising centuries of the Hungarian feudal and capitalist periods emphasize a very important feature of the volume, namely that large estates went through a number of changes in the course of time, but preserved their basic production and social-organizational functions for a long time. The wide time span ranging from the 16th to the 19th centuries is also suitable for highlighting the differences between the individual estates due to thorough analyses.

Zoltán Kaposi

A határ menti rabkereskedelem¹ mozgatórugói a portyák voltak.² A XVI–XVII. században tehát mind a Magyarországon berendezkedett oszmánok, mind a magyar főkapitányok és nagybirtokosok³ fokozatosan elsajátították a váltságdíjért folytatott rabtartás szokásait, így a keresztény nagybirtokosok bekapcsolódtak a távolsági rabszolga-kereskedelembé, felismerték ugyanis a szomszédos osztrák, német és itáliai területeken a török rabok iránti nagy keresletet. A közép-európai keresztény méltóságok a muszlim legényeket a keleti szerájok fényűzését imitálva udvari szolgálkként alkalmazták, az itáliai államok pedig kereskedőgályáik evezőspadsorait igyekeztek velük megtölteni. Az 1683-ban kezdődő visszafoglaló háború idején számos magyar és német főtiszt, illetve nemesember meggazdagodását köszönhetette a tömegesen fogságba esett török raboknak, azaz ekkor épp a keresztények váltak – igaz, csupán rövid időre – a távolsági emberkereskedelem haszonélvezőivé. Így válhatott a rabkereskedelem és a rabtartás mindkét oldalon jövedelmező gazdasági ágga.

Ebbe az ágazatba kapcsolódtak be a Batthyányak, egyrészt birtokaik közvetlenül az Oszmán Birodalommal voltak határosak, másrészt embereiket (szervitoraikat és jobbágyaikat) folyamatosan fenyegette a muszlimok portyázása. Batthyány III. Boldizsár (meghalt: 1588) idejéből már több missilis is igazolja a rabkereskedelem bevett voltát. Az 1570-es években a főúri család gazdaságában ismert volt a rabtartás intézménye, ezekben a forrásokban olvashatunk váltságdíj-követelésről, sarchaladékról, árucseréről és kezességről is.⁴ II. Ferenc korszakából (1573–

1 Kereskedelem: 1. Áruk adásvételére irányuló tevékenység. 2. Az ezt végző szervek összessége. Magyar értelmező kéziszótár A–K., 1989. 677. Azaz ettől mindenképpen eltér ez a tevékenység, hiszen túlnyomó többségében a csatázások során elfogott katonáktól kényszerítették ki (ütlelegéssel, zsarolással) a váltságdíjat. Takáts Sándor a rabváltás kifejezést használta a jelenségre, ez viszont nem jelzi, hogy mindez két évszázadra a gazdaság részévé vált. A fogalom ellentmondásosságára Hegyi Klára hívta fel a figyelmem, észrevételét ezúton is köszönöm.

2 Vö. Takáts, 1915. 336–358.

3 Takáts, 1926. 295–296.; Takáts, 2000. 280–284.; Takáts, 1915. 180.; Pálffy, 1996. 14–17.

4 MOL Batthyány cs. lvt. P 1314 Missiles No 00012., 30938., 22914., 34426., 42406., 00296., 30809.

1625) a missiliseken kívül⁵ a rabokról készült regestrum⁶ is igazolja ennek bevett és elterjedt szokását. Idrisz főpasa, pápai helytartó 1595–1596-ban nyolcszor írt II. Ferencnek Alisán aga⁷ ügyében, kétszer azt kérte, hogy a hitlevelére bocsássa el a főúr az agát.⁸ Hat esetben ő, két esetben pedig Szefer aga, pápai alajbég kért sarchaladékot a fogoly számára.⁹ Nem véletlen írtak ennyiszer a fogoly érdekében, Alisán aga levele szintén azt erősíti meg, hogy mennyire nehéz volt értékes árut beszerezni, majd épségben eljuttatni a hódoltságból a magyar területre, hiszen gyakori a sarchordók kifosztása akár török, akár magyar részről. Ezekből a levelekből az is kiderül, mennyire jellemző a kölcsönösség a két oldal között, erre utalnak az egymásnak küldött ajándékok is.¹⁰ Ez azonban ne vezessen félre bennünket, ahogy Takáts Sándort, nem idillikus együttélésről van szó. Batthyány III. Boldizsár és II. Ferenc idején bőven volt alkalom foglyot szerezni, ahogy 1587 augusztusában III. Boldizsár, gróf Zrínyi György és Nádasdy Ferenc Kanizsa melletti győzelmekor.¹¹ Az 1570–80-as években gyakori volt a török portya, ezt leginkább a Batthyány-birtokok szenvedték meg, majd a tizenöt éves háború dúlt. Babócsa és Kanizsa (1600) elestével a törökök egyre nagyobb veszélyt jelentettek a birtokokra. A Bocskai-felkelés további pusztítást hozott a királyhű Batthyány II. Ferencnek. A rabtartás mind a hasznát, mind pedig az áruforgalmat illetően jelentősnek mondható a korai időszakban is (a 24 év alatt bejött közel 40 000 Ft, évi 1 500–2 000 Ft). A cserekereskedelem egyértelműen virágzott, hiszen gyakori a különböző áruk forgalma a két terület között. A használati cikkektől a luxus portékáig szinte mindent megtalálunk a követelt és a hozott váltságdíjak között. A jól kiépített rabkereskedelmet már ekkor, a XVI. század végén megfigyelhetjük (kezesség, hitlevél),¹² ám igazán „nagyüzemivé” Batthyány I. Ádám idején vált.

5 MOL Batthyány cs. lvt. P 1314 Missiles No 39662., 31766., 20716., 20714., 30843., 20715., 20718., 20719., 20720., 20721., 20723., 20724., 01648., 48196., 20717., 20722., 00297., 30844., 01647., 30842., 52880., 52973., 00201., 20642., 2064., 48248., 20624., 31809., 01004., 30841., 00109., 52974., 00009., 22912., 24033., 21088., 21089., 27217., 20704., 20613., 00205., 39629., 00180., 30912., 30913., 30914., 30915., 30916., 30917., 30918., 27213., 30931., 30932., 30933., 30934., 30935.

6 248. cs. No 1. (regestrum)

7 Valószínűleg megegyezik a regestrumban szereplő Fejterwarj Aljssa agával 248. cs. No 1. pag. 43. Mivel két kifejezetten értékes lovat nem is lehetett akárhonnan hozni, nem csoda, hogy szerencsétlenül annyit rimámkodtak, illetve ő maga is haladéért könyörgött Batthyáynak.

8 MOL Batthyány cs. lvt. P 1314 Missiles No 20716.

9 MOL Batthyány cs. lvt. P 1314 Missiles. No 48196.

10 MOL Batthyány cs. lvt. P 1314 Missiles No 00297.

11 Benda (főszerk.), 1989. 409.; Takáts „kaczorlaci éjjeli csataként” említi az eseményt: Takáts, 1915. 171.

12 Vö. Tarkó, 2008. 71–80.; Tarkó, 2010. 63–101.

A bonyolult rendszer működéséhez I. Ádámnak komoly szervezetre, precizitásra és természetesen pénzre volt szüksége. A főúr szervitorai nemcsak a haza és birtokai védelmét szolgálták, hanem volt köztük több jelentős rabszerző is,¹³ hiszen a portyázás egyik igen fontos célja, hogy foglyokat ejtsenek, akik váltságdíjakkal hozzájárulnak a Batthyányak gazdaságához. Az értékesebb rabok a bécsi udvarba kerültek¹⁴ – ahogy az elfogott magyar főurak Konstantinápolyba. Már a XVI. században bevett szokás, miszerint a katonaság fejének és eltartójának, így a Batthyányoknak is, az elejtett rabok harmada járt,¹⁵ illetve a főkapitány elővásárlási joggal rendelkezett.¹⁶ Ezen kívül különböző portyák alkalmával maga a főúr is fogott rabot, kaphatta valódi ajándékként katonáitól vagy egy másik főúrtól. A dominusz nagyon gyakran használja akkor is az ajándék kifejezést, amikor szervitorát „fejért” váltotta meg, azaz embere fejváltásában¹⁷ ad egy vagy több rabot, holott ezt nem ellenszolgáltatás nélkül teszi. A megszabadítottak viszonzásul nemcsak szolgálnia kellett a főkapitányt, hanem az érte adott rab váltságdíját is ki kellett fizetnie, de legalábbis a vételárát.¹⁸

Az árveréseken, a kótyavetyéken – ha nem tudott a főúr személyesen részt venni – mindig volt képviselője. A főkapitány ügyelt arra, hogy ne rövidíthessék meg katonái, és igyekezett minél jutányosabb áron értékes rabokhoz jutni. Felügyelte tehát a zsákmány szétosztását is, számon tartotta, tartatta a kótyavetőket, akik vezették az árverést. De tisztartóval számon tartatta a rabok fogyasztását, sőt azt is, hogy mennyi bort ivott meg ő maga katonáival együtt.¹⁹

13 Kisfaludy Balázs Batthyány I. Ádámnak nemcsak kitűnő vitéze volt, hanem az egyik legfontosabb rabbeszállítója is. Ugyanerről: Varga J., 1981. 119.; Varga J., 1991. 125.; Vö. Kisfaludy, 2004. 190., 192.

14 1560-as évektől előírták a végvidéki főkapitányok számára, hogy a magas rangú oszmán tisztek az udvarnak járnak ajándékként. Takáts, 1915. 147.; Takáts, Műveltségtörténeti közlemények. IV. i. m. 424.; Szakály, 1973. 38–39.; Pálffy, 1996. 23–24.; Batthyány I. Ádám is többször összeíratta rabjait udvari parancsra (249. cs. No 213. pag. 1., No 214. pag. 1.): „A' mint az török rabokat fölírattuk az Ő Főlsége parancsolatjára” Budai Musztafa janicsárbasi is így került a bécsi udvarba (248. cs. No 49. pag. 14.): „5. Budai Janczár Musztafa Anno 1650. die ezt az rabot Beszprémi Molnár Gergelytől vettők pro fl. 300. Ezt az Ő Főlsége Kegyelmes parancsolatjára Bécsben küldöttök, és ajándékon adtuk.”

15 Takáts, 1915. 146.; Varga J., 1981. 106.; Varga J., 1991. 124.; Pálffy, 1996. 26–27.

16 Varga J., 1991. 124.

17 A fejváltás kifejezést Pálffy Géza „védelmi pénz” értelemben alkalmazza, azaz azt az összeget nevezi így, amellyel a határ menti lakosság megválthatta a szabadságát. Pálffy, 1996. 10–11.

18 Varga J., 1981. 130.

19 248. cs. No 51.

Az alapos főúr kezében tartotta összes uradalmának irányítását, mivel nem volt jószágigazgatója,²⁰ így kénytelen volt személyesen ellenőrizni birtokait, várait, ez utóbbiakat természetesen porkolábjai felügyelték. Akik amellet, hogy ellátták a katonai parancsnokságot, a németújvári, szalonaki, rohonci és borostyánkői várban vezették a rabokról készült lajstromokat.²¹ A foglyokat különböző módon – így értékük szerint is – csoportosították, minél több váltságdíjat reméltek értük, annál gondosabban őrizték őket. A tömeg természetesen az ún. „közönséges” rab volt, és a „főrabok” számítottak kivételnek.²² A XVII. században már több olyan listát is találunk, amelyen eleve feltüntetik, hogy „főrabról” vagy „közönséges” rabról van-e szó.²³ Budai Boszniai Ibrahim csauست eredetileg a közönséges rabok közé jegyezték fel,²⁴ de a főúr saját kezűleg írta mellé: „fő rab”, és ezután már ide is sorolták.²⁵ Ahogy napjainkban a bankok rögzítik, ha valaki „jó” ügyfél, úgy a főúr, illetve porkolábjai, a kiemelkedően értékes rabok mellé a „jó rab” kifejezést jegyezték.²⁶ Az ellenkezőjét szintén jelölték.²⁷

Ugyancsak besorolták őket török (muszlim vallású oszmán katona, vagy valamelyik hozzátartozója, a török nőket bulyaként tartották számon), rác (csak az oszmánoknak adózó szerb paraszt vagy martalóc)²⁸ rabok közé, ám a rablistákban találkozunk keresztény rabokkal is, azokat a magyar alattvalókat nevezték így a

20 Koltai, 2002. 67.

21 249. cs. No 297., 394.

22 Wathay Ferenc önéletírásából (1602–1603) tudjuk, hogy az oszmánok ugyanígy besorolták rabjaikat: „Hazon bassának levele és csausa jutván Konstantinápolybul, azért minden rabjait, akik Nándorfejérváratt valánk, őszámára, mind fűk, s mind köz, in anno 1603 Szent Mihály napján, hatvan számúan kocsikra rakatánk, hatan-hatan öszvő, láncon kezönkön, kinek fakaloda [...] azért tizenötöd napra Szophiába értönk volna, sok könyörgésemmel és három tallér és két arany ajándékkal levétetém a nagy vasat a lábomrul, mert nagy kinomra vala; s onnand alább hozatván, jutánk Konstantinápolyba szintén harminc napra.” Tardy, 1977. 423.

23 249. cs. No 275., 276., 279., 280., 281., 282., 305.

24 249. cs. No 272. pag. 2.

25 249. cs. No 275. pag. 2., 249. cs. No 280. pag. 2., 249. cs. No 281.

26 249. cs. No 308. pag. 1.

27 249. cs. No 279. pag. 2.: „Az török és rác rabok közül, az kik dolgot tehetnek: [...] 4. Foki Haszon: Rossz, Palotaiért adjok eztet is.” Siófoki Haszan például azért számított „selejt”, azaz rossz fogolynak, mert eleve sebesülten került fogságba, igaz, a főkapitány megpróbálta ez a „nyomorultat” (249. cs. No 321. pag. 5.; 249. cs. No 307. pag. 7., No 318. pag. 6., 325. pag. 6.) előbb hadnagya (Palotai Miklós) fejváltásába adni, végül inkább eladta (248. cs. No 49. pag. 212.).

28 Martalóc: 1. az őrségek legrosszabbul fizetett, zömmel keresztényekből álló, a vizek, vízpartok és a határok védelmében is használt csapatának katonája; 2. határvédelemmel és belső rendfenntartással megbízott katonaparaszt. Hegyi, 2007. 365.

forrásokban, akik Batthyány emberei voltak, és valamilyen köztörvényes bűnért (lólopás, paráznság, emberölés, erőszak, rablás stb.) kerültek börtönbe.

Batthyány, azaz „Ő Nagysága” rabjain kívül a főemberek, „más emberek rabjai” vagy „uraim rabjait”, azaz a szervitoroké, esetleg egy-egy jobbágyé szintén a tömlöcökben ültek. A rab helyzete is lehetett a kategória alapja: sarcolatlan (még tömlöcökben ülték a váltságdíjában), megsarcolt (megszületett az alku), sarcnem állapodtak meg a váltságdíjában), megsarcolt (megszületett az alku), sarc-hordó: „Ezek sarcokat hordják, odabe vannak”, azaz már kaptak hitlevelet, sarclevelet, voltak kezeseik. Az „odabe” a hódoltság területére, az „itt kinn” (várban, helyben) pedig a magyar területre vonatkozik, „itten hevernek csak” bejegyzés is gyakori, nyilván haszontalan volt a főkapitány számára egy sarcolatlan, heverő rab. Batthyány I. Ádám és emberei folyamatosan és következetesen a „Törökország” kifejezést használják a hódoltság területére. Alkalmazták még a „meghalt” („halott”, „megdöglött”, ez utóbbit inkább csak akkor írták a név mellé, ha dühös volt a főúr), illetve a „fejek váltságában másoknak adott” – erről fentebb már volt szó – kategóriát is a lajstromokban. Az előbbi csupán veszteséget, az utóbbi keresztény katonák, jobbágyok kiszabadítását jelentette.

Ugyancsak a porkolábok egyezkedtek a foglyokkal váltságdíjukról,²⁹ rögzítették a kezesek számát, vállalását,³⁰ kiállították a kezeslevelet.³¹ Ők tartották számon, hogy melyik fogoly, mit hozott meg váltságdíjában, és még mennyivel tartozik még.³² A közvetlen alájuk rendelt tömlöctartók feladata a rabok ellátása és őrzése volt, de szükség esetén azok fegyelmezése, esetleg ütlegetése, kínzása is. Arra azonban szigorúan ügyelniük kellett, hogy meg ne haljanak foglyaik. Olyannyira, hogy a sebesült, beteg rabokat, elkülönítették, és Rohoncra szállították gyógyíttatni. Erre utalnak azok a rablisták, amelyekben a személyek egészségi állapotuknak megfelelően kaptak besorolást; jellemző a „Beteg, dolgot tehet” megjegyzés, de Fehérvári Ibrahimhoz a „megholt” szót írták, Sibrik Miklós³³ rabja, Kanizsai Musztafa neve mellé pedig a következő kanyarították: betegen is „bément” (mármint a hódoltság területére).³⁴ Két török gyermeknél, Endrédi Murtezánál és Kanizsai Alinál a következő megjegyzés áll, hogy „Ezek is aprólékos dolgot tehetnek.” Pécsi Szinán – török gyermek – viszont beteg, így valószínűleg nem dolgozhat.³⁵ A hét rác közül

négy szintén dolgozhatott,³⁶ Karádi Mihály viszont „bément”. Pécsi Mitter és Siófo-ki Milene ugyancsak „nem tehet dolgot”, az utóbbi azért sem, mivel „öregember”. Ez a rész azzal az utasítással zárul, hogy hány embert milyen munkára rendeljenek.³⁷

Azonban I. Ádám azt is észrevette, ha tévedett embere, és helyesbítette a téves adatokat.³⁸ Nemcsak levelezés útján ellenőrizte tisztviselőit, hanem személyesen is végigjárta várait,³⁹ a jelentősebbekben több napot is eltöltött, így ő maga is felügyelte rabjait. Nem volt érdemes felbosszantani I. Ádámot, mert végül még magasabb váltságdíjat követelt, ahogy Koppányi Alitól is: „Ez másként gondolkodjék dolgáról, így soha nem szabadul ki, hanem ezerekről [!] s jó lóról s portékáról gondolkodjék, ha szabadolni akar.” Ugyanis a török rab csupán 300 darab kőst ígért.⁴⁰ 1647. március 7-én⁴¹ is csak 50 forint készpénzzel ígért többet, erre a főúr a következőt jegyezte neve mellé: „Ezt látom, hogy csak mintegy tréfáldzik, hanem ezt adja: készpénzt tall. 3 000, kőst N° 300.” 1651. július 1-jén⁴² a fogoly Borostyánban töltötte az időt, sőt már hozott is valamit (erre sehol másutt nincs adat), de nevét Ádám gróf azok közé írta, akik „cigányságért vannak itten”, azaz nem teljesítették ígéretüket. A rabnyilvántartó könyv szerint ő is meghalt, ugyanis 1652. november 28-án: „egyenlő akarathól megvévén az rabok az várat, mely cselekedetekért megverettettek, legkiváltképpen ezen rabunk, mivelhogy ő volt minden hamis praktikáknak indítója, die 14. Decembris megholt az vereség után.” (Egy másik rablistában is megtaláljuk ugyanezt az adatot.)⁴³ Koppányi Ali tehát beteljesítette sorsát; kilenc évet töltött fogságban, majd három évvel később megalkudván sarcát sosem adta meg. A rablázas talán tényleg ő indította el, amely alkalom lett volna szabadulására, de nem sikerült neki – rabtartója bűntetésül agyonverette.

Általában a rabok napi két cipőt kaptak; azonban ne gondoljunk mai fehér kenyérre, inkább rosszabb minőségű rozsból, zabból, még inkább kölesből sült kenyérfélre, és olykor húsfélre is jutottak. A Batthyányoknak természetesen voltak szakácsai és sütőasszonyai,⁴⁴ de ezeknek a főúri családot kellett szolgálniuk, valószínűleg

29 249. cs. No 184.

30 249. cs. No 386., No 387.

31 249. cs. No 158.

32 249. cs. No 239.

33 Sibrik Miklós házi familiáris 1634–1638. Koltai, 2012. 378.

34 249. cs. No 266., 267.; 249. cs. No 247. pag. 1. „15. Kanizsai Ali, visszavitték, 16. Kanisaj Amhet, ezeket Rohoncra vitték gyógyíttatni.”; „22. Die 12. Martii Rohoncra vitték volt gyógyíttatni, megholt az sebben.”

35 Az, hogy a foglyokat dolgoztatták, bevett szokás volt. Varga J., 1981. 113.

36 Esztergomi Mikula annak ellenére, hogy beteg volt.

37 249. cs. No 266. „Ez fölül megírt rabok közül köll az kőszegésre [kötőzésre vagy kövezésre] rendölni No 12, az major épületéhez No 12, az többiről dispositiot [beosztást] köll tenni, kit hova köll külden, mivel itt feles[leges] az rab együtt.”

38 248. cs. No 107.

39 MOL Batthyány cs. lt. P 1315/2. cs. Batthyány Ádám itinerariuma 40 248. cs. No 132.

41 249. cs. No 144. pag. 1.

42 249. cs. No 321. pag. 5.

43 249. cs. No 325.

44 Zimányi, 1968. 45–48.

a rabok látták el magukat, hiszen egyébként is dolgoztak.⁴⁵ A török rabokat a XVII. században gyakran hóhéreként is alkalmazták, ők valójában az ítéletek végrehajtása mellett a tömlőcstartóknak ugyancsak segítettek a rabok (társaik) kínzásában.⁴⁶

Körmend mellett, hogy fontos végvár volt, gazdasági központként is jelentős szerepet játszott a Batthyány birtokok között, a hódoltságból visszatérő rabok ide szállították be áruikat, a kőszótömböket minden esetben, így a körmendi tisztartó-nak, Nemsem Istvánnak⁴⁷ a rabok által beszállított kőszót nyilván kellett tartania, illetve szét kellett osztania. Pontosan feljegyezte melyik rab hány és milyen súlyú kőszót hozott, és aztán azt, hogy mire használták fel. A tisztartó küldte tovább a hatalmas udvartartáshoz szükséges mennyiséget a főbb várakba: Nemetújvárra, Szalonakra, Rohoncra, Borostyánkőre és az ezekhez tartozó falvakba is. A főkapitány szintén ezzel fizette katonáit, de elszámolt Nemsem saját illetményével is, a szarvasmarhák számára ugyancsak küldtek a sóból, és szükség esetén, a főúr jobbjárainak is osztatott a nélkülözhetetlen, ám igen drága áruból, és természetesen el is adtak belőle.⁴⁸

Ádám gróf a beérkezett sarcot is gondosan számon tartotta, tartatta, és precízen követte annak sorsát. A porkolábok és a tisztartók feladata volt a beszállított áruk ellenőrzése is, a főúr ugyanis nem fogadott el akármilyen portékát, és emberei olykor nem is engedték, hogy feldühítse magát az értéktelenebb darabokon, hanem eleve visszaküldték a rabot jobb minőségű áruért. Ha pedig I. Ádám tisztviselői mégsem voltak elég figyelmesek, akkor ő személyesen írta az elfogadhatatlan áru mellé, hogy mást kér helyette vagy kevesebbért számítja be az illető váltságdíjába.

Az egész rendszer nem ment volna a rác és török foglyok együttműködése nélkül, nyilvánvalóan kényszer uralta az egész helyzetet. Ennek ellenére a megsarcolt raboknak, kezeseknek, postáknak ugyancsak végezniük kellett dolgukat, hiszen e nélkül egy dénár sem folyt volna be a főúr gazdaságába. Márpedig folyt, és ha nem is volt mesés ez a jövedelem, mégis jelentősen hozzájárult a Batthyány uradalmak fenntartásához.

Az egyébként is alapos I. Ádám kezében tartotta egész gazdaságát, rabjainak sarcoltatását ugyancsak. Neki feleltek familiárisai, tisztviselői, mindent és mindenként pontosan elszámoltatott, illetve számon tartott, erős kézzel irányította birtokait. Megszervezte és működtette foglyainak váltságdíj-beszállítást, ezt igazolja, hogy a legtöbb rablistán, illetve forrásban megtalálhatjuk kézírását, saját kezű bejegyzéseit. Keményen elvárta az engedelmességet nemcsak embereitől, hanem foglyaitól is, és ha ezt bárki megszegte, akkor azt irgalmatlanul megbüntette, hiszen csupán így tarthatott fegyelmet a folyamatos csatározások közepette.

45 249. cs. No 266.

46 Takáts, 1926. 535–540.; Pálffy, 1996. 59–60.

47 Nemsem István: 1641–1644 között étekfogó, 1645-ben házi familiáris, 1646. április 24-étől körmendi tisztartó. Koltai, 2012. 319.

48 248. cs. No 141., 249. cs. No 333.

IRODALOMJEGYZÉK

- Benda Kálmán (főszerk.): Magyarország történeti kronológiája. II. kötet 1526–1848. Budapest, 1989.
- Fenyvesi László: Török Fāti, a leányrabló pribékasszony kínvallomása 1648. In: Honismeret (1990) 2–3. sz. 93–95.
- Fodor Pál: Adatok a magyarországi török rabszedésről. In: Hadtörténelmi Közlemények, 109. (1996) 4. sz. 133–144.
- Fodor Pál: A Szimurg és a sárkány: Az Oszmán Birodalom és Magyarország (1390–1533). In: Közép-Európa harca a török ellen a XVI. század első felében. (szerk.: Zombori István). 2004. 9–35.
- Fodor Pál: Az apokaliptikus hagyomány és az „aranyalma” legendája. A török a 15–16. századi magyar közvéleményben. In: Történelmi Szemle, XXXIX. (1997) 1. sz. 21–49.
- Fodor Pál: Gyermekadó a szultánnak. In: A szultán és az aranyalma. Tanulmányok az oszmán-török történelemről. Budapest, 2001.
- Fodor Pál–Hegyi Klára–Ivanics Mária: Török és tatár hódítók. Budapest, 1993.
- Hegyi Klára: A török hódoltság várai és katonasága. I–III. História-MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2007. (História Könyvtár, Kronológiák, adattárak 9.)
- Kalmár János (szerk.): Unger Mátyás Emlékkönyv. Budapest, 1991. 121–133.
- Kisfaludy László: A kisfaludi Kisfaludy család története. (Régi magyar családok 2.) Debrecen, 2004. II. és IV. leszármazási tábla
- Koltai András: Batthyány Ádám. Egy magyar főúr és udvara a XVII. század közepén. Győr, 2012.
- Koltai András: Egy magyar főrend pályafutása a császári udvarban. In: Korall, 9. (2002. szept.) 55–78.
- Magyar értelmező kéziszótár A–K. Budapest, 1989.
- Pálffy Géza: A magyarországi és a délvidéki végvárrendszer 1576. és 1582. évi jegyzékei. In: Hadtörténelmi Közlemények, 108. (1995) 114–185.
- Pálffy Géza: A rabkereskedelem és rabtartás gyakorlata és szokásai a XVI–XVII. századi török-magyar határ mentén. (Az oszmán-magyar végvári szokásjog történetéhez). In: FONS (Forráskutatás és Történeti Segédtudományok), IV. (1997) 1. sz. 5–79.
- Rabok, követek, kalmárok az Oszmán Birodalomról. Közreadja: Tardy Lajos, 1977.
- Sinkovics István (szerk.): Magyar történeti szöveggyűjtemény 1526–1790. II/1–2. Budapest, 1968.
- Sugár István: A törökösség (turcismus) Heves megyében. In: Agria. Az Egri Dobó István Vármúzeum Évkönyve, 22. (1986) 99–112.
- Szakály Ferenc: A török-magyar küzdelem szakaszai a mohácsi csata előtt (1365–1526). In: Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából. (szerk.: Rúzsás Lajos és Szakály Ferenc). Budapest, 1986. 43–49.

- Szakály Ferenc: Ali koppányi bég sarca. (Adalékok a hódoltsági magyar kereskedelem problematikájához). In: Folia Historica, 2. (1973) 38–39.
- Takáts Sándor: Rajzok a török világból I–III. Budapest, 1915.
- Takáts Sándor: A magyar múlt tarlójáról. Budapest, [1926.] 295–296.
- Takáts Sándor: Bajvívó magyarok. Képek a török világból. Szekszárd, 2000.
- Tarkó Ilona: A török rabok váltságdíjai Batthyány II. Ferenc idején. In: Khronosz. (szerk.: J. Újváry Zsuzsanna). Piliscsaba, PPKE. 2008. 71–80.
- Tarkó Ilona: Anyagi kultúra és rabkereskedelem Batthyány II. Ferenc idején. In: Uradalmaik kora - Discussiones Neogradienses 10. (szerk.: Szirácsik Éva). Salgótarján, 2010. 63–101.
- Varga J. János: Rabtartás és rabkereskedelem a 16–17. századi Batthyány-nagybirtokon. In: Unger Máttyás Emlékkönyv. Budapest, 1991.
- Varga J. János: Szervitorok katonai szolgálata a XVI–XVII. századi dunántúli nagybirtokon. Budapest, 1981. (Értekezések a történeti tudományok köréből, 94.)
- Zimányi Vera: A rohonc-szalónaki jobbágyság a XVI–XVII. században. Budapest, 1968.

Ilona Tarkó

The System of Keeping Captives by Ádám I Batthyány

Ádám I Batthyány needed a significant organizational structure for running prisoner keeping. Having no steward he held the management of all estates in his hand, and personally controlled his landed properties and castles with castellans responsible for these and also for keeping the registers.

They made bargains on the ransoms, kept accounts of each captive's fulfilled amount of ransom fees. The wounded and ill prisoners were separated and taken to Rohonc (Rechnitz) for treatment. Körmend played an important role as economic centre: captives returning from Ottoman captivity transported their goods there. The whole system would not have worked without the cooperation of Serbian and Ottoman captives.

ULRICH ATTILA

URADALMI TERMELES, ADÓZÁS ÉS HASZON FELSŐ-MAGYAR-ORSZÁG KAMARAI URADALMAIBAN AZ 1670-ES ÉVEK ELEJÉN

A koraujkori uradalmi gazdálkodás egyik fokmérője az allodizálás kiterjedtsége volt. A források egyértelművé tették, a nemesség ahol tehette jelentős majorságot alakított ki, sokszor természeti adottságok, illetve a jobbágyszám pillanatnyi helyzetének figyelmen kívül hagyásával. Így az északi, hegyvidéki uradalmakban (Szepes, Murány, Késmárk) kiterjedt majorságokat találunk, nem is beszélve az eleve alföldi környezetben lévő domíniumokról (Bottyán, Szerdahely, Barabás). A majorsági gazdálkodás fontossága miatt az elkobzott uradalmakban az összeírók a lehető legnagyobb körütekintéssel adták meg a nyomásonkénti vetésterületet. Sajnos, a hibalehetőség, ugyanúgy, mint a jobbágyszám, jobbágytelek esetében itt is fennáll. A források nemcsak a hibalehetőségekre figyelmeztetnek, hanem pontosíthatnak is, főleg az összeírók körütekintéséből adódóan. Kevés esetben tapasztaltuk ugyan, de néhány esetben pontosan meghatározható a köböl-mérő (1:2) értékarány, amiből a területszámításra lehetőségünk nyílik.¹

Az általunk egyik összesítő forrásnak használt összesített jegyzék,² az egyedi felmérésekkel összevetve mutatja meg hibáit. A hibák lehetnek emberi természetűek is persze, ami az összeírók pontatlanságából, szándékos vagy vétlen elírásaiból származhat. Az összesítéseknél arra is figyelni kell, hogy azokat bizonyos séma szerint állították össze, így sokféle forráscsoport különíthető el. Bizonyos típusoknál csak felsorolásszerűen az uradalom településeire, az ott lévő telekállományra, esetleg a főbb bevételi forrásokra és allódiumokra koncentráltak. Ezek a források mindenképpen jók arra, hogy egyszerre, egy helyen látjuk az adatokat. Ennél sokkal értékesebb az a forrástípus (nevezhetjük urbáriumnak is), amely jobbágysági családfő szerint, a főbb állatállomány, adófajták, földesúri bevételforrások rögzítésével több elemzésre ad lehetőséget. A jobbágysági adó alá eső állatállomány rögzítése (ökör, tehén, sertés, méh, juh) nagyon fontos a termelőerő megítélésének kérdésénél. Megfigyelhető, hogy a legtöbb esetben a földesurak alkalmazkodtak jobbágaik erejéhez, adózásukat, robotjukat ennek megfelelően alakították. Természetesen találunk bőven ellenpéldákat is, de a jobbágyság megtartásáért küzdő nemesnek az alkalmazkodás képessége fontos eszköze lehetett. Főként a Hódoltsággal határos,

1 Például Szürte esetében 57 köblös majorság 114 mérő területű. Zétény 443 köblös területe 886 mérő nagyságú. Vö: NL NRA Fasc. 66. No. 17. és NL U et C Fasc. 154. No. 57. A terület meghatározásra lásd még: Balassa, 1999. 1011–1063. Egy magyar hold földbe a 83 literes kassai köblöt számolva búzából 1–2 köblöt vethettek. Ez az arány módosult más gabonafajok esetében.

2 MNL OL U et C Fasc. 174. No. 73.

de a Magyar Királyság területén fekvő uradalmakban találkozhatunk ilyen jelenségekkel. Forgách Miklós barabási uradalmában heti egy nap volt a robotmunka nagysága, cenzust sem mindenhol szedett jobbágyaitól. A tized és kilenced esetében, egy uradalomban lévő eltérések a szokásokban eredő különbségeket mutatja.³ Az urbáriumok, mint jeleztük megmutatják az allódiális gazdálkodás mértékét is, több helyen megadva mérőben, régi római holdban (jugera), illetve kassai köbölben is az egységet.

A domíniumok jövedelmezőségüket tekintve véleményünk szerint három fő kategóriába sorolhatók: a hagyományos mezőgazdasági tevékenységet folytató uradalmakra, a Hegyaljához közel eső vagy hegyaljai, szőlőtermesztéssel is foglalkozó uradalmakra, illetve az ipari tevékenységgel kiegészülő uradalmakra. Az első esetben a hagyományos szemtermelő-állattenyésztő jelleg a domináns, az uradalom bevételeinek nagy része hagyományos termék. A kérdés az, vajon mennyire tudtak ezek a domíniumok bekapcsolódni a kereskedelmi szférába (marhatenyésztés). A hagyományos majorkodtató uradalmak között üde színfoltok az ipari-jellegű tevékenységgel foglalkozó egységek (Szepes, Nagyida, Murány). A vastermeléssel és üveggyártással foglalkozó területeken fekvő domíniumok a magasabb haszon-lehetőség (kereskedelmi tevékenység) miatt kerültek külön kategóriába. A hegyaljai illetve a hegyaljai szőlőket is magában foglaló birtokok megítélésénél, még ha azok döntő része a hagyományos (első) kategóriába tartozik is, a szőlőművelésből származó haszon (kocsmáltatás, borexport) már a bevételeket jelentősen megemelhette, külön kategorizálásukat véleményünk szerint ez teszi szükségessé.

A birtokelkobzások alapján megpróbáltunk fő- és alkategóriákat felállítani, amelyekbe a fő-és köznemességet besorolhatnánk. Korábban említettük, azt tapasztaltuk, hogy a birtoknagyságok, a birtokolt jobbágyok száma – bár alapvető – de nem kizárólagos a kategóriák felállításánál. Felvetődött a kérdés, hogy hová lehet sorolni egy olyan köznemest, akinek ugyan birtoka, majorsága, jobbágya alig van, de szőlőbirtoka vetekedik, vagy meghaladja a legtöbb nemes gazdasági bevételeit? Arra a következtetésre jutottunk, hogy a kutatások alapja a források felmérésén túl az eredményorientáltság. A jövedelemközpontúság alapján lehet igazán rangsorolni az uradalmakat, birtokokat, értékelve a magyar nemesség gazdasági lehetőségeit, erőnyeit és kudarcait. Pusztán e tényeket alapul véve határozhatnánk meg a késő feudális (korajújkori) birtokos nemesség, polgárság valójában is milyen keretek között gazdálkodott, és főleg azt milyen szinten művelte. Van-e nyoma a tőkebefektetéseknek, a tőkeinvestíciónak, a pénz visszaforgatásának, vagy a bevétel döntő többsége pusztán a mindennapi élet költségeire ment? Vagy a bevételt milyen arányban fordították a nemesi élet fenntartására? A kutatás jelen periódusában ezt pontosan megállapítani nem lehet, sőt a források hiánya miatt kérdéseink nagyrészt valószínűleg megválaszolatlanok maradnak. Természetesen

3 Mint pl. a Hegyalján Tokaj, Tarcál, Bodrogkeresztúr esetében.

van nyoma építkezéseknek, befektetéseknek, de az adatok szporadikusak, és nem alkalmasak az alapkérdés megnyugtató tisztázására.

Esetünkben a fennmaradt kevés kamarai összesítés új forráscsoportként nyújt lehetőséget, legalább a bevételek nagyságának meghatározására. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy bizonyos területeken, főként a Partiumhoz, vagy a török határhoz közel eső részen a bevételek nem biztos, hogy hűen tükrözik a „békeidők” földesúri bevételeit. Ehhez jön még hozzá a bujdosók 1672-es támadása is, amely meggátolta a kamara adóbeszedését. Ennek ellenére, a pénzbevételek nagysága, a terméseredmények, a földesúri jogon szedett állat-, élelmiszer-jövedelem segítséget ad az uradalomkutatásban. Mindenesetre úgy tűnik, hogy az 1670–74 közötti időszak, még egy stabilabb gazdasági környezetet mutat, és igazából az elkobzott uradalmak tulajdonosainak változásával indul meg a hanyatlás, amihez persze az ország nagyobb gazdasági kizsákmányolása is hozzájárult.

Hasonló a helyzet, ha a pénzbevételeket vizsgáljuk. A kérdéses években, azaz 1670–72 között a Szepesi kamara 85 830 Ft 59 dénárt szedett be adókban. Ebből 20 599 Ft 63 dénárt utalt ki az uradalmi perceptoroknak (24%). Érdekesebb viszont, hogy különféle kiadásokra összesen 59 355 Ft 66 dénárt (69,15%), azaz a bejött összeg 93,15%-át költötték el, bizonyítva a középkori uradalmi szervezet magas működési költségeit! A maradvány így csak 5875 Ft 30 dénár volt, azaz a tiszta haszon, a bejött összegnek csak a 6,85%-át tette ki! Valamivel jobb az arány a lábas jószág (szarvasmarha, sertés, bárány, kecske) bevételét vizsgáljuk. Ez a két év alatt a 13 805 db bevétel mellett 8658 db-os kiadást mutat (62,72%), a maradvány pedig 5145 db állat volt.⁴ Hasonlóan sok költség terhelte a kamara szőlőgazdálkodását is, azonban itt a kép csalóka lehet, hiszen a magas szőlőművelési költségek ellenére a boreladásokból szép haszonra lehetett szert tenni. A fiskális szőlőgazdálkodást sem lehet azonban csak pozitívan értékelni, hiszen az évek múltán egyre gazdaságtalanabb lett, és a nagy tömegű elkobzott szőlőbirtok műveletlensége miatt hozzájárult a hegyaljai szőlőtermesztés hanyatlásához.⁵ Az 1670–72 közötti kamarai bevételekről készült összesítés rámutat a későfeudális birtokrendszer gyengeségére, megkockáztatjuk éppen elinduló válságára is. Ennek legfőbb jele a domíniumok magas rezsiköltsége, a tényleges haszon minimális volta!

Ha a kamara kiadási oldalát vizsgáljuk, gazdálkodásáról igen elszomorító képet kapunk. Az igazsághoz hozzátartozik, mint ahogy jeleztük, hogy az elkobzásokkal nincstelenné vált, sok száz nemessel, főleg asszonnyal, gyermekkel kellett törődniük. Az adatok alapján sem „vállalták be” az elhagyottak teljes éhenhalásának ódi-umát, így kénytelen-kelletlen élelmiszert utalványoztak nekik is a kamarai magtárakból. Ezenkívül azonban, a konvenciókra, a tisztek fizetésére hatalmas mennyiségű gabona és állat ment el, jelentősen csökkentve ezzel a tényleges hasznot.

4 A keresett kimutatások a MNL OL Filmtár 3945. számú dobozban találhatók.

5 Ulrich, 2003. 155–166. Itt bővebben olvashatunk a kamarai szőlőallódiium kialakításáról, a kamarai bevételekről, kiadásokról, az egyes elkobzott szőlőbirtokok sorsáról is.

A felmérések szerint a majorságföldek kassai köbölben való vetésnagysága 34 760 a nagy összeírás, és 25 014 az adataink alapján. A körülbelül 10 000 köblös különbség abból adódik, hogy körülbelül 30 fő nem került fel a listánkra. A hiány ellenére úgy véljük, hogy az elkobzott földesúri majorságföldek vetésterülete körülbelül 35–40 000 kassai köböl körül lehetett. A rét- és szőlőadatokból viszont már látható és érzékelhető a két forráscsoport közötti különbség. A réttalódiumok termése 8808 szekér, kutatásunk 7921 szekérmennyiséget tárt fel, a valós eredmény 10 000 szekér széna körül van. Az elkobzott szőlők száma és éves termése a táblázat adatai alapján 284 darab, 1943 hordó. Az alábbi táblázatból kiszámolható eredmények már 422 szőlőt tartanak számon 2099,5 hordós és 898 köblös terméssel.

Mindkét eredményt összevetve azt tapasztaljuk, hogy a Hegyalján, illetve Abaúj vármegye déli, szőlőtermesztő vidékén összesen 581 darab szőlőt foglaltak le. A szőlők 4042,5 hordós termést adtak, értékük hatalmas összeg: 577 427 Ft!⁶ Felhívjuk azonban a figyelmet arra, hogy az összeírás legalább 10%-a nem tartalmaz adatot birtokosok neveinél hol az értékre, hol a termésvolumenre vonatkozóan. Tehát, mind az érték, mind pedig a termőképesség pozitív korrekcióra szorul. Szintén nem szerepelnek ebben az adatban a közép-zempléni szőlős helyeken, illetve a szatmári bortermő vidéken elkobzott javak sem. A mellékletből átlagot vonva egy szőlő értéke 993 Ft-ra, a termőképessége 6 literre jött ki.

A jobbágyi állatszám vizsgálata a termelőerő meghatározása szempontjából központi kérdés. A rendelkezésre álló forrásokat figyelembe véve 113 birtokos 128 uradalmát sikerült feltérképezni. A zétényi, és a márkusfalvi uradalmak esetében sajnos nem sikerült erre mutató anyagot felkutatnunk. Már korábban is bebizonyosodott számunkra, hogy a kamara lényegében 1673-ban befejezte a birtokok zömének elfoglalását. A későbbiekben lényegében uradalmanként is több összeírás született, de igen ritka a forrásokban az 1673 után megjelenő, frissen okkupált birtokok. Úgy véljük, az 1670–73 közötti időszakra egzakt képet nyújthatunk a Szepesi Kamara területe északi-, észak-keleti részének gazdasági helyzetéről, gazdálkodási kereteiről, a termelőerő tényleges állapotáról. Felhívjuk ismét a figyelmet arra, hogy a számadatok csak bizonyos intervallumban érvényesek. Bebizonyosodott ugyanis, hogy az 1670-es évek későbbi éveiben igen képlékeny volt a birtokok népessége.

A 113 birtokos 720 faluját foglalták le. A falvak nem mind külön települések, hiszen ez a 720 egység, többször közös településeken való birtoklásból származott, mégis a tulajdonlás tekintetében különálló részek ezek. A falvakban 6224 jobbágy-család lakott, a további összeírásban rögzített férfilakosság száma 8571 fő volt. A jobbágycsaládok, és a férfilakosság számából következtetni tudunk a falvakban élő jobbágyalakosságára is. Az összeírások, illetve a szokás ismételt hibája a nők, illetve a családokban élő eltartott öregek kihagyása a listákból. A feleségek számát (belekalkulálva a családfőként megjelenő özvegyek összeírásokban szereplő körülbelüli

nagyságát) körülbelül 5000 fő lehetett, és legalább ugyanennyi leányutóddal is számolhatunk. Kiegészítve az adatot az esetleges munkaképtelen idősök számával az elkobzásokban érintett, falvakban élő jobbágyalakosságot 23–25 000 főre tehetjük. Ebben azonban nem szerepelnek a mezővárosok, és szabad királyi városok érintettjei, mint például a Hegyaljára jellemző paraszt-polgárok, vagy városi polgárok. De kimaradtak az összeírásból a szélnek eresztett katonák is, akiknek jó részét éppen a Wesselényi összeesküvés után veszítették el „állásaikat” (Szendrő, Tokaj, Ecsed magyar katonasága). Az ő számuk megbecsülhetetlen, viszonyításként annyit közölnénk, hogy a Hegyalja néhány városában 141 házzal bíró személyt érintettek az okkupációk, az viszont nem „becsülhető” valójában hány főt érintettek az okkupációk.⁷ De megfoghatatlan például a szepességi városok, mezővárosok nagy részének érintett lakosságának nagysága is.

1670–74 közötti felmérésünk alapján 108 birtokost tudtunk azonosítani, akiket kamara birtokelkobzással sújtott. A 108 személynek összesen 25 104 kassai köböl vetésterületű allódiumát, 7921 szekér szénát termő réjtét, 248 darab szőlőjét (1943 hordós meghatározott terméssel) foglalták le.⁸ Az adatokban természetesen kételkedhetünk, mert megtéveszthetik a kutatót. Ha elfogadjuk a források számadatait, akkor az elkobzott allódiumok összesen 83 literes vagy 70 kilogrammos köbőlnagyságban számolva hihetetlenül nagy számot adnak. E szerint az összterület 1 750 980 kg (1750,98 tonna) vagy 2 076 162 liter gabonavetésre volt képes. A terméseredmény, ha körülbelül az elvetett mennyiség 3-szorosát számoljuk 2433,2 tonna gabonát jelent. Azonban ez a mennyiség egyszerre nem állt rendelkezésre sem a földesuraknak, sem pedig az új birtokos kamarának. Ugyanis a háromnyomásos gazdálkodás esetében a föld egyharmada adott maximális és bő termést, az őszi vetést. A tavaszi gabonát kisebb arányban vetették, ennek ugyanis túl nagy volt a „rizikója”, illetve a tavaszi ráadások, belvizek miatt a földek egy része eleve kiesett a művelés alól. Azonban így számolt körülbelül 584 tonna, vagyis 584 000 kilogramm gabona tekintélyes bevételnek számít. Korábban említettük, hogy az adatokkal óvatosan kell bánni. Mindenképpen úgy gondoljuk a felmérések az újabb kutatások igen jó kiindulópontjai lehetnek. Korábbi kutatásunk alapján felhívniánk a figyelmet a szőlőszámok adataira. Az összeírók a földbirtokosoknál ugyanis csak a domíniumokhoz tartozó szőlőket írták össze, ez a szám tükrözi a 284 darab szőlőt. Ez a szám önmagában véve helyes, a 108 személynek ennyi szőlője volt. Azonban a kamara több szőlős mezővárost, mint például Tokajt, Tarcalt általános elkobzással sújtott, de a többi hegyaljai mezővárosban lakó, a felkeléshez csatlakozó jobbágyok, nemesek és polgárok sem kerültek el az elkobzást, mint ahogy Nagybánya sem, amelynek hegyein akkor még élénk szőlőtermesztés folyt, nem is beszélve az Apa környéki szőlőgazdálkodásról. Csak a Hegyalján a Szepesi

6 MNL OL U et C Fasc. 70. No. 6. és Fasc. 59. No. 8.

7 MNL OL U et C Fasc. 58. No. 9. alapján.

8 Ulrich, 2008–2011.

Kamara 444 szőlőt foglalt le!⁹ Így a két adatsort összehasonlítva kell vizsgálni, az mutatja meg a körülbelüli valós képet, legalábbis a Hegyalján. A nagybányai és az apai szőlőbirtokok esetében a forráshiány miatt már nem lehet messzemenő konklúziót levonni. A 108 személy 284 szőlője alföldi nagy hordóban (kb. 400 liter) számolva 777 200 litert tett ki!

Egy másik kamarai kimutatás szerint 1670-ben Sáros, Zemplén, Abaúj és Ung addig elkobzott uradalmából 11 320 kassai köből búza, 1671 köből gabona, 7158 köből elegyes búza, 3324 köből árpa, 4602 köből zab, 278 köből tönköly, 561 köből tatárka, 350 köből köles, 109,5 szekér köles, 236,5 szekér borsó, 61 szekér bab, 142 szekér lenmag és 53 szekér káposzta bevétel származott. A búzából ebben az esetben, kilóban 792 400, azaz 792,4 tonna bevétel származott!

Az uradalmak készpénzbevételeiről megállapítottuk, hogy azok nagyságához képest szerénynek mondhatók. Még az egyik legtöbbet jövedelmező uradalom, Murány pénzbevételeinek nagysága is nagyban elmarad az uradalom nagyságától és sűrű benépesüléstől. Az 1671-es 6782 Ft 51 dénár, illetve az 1672-es 7349 Ft 21 dénár bevétel bár nagynak tűnik, arányaiban véve kevésnek mondható. Ha viszont az uradalmak egyéb bevételeivel is számolunk, amelyek a természetbeni adózás elemei (a census természetbeni részei): a tyúk, a lúd, a tojás, a szarvasmarha, a vaj, a méz, a gabonafélék, a köles, a káposzta stb., akkor ezek tőkésített értéke már más lehetőséget is ad a gazdaságtörténésznek. A természetbeni bevételek értéke a feudális uradalmakban ugyanis a robot tőkésített munkaértékével bőven meghaladta a pénzbevétel nagyságát, nem véletlen tehát, hogy a középkori-koraújkorai uradalmakban a természetbeni járadékok, és a robot együttesen nehéz súllyal nyomták a jobbágyság vállát. Az sem véletlen, hogy a földesurak maguk törekedtek ezen bevételek magas szinten tartására, ugyanis a jobbági munkából származó ingyen étel, ital, és munka belső- és tőkésített értéke biztosította számukra a napi megélhetést, illetve a piacképességet is. Nem kétséges, hogy a nagy uradalmak magtárai egyben azoknak a jobbágyoknak a felvásárló helyei is voltak, akik adójából összegyűjt a magtárak tartalma. Ebből az adóból tudott a földesúr eladóvá válni saját jobbágysai és a piaci kereslet számára is.

A kamarai bevételek nagysága akkor válik értékelhetővé, ha nemcsak a természeti értékét, az életfeltételek letéteményesét látjuk a hatalmas bevételek mögött, hanem tőkésítjük azt, és mint piacképes áruknak, megpróbálunk reális értéket szabni. Ebben vannak segítségünkre a korabeli árszabások. Noha, mint azt korábban több numizmatikai és gazdaságtörténeti munkánkban is jeleztük, az árszabásokat csak tájékoztató jellegű megoldásnak tekintjük a kor pénzügyi folyamatai és zavarai miatt, azonban egyféle mutatónak az árszabások alapján történő meghatározások is megfelelők.

Tehát nézzük most meg, hogy az elkobzott, és a felmért terméseredmények alapján ez a Szepesi Kamrai régió milyen gazdasági erővel, terméseredménnyel

⁹ Ulrich, 2003.

rendelkezett. Az általunk említett 108 fő birtokosnak összesen 25 014 kassai köbölös vetésterületű allódiát sikerült kimutatnunk. A kassai köből mértéke 83 liter vagy 70 kg terménnyel volt egyenértékű. Ha elvégezzük az egyszerű szorzást, akkor azt tapasztaljuk, hogy a terület összesen 1 750 980 kg szemes termény elvetésére volt elegendő. Egy kassai köből tiszta búza 1660-ban 1 Ft 50d, abajdóc 90 d, rozs 50 d, árpa 50 d, zab 33 d, lencse, borsó 1 Ft 50 d volt.¹⁰

Búzában számolva ez az érték, a teljes 3 nyomásba elvetendő gabona értéke 26 264 Ft 70 dénár, nyomásonként számolva 8754 Ft 90 dénár volt.

1670–72 között a kamara kimutatása szerint 48 974 ¼ kassai köből gabonát tudtak bevételezni közel sem teljesen minden elkobzott birtokból, amelynek pénzben kifejezett értéke 73 461 Ft 37,5 dénárt tett ki. Csak a búzából történt bevétel már megközelített az uradalmakból származó összes pénzbevételt, amely 85 830 Ft 59 dénár volt. Árpából 15 029 köből érkezett a kamarai magtárakba, ennek tőkésített értéke 22 543 Ft 5 dénár, zabból 20 979 ¼ kassai köből bevétel származott, amely 10 489 Ft 62,5 dénár piaci értéken számolt zabbal volt egyenértékű. A három meghatározó gabonabevétel összesen 84 982,5 kassai köbölt tett ki, amelynek értéke 106 494 forint 5 dénár volt, jócskán meghaladva a pénzbevételeket. Itt már kitűnik, hogy az uradalmak igazi bevételei nem a készpénzbevételek voltak, mint ahogy egy modernebb gazdálkodáson alapuló uradalomnál lenni kellett volna, hanem a döntő többséget a feudális jogon szedett jövedelmek alkották.

A bortermelő uradalmak esetében némiképp módosul ez a kép, hiszen például a tokaji uradalomban a 17. század második felében a taksás adózás lesz a domináns, de ez csak ritka jelenségnek számít. A bortermelés az összeállítások szerint minimum 777 200 liter lehetett, amit nagy, 400 literes alföldi hordóban számolva 1943 hordó bort tett ki. Ha csak minimálisan a hordó bor árát minőségtől függetlenül 20 Ft-ban számoljuk, akkor a bevétel 38 860 Ft. Hozzátennénk azonban, hogy ettől az értéktől a külföldi eladásra szánt borok a 2–3-szoros áron is elkelték.

Ha ehhez hozzávesszük még az állatbevételeket, amelyeket az összeírások nem megfelelő összeírási szempontjai miatt nem tudunk kiszámolni (egyben kezelték a lábas-jószágot: tehén, kecske, juh, sertés). Árakat azonban tudunk mutatni: a tehén vaj iccája 24 dénár, a juhvaj 18, a mészárszékre való tehén ára 8 Ft, a juhé 1 Ft, tehénhús fontja 2 dénár, egy kövér ártány 16 Ft(!), egy lúd 18 dénár, a kappan 12, egy szép tyúk, kakas és kacsa 9–9 dénárba került. Ha megpróbálunk néhány bevételi eredményt tőkésíteni a következő eredményeket kapjuk. 1670–72 közötti évekből 5558 darab tyúkot kapott a kamara földesúri adóként, aminek az értéke 500 Ft 22 dénár. Ludat 2283-at írtak a bevételi sorba, 411 forint értékben, kacsát 772-öt (69 Ft). Vaj összesen 11 048,5 icce (2652 Ft), méz 260 icce (55 Ft) került bevételre. Nem tudtuk sajnos kiszámolni a 13 805 lábas marha értékét, sem a sajtét és túróét, amit 69 ¾ hordó 2 cseber nagyságban szedtek be a jobbágyoktól.

¹⁰ 1660-as kimutatást vesd össze az árak tekintetében http://Kt.lib.pte.hu/cgi-bin/kt.cgi?konyvtar/kt03093004/1_0_2_pg_346.html

Az adatokból azért látható, hogy a jobbágyság kezén jelentős állatállomány volt ebben az időben. A baromfik, bár értékük nem volt jelentős más bevételi forráshoz képest, azonban az étkezésben játszott fontos szerepük megkérdőjelezhetetlen. Felhívjuk a figyelmüket arra is, hogy már ebben az időben is milyen magas ára-értéke volt a vajnak, illetve arra is, milyen kevesen foglalkoztak méhészetrel, hiszen alig több, mint 220 liter (körülbelül 314 kg) méz jött be az egész kamarai területről.

Eddig láthattuk a bevételeket. De mennyi lehetett vajon a haszon? Milyen hatékonysággal dolgozott a Kamara? A búza-bevételekből 6585 ¼ köből maradt (9877 Ft 87,5 dénár Ft), árpából 2359 köből (1179 Ft 50 dénár), zabból 4795,5 köből (1582 Ft 51,5 dénár) maradt, amely pénzbeli értéke 12 639 Ft 89 dénár. Vagyis az eredeti bevétel alig több, mint 10%-a maradt a kamara kezében úgy, hogy a kiadások döntő többsége nem a piacra irányult, hanem a konvenciókat, kamarai tisztségviselőket fizették, a végvári katonák ellátmányába pótolta a lehetőségek szerint! Nem jobbak a mutatók a lábas-marhák (tehén, sertés, juh, kecske) esetében sem. Az 5558 darab tyúkból 1113, azaz kb 20% maradt a kamara kezén, ugyanez a ludak esetében 24,39%, a kacsáknál 19,3%. Ezek az adatok alátámasztják feltételezésünket a kamarai gazdálkodás gyenge hatékonyságáról, és magas rezsiköltségéről.

A kutatásunk jelen állapotából kiderül, hogy az 1670-es évek elején a Szepesi Kamara területének gazdasága, gazdálkodása, bár mutatja a hanyatlás jeleit, ennek ellenére még viszonylag jó állapotban van. Mutatják ezt a bevételek számai, amelyek önmagukban is feltételezik a megújulás, a következő év vetésének, állattenyésztésének lehetőségeit. A bevételek tökéletesített értéke mutatja a feudális gazdálkodás arányait a természeti szolgáltatások javára. Ez a tény egyben erőssége (élelemmel való ellátás biztonsága a földesurak számára, bel- és külföldi piacon való jelenlét), de egyben hátránya is (minőség kérdése, a pénzbevételek viszonylag alacsony volta, ami a jobbági pénzügyi eredménye is lehet) a 17. század második fele magyarországi gazdálkodásának. Az egyes uradalmakra számolva, a haszon az elfogyasztott és felért bevételek maradványát jelentette, ami területenként, uradalmakként változott. Ennek az eredményeit néhány esetre kivetítve, megvizsgálva 3-3 hegyvidéki, alföldi és szőlős uradalmat, és azok bevételeit, egy következő tanulmányunkban közöljük.

Ami eredményt illeti, a kamara esetében egyértelműen kimutatható a gazdálkodás nagyfokú eredménytelensége. Ez a tény pedig önmagában is képes lehetett a gazdasági folyamatok gátlására, a jobbági, polgári, nemesi termelés fékezésére, a piacok ellehetetlenítésére, a kereskedelem visszafogására. Ugyanis a kamara és embereinek ellenőrzési jogköre kiterjedt minden, az előbbieken felsorolt elemre. Úgy véljük, ezen a ponton nyilvánvalóvá válnak a feudális termelési keretek és piacgazdaság közötti ellentétes tendenciák, így könnyebben belátható és megérthető, egy bizonyos gazdasági kereten vagy szinten túl a feudalizmus miért is gátolta a modern piacgazdaság kialakulásának feltételeit!

IRODALOMJEGYZÉK

- Balassa Iván: A gabona kézi vetése Magyarországon. In: A Hermann Ottó Múzeum évkönyve, 38. Miskolc, 1999. 1011–1063.
- Ulrich Attila: A tokaji uradalom gazdálkodása a XVII. század második felétől a napóleoni háborúk koráig. Tokaj, Várostörténeti tanulmányok IV. Tokaj, 2003. 155–166.
- Ulrich Attila: Bűnök és bűnösök. Kézirat. A Bolyai János Kutatási Ösztöndíj alatt (2008–2011) készített tanulmány kézírata.

Attila Ulrich

Manorial Farming, Taxation and Profits of the Chamber Manors in Upper Hungary at the Beginning of the 1670s

The extensiveness of allodial lands served as a measurement in manorial farming of the early modern period. In the case of chamber estates a high level of inefficiency definitely can be pointed out in management. And this fact could be a hindrance to economic processes, slowing down production by serfs, bourgeoisie and nobles, undermining markets, retarding trade, as all of these were controlled by the chamber and its people.

Presumably, at this point the contradictory tendencies between feudal farming and market economy become obvious making it easier to realize and understand why feudalism beyond a certain economic level was in the way of the evolving modern market economy.

Tanulmányomban a Borsi uradalmat fogom megvizsgálni, elsősorban a földesúri kezelésű földek viszonyait, azok termelési mechanizmusát, szervezetét, azonban a forrásokban talált adatok alapján széleskörű következtetéseket lehetett levonni az uradalom jobbágyságának viszonyairól is; ez különösen fontos, hiszen a vizsgált aluradalom jobbágyságáról az urbáriumok és a fejedelmi levelezések sajnos erősen hiálódium jobbágyságáról az urbáriumok és a fejedelmi levelezések sajnos erősen hiányosak; – Borsira vonatkozóan elsősorban az 1631-ben és 1638-ban készült inventáriumokra és urbáriumokra tudtam támaszkodni. A gazdasági élet teljes feltárásához elengedhetetlennek tartottam a várkastély tüzetes vizsgálatát is, hiszen – mint később láthatjuk – az elsősorban a birtok szervezeti és gazdasági központjaként funkcionált.

Rákóczi György¹ és testvérei édesapjuk, Rákóczi Zsigmond halálakor már kiterjedt birtokokkal rendelkeztek, azonban a család birtokai 1616-ban gyarapodtak jelentős mértékben, amikor György feleségül vette az árva leányzót, Lorántffy Zsuzsannát, így az egykori Dobó-örökség egy részét is megszerezte Serkei Lorántffy Mihály után. Az anyai ágú örökség pedig négy nagy, szintén egykori Dobó- és Kamarás birtokokból állt: Rákóczi így szerezte meg a borsi uradalmat.² Borsi így a várkastéllyal³ együtt 1616-ban került I. Rákóczi Györgyhez, amely földrajzi fekvését tekintve a sárospataki birtok közelében helyezkedett el, jelentőségét azonban mutatja, hogy az új földbirtokos nem olvasztotta be régebbi uradalmakba, hanem önálló gazdasági egységként működött.

Az 1631-es és 1638-as összeírások szerint, amelyek áttekintik az általunk vizsgált uradalom gazdaságát I. Rákóczi György alatt, az uradalomhoz tartoztak még Nagytoronya, Abara, Zsadány és Újhely falvai.⁴ Így összesen 5 település terült el a domíniumban, azonban mezővárosok nélkül, ami jelentős hátrányt jelentett a piaci viszonyok kialakulásának.

A várkastély rövid, kizárólag gazdasági jellegű áttekintését célszerűnek tartottam az alsó szinttel kezdeni, mivel az kizárólagosan gazdasági feladatokat látott el. Itt alakították ki például az ún. „káposztás házat”, amelyben a majorsági földekbe

1 Tanulmányomban nem elemzem a Rákóczi család történetét, erre lásd: Hangay, 1987.; Trócsányi, 1979.; illetve Szilágyi, 1893.

2 Makkai, 1954. 10.

3 A kastély építéstörténetére lásd: Feld, 2000. 103.; Feld, 2003. 30–310.; illetve Wittinger, 2008. 4–53. Továbbá fontos megjegyezni, hogy a kastély 1618-ban jelentős pusztításnak esett áldozatul: egy Fekete János nevű ember felgyújtotta. Lásd: MOL, Magyar Kamara Archívuma E 156, *Urbaria et conscriptiones* 115: 82. 6.

4 MOL, Magyar Kamara Archívuma E 156, *Urbaria et conscriptiones* 2 : 34 42–51.

vetendő zöldséges magokat tárolták,⁵ az „ecetes házat”, amelyben nagy mennyiségű, a konzerváláshoz használt ecetet tartották,⁶ illetve itt feküdt a központ legfontosabb helyisége, a „boros bolt” is, amelyben a különböző majorsági területekről származó bort helyezték el, s a kulcsár tartozott érte felelősséggel, akárcsak az ecet felügyeléséért.⁷ A korszakban a földbirtokosok által előszeretettel beszedett dézsmabort nem a kastélyban helyezték el, ezt – mint később látni fogjuk – egyéb majorsági épületben helyezték el. A bortároló helyiségben⁸ nagy mennyiségű, 25 vascula, azaz körülbelül 3820 liter bort tároltak.⁹

Az ún. „Szabó házban” tárolták a majorsági földeken dolgozó béresek és a robotmunkát ellátó jobbágyok szerszámaikat,¹⁰ csekély számukból pedig az következik, hogy elsősorban saját eszközeiket tudták használni, amelyek gyakran jobb állapotúak voltak, mint a földesúri tulajdonúak. Az alsó szinten, ahol a felső szinttel egyetemben az 1630-as évektől kezdve jelentős átépítések és bővítések történtek, amelyek fontos elemei lesznek a gazdaság vizsgálatának, még további tároló- és háziipari helyiségek helyezkedtek el. Ezek közül legjelentősebbnek az ún. „negyedik újonnan épített ház” számít, amelyben mindenféle típusú lőre borokat tartottak.¹¹ ez arra enged következtetni, hogy ezek a „borok” jóval gyengébb minőségűek lehettek, mint a majorsági területekről származó borok, amelyeket inkább hűvösebb, ideálisabb körülmények között tároltak. Arról, hogy a majorsági borokkal milyen mértékben kereskedtek, nem áll rendelkezésünkre információ.

A kastély felső szintje – számos, korabeli kastéllyal ellentétben – szintén fontos tároló helyiségeket foglalt magába: mind a régebbi kastélyszárny, mind az újonnan épített északi szárny termeiben nagy mennyiségű rozst, zabot, búzát, aszalt gyümölcsöket és húsokat tároltak.¹² Ezeket a terményeket önellátásra szánták, hiszen ahogy Búza János megfogalmazta: a korszakban a majorsági rendszer elsősorban önellátásra szolgált, s a gazdasági rendszernek nem az alapját képezte, hanem kiegészítette a paraszti gazdaságra épülő birtokrendszert.¹³ A gazdaság tehát olyan aktívan, jól megszervezetten és hatékonyan működött, hogy gyakorlatilag az egész

5 MOL, Magyar Kamara Archívuma E 156, *Urbaria et conscriptiones* 2 : 34 3.

6 MOL, Magyar Kamara Archívuma E 156, *Urbaria et conscriptiones* 2 : 34 4.

7 MOL, Magyar Kamara Archívuma E 156, *Urbaria et conscriptiones* 2 : 34 4–5

8 A „boros boltot”, amely a kastély egyik legfontosabb helyisége volt, a század második felében átépítették: a majorsági marháknak adott téli szállást, míg a borokat – ha még termeltek a majorföldeken – egyéb helyen tartották. Erre lásd: MOL, Magyar Kamara Archívuma E 156, *Urbaria et conscriptiones* 78 : 19 2.

9 Egy vascula körülbelül 152,7 liter. Lásd: N. Kiss, 1968. 1–2. 80.

10 MOL, Magyar Kamara Archívuma E 156, *Urbaria et conscriptiones* 2 : 34 10–11.

11 MOL, Magyar Kamara Archívuma E 156, *Urbaria et conscriptiones* 2 : 34 9.

12 MOL, Magyar Kamara Archívuma E 156, *Urbaria et conscriptiones* 2 : 34 21–25.

13 Buza, 1996. 92–98.

uradalmi központot raktárként és feldolgozó üzemként kellett használni; a vizsgált periódusban csupán néhány olyan lakóterem létezett, amelyekben nem tartottak gazdasági eszközöket vagy terményeket.

A domínium élén – mint általában¹⁴ – az provisor állt: mivel a vizsgált uradalom elsősorban bortermelő vidéknek számított, így feladatai között a kocsmáltatás ellenőrzése és irányítása különösen fontosnak számított, amely az uradalom jövődelmét erősen meghatározta. A rationista mellett még a clavigerre hárultak fontos feladatok: a kulcsár felelt a bor ki- és bemenő tételeinek ellenőrzéséért, a bor tárolásáért, az ecet felügyeléséért. A Rákócziak borkereskedelmi politikája miatt a Borsi uradalom egyik legfontosabb tisztsége Czegődi Incének, a kulcsárnak¹⁵ jutott. Érdekesség, hogy a tisztviselők közül csak az ő nevét ismerjük.

A majorsági épületek – némi eltéréssel – a hagyományos struktúrát követték. I. Rákóczi György alatt már két majorház létezett, amelyekben majorsági terményeket dolgoztak fel, a csűröskertben az állatok takarmányát tárolták, s a csűr is éppen átépítés alatt állt,¹⁶ több belső udvart is kialakítottak, azonban a majorságok igazi központja nem a majorház, hanem – belső struktúrája és elsődleges funkciója miatt – a várkastély volt.

A vizsgált periódusban a gazdaság az alábbi rendben működött: a majorsági állattartásban a marhák játszották a legnagyobb szerepet: míg 1631-ben ezek száma 76,¹⁷ addig 1638-ban már 92 jószágról tesznek említést.¹⁸ Mivel a korszakban a marhák igen költségesnek számítottak, így jelentős fejlődésről tett tanúságot a majorsági igazgatás. Az 1638-as adatok szerint 16 járomba való ökröt tartottak, tehát a majorság legalább két teljes ekefogatot ki tudott állítani – erre a régebbi majorházban tárolt, 2 béres ekefogat is utal –, tehát a majorföldeken szántómunkáknál bér munkát is alkalmaztak, mégis az ilyesfajta munkákat a jobbágyok többnyire saját igavonóerejükkel tudták kivitelezni. Az uradalom kis méretével összevetve, s főleg, hogy szőlőre specializálódott területnek számított, a marhák magas száma arra enged következtetni, hogy Rákóczi és tisztviselői felismerték a trágyázásban rejlő lehetőségeket, amely a terméshozamokon és a termények minőségén is érezhető, hiszen az uradalmi termelés ebben a periódusban intenzív növekedést produkált.

A majorsági állattartást a sertés- és szárnyas tartás egészítette ki: Borsiban a tizeddisznók meglepően alacsony száma 1638-ban (8 db!)¹⁹ arra utal, hogy a majorság könnyedén el tudta látni magát velük, így inkább szőlő- és építkezési mun-

14 A birtokigazgatás rendszeréhez részletesen lásd: Kenyeres, 2008. Számos gazdasági utasítást közöl Kenyeres, 2002.

15 MOL, Magyar Kamara Archívuma E 156, *Urbaria et conscriptiones* 2: 34 4–5.

16 MOL, Magyar Kamara Archívuma E 156, *Urbaria et conscriptiones* 2: 32–34.

17 MOL, Magyar Kamara Archívuma E 156, *Urbaria et conscriptiones* 2: 36.

18 Makkai, 1954. 311.

19 MOL, Magyar Kamara Archívuma E 156, *Urbaria et conscriptiones* 2: 34 36.

kákat vártak el a jobbágyoktól, ami sokkal hasznosabbnak is tűnik, mivel – mint láthattuk – a kastély és a gazdasági komplexumok is bővítés alatt álltak.

A Borsi uradalom majorságai – Zsadány falut leszámítva – háromnyomásos rendszerben működtek, s mivel a földesúri és a paraszti földek nyomáskényszerbe estek,²⁰ így az uradalom jobbágyainak túlnyomó többsége is háromnyomásos szisztéma szerint gazdálkodott.

A majorságokban racionálisan osztották fel a különböző földek vetéseit: Borsi majorföldjein elsősorban búzát termeltek²¹ – ezt az 1640-es évek vetési adatai is alátámasztják,²² továbbá a földesúri birtokhoz tartozó kaszálórétek többsége is itt terült el. A nagytoronyai majorterületeken elsősorban a szőlőművelés számított a legfontosabbnak, emellett nagyobb méretű majorsági szántókról nem is tudunk, csupán dézsma útján szerzett gabonát tartottak az ottani tarlókon.²³ Az urbárium alapján kiderül, hogy 1637-hez képest, egy évvel később jóval gyengébb termést lehetett elérni az uradalom teljes területén, mivel szárazság okozott gondokat: a paraszti beszolgáltatás kevesebb, mint fele volt az előző évihez képest. Az abarai majorföldeken az abajdóc mellett nagy mennyiségű zabot termesztettek,²⁴ végül Zsadányban, ahol kétnyomásos gazdálkodás folyt, szintén kisebb mennyiségű búzával találkozhatunk.²⁵ Itt a faluhoz tartozó szántóföld kis mérete és a korábbi szokások megtartása okán nem alakítottak ki háromfordulós gazdálkodást. A betakarított terményeket az újonnan épített majorsági épületekben tartották, és nem a régi, elhanyagolt, rossz állapotú vermekben.

A földművelést a veteményesek, gyümölcsösök egészítették ki: a borsi major-ságban I. Rákóczi György uralma alatt összesen 6 kert és gyümölcsös volt, azonban ezekből csak 4-et műveltek meg, igazgattak kertészek.²⁶ A művelés alatt álló kertekben intenzív és sokrétű gazdálkodás folyt, amely szervesen hozzájárult a birtok gazdaságához és életéhez; a kastélyban sokféle, az oltványos kertekből és veteményesekből származó terményt tároltak. Sőt a kastély alsó szintjén pálinkaégetéssel is foglalkoztak,²⁷ amelyhez az oltványozott kertekből származó aszú gyümölcsök szolgáltattak alapanyagot.

20 A majorságok kialakulásáról, üzemszervezetéről átfogó, általános képet ad Kenyeres, 2008; Ruzsa-Nagy 2001. 3–64.; Maksay, 1959.; Buza, 1996; Zimányi, 1976., illetve Zimányi, 1985.

21 MOL, Magyar Kamara Archívuma E 156, *Urbaria et conscriptiones* 2: 34. 42.

22 MOL, Magyar Kamara Archívuma E 156, *Urbaria et conscriptiones* 8: 4 4.

23 MOL, Magyar Kamara Archívuma E 156, *Urbaria et conscriptiones* 2: 34 46.

24 MOL, Magyar Kamara Archívuma E 156, *Urbaria et conscriptiones* 2: 34 47.

25 MOL, Magyar Kamara Archívuma E 156, *Urbaria et conscriptiones* 2: 34 50–51., illetve MOL, Magyar Kamara Archívuma E 156, *Urbaria et conscriptiones* 8: 4 4.

26 MOL, Magyar Kamara Archívuma E 156, *Urbaria et conscriptiones* 2: 34 29–41.

27 MOL, Magyar Kamara Archívuma E 156, *Urbaria et conscriptiones* 2: 34 13.

Az uradalomnak 1638-ban már három malma volt:²⁸ a majorsági gazdaság tágabb vizsgálatához ezeket is röviden elemzés alá kell venni, ugyanis – mint a feljegyzésekből, utasításokból kiderül – ezek karbantartására, további építésére a jobbágyokat vezényelték ki robotmunka formájában, így a szántóföldi és építkezési, szállítási munkák helyett vagy mellett, a parasztok a malmoknál végeztek intenzív ingyenmunkát. Az urbárium szerint a borsi jobbágyok heti egy napi robottal tartoztak földesuruk felé.²⁹ Ez a korszak szokásait figyelembe véve kifejezetten alacsony, azonban kizárt, hogy a többi falu jobbágynépe ilyen kedvező feltételeket kapott volna; egyrészt azért, mert a többi falu nincs ilyen kivételes helyzetben megemlítve, másrészt valószínű, hogy a borsiaiak – egyelőre tisztázatlan okok miatt, ami a levelezésekből sem derül ki – engedményeket kaptak, azonban ez csakis rájuk volt igaz.

Az uradalom legfontosabb földművelési ágának a szőlőtermesztés számított: összesen 8 majorsági szőlőst alakítottak ki, ebből 5 Újhely határában terült el, 112 kapás területtel,³⁰ az innen származó borokat – mint láthattuk – a kastélyban tárolták. A Nagytoronyán található majorsági dézsmaházban az 1638-as urbárium szerint 91 hordónyi dézsmabort³¹ tároltak – feltételezhetően kereskedés céljából. Ezt az a tény is alátámaszthatja, hogy a XVII. században a bor már jóval drágább volt, mint a búza.³² Az adatokból világossá válik, hogy mind a földesúri kezelésű földeken, mind a parasztgazdaságokban a szőlőtermesztés nagymértékű volt, amely alapvetően meghatározta az uradalom gazdasági struktúráját és a robotoltatás mennyiségét, s annak munkakörülményeit. A vizsgált allódium majorságában a legkülönbözőbb fajta borokkal találkozhatunk, mint löre, elő löre, harmadlás löre, máslás, harmadlás máslás stb., csupán aszúborral nem.³³ A borok ötfokozatú minősítését, értékelését II. Rákóczi Ferenc vezette be:³⁴ ez a kis- és nagytoronyai területeket, illetve a Borsi uradalom szomszédságában lévő Szőlöske falut a második osztályba sorolta, így a Borsi uradalom majorsági és paraszti bortermelése a kiváló második kategóriába sorolható. Rákóczi György éppen ezért fektetett akkora hangsúlyt a szőlőtermesztésre és a borral való kereskedelemre, amely busás hasznot hozott számára.

A fellendülő gazdaságot a harmincéves háború befejező szakasza sem érintette jelentős mértékben: Rákóczi levelezéséből az derül ki, hogy ugyan Borsit bevették a császáriak, azonban jelentős károk nem estek sem a gazdaságban, sem a várkastélyban,³⁵ így a prosperitás folytatódhatott.

28 MOL, Magyar Kamara Archívuma E 156, *Urbaria et conscriptiones* 2: 34 38–40.; 48–50.

29 MOL, Magyar Kamara Archivuma E 156, *Urbaria et conscriptiones* 2: 34 39.

30 MOL, Magyar Kamara Archivuma E 156, *Urbaria et conscriptiones* 2: 34 43.

31 MOL, Magyar Kamara Archivuma E 156, *Urbaria et conscriptiones* 2: 34 45.

32 Zimányi, 1976. 117–118. o.

33 A kora újkori borokról részletesebben lásd: Balassa, 1973. 1–2. 1–12.

34 N. Kiss, 1973. 3-4. 385-386.

35 Szilágyi (szerk.), 1875. 179.

Összességében megállapíthatjuk, hogy a kastélyban, s a hozzá tartozó majorságok területén I. Rákóczi György birtoklása alatt jelentős építkezések, helyreállítások történtek a gazdaság bővítésével és racionalizálásával párhuzamosan. A kastélynak mind az alsó, mind a felső szintjét jelentős mértékben megnövelték, új szárnyat építettek a XVI. században emelt kastélyhoz, továbbá a majorsági épületek száma is gyarapodott, s a régebbiek javítása folyamatban volt. A fellendülésnek azonban I. Rákóczi György halála véget vetett, amit az is bizonyít, hogy 1694-ben már több romos épületről tesznek említést, illetve a gazdasági eszközök többsége hitvány állapotú volt;³⁶ Borsi egykori jól szervezettsége, alapos gondozottsága a korszakban többé nem tért vissza.

A majorsági gazdálkodást vizsgálva kijelenthetjük, hogy az – mint a legtöbb majorság a kora újkor második felében – elsősorban önellátásra törekedett; ezt a gabonafélék és hüvelyesek aránya mutatja, amely – a tartalékolás és a konvenciók kifizetése mellett – jelentős piaci aktivitásra nem lett volna elégséges. Kivételnek számít az allódium marhaállománya és az elraktározott nagy mennyiségű bor.

A borsi uradalom majorsági gazdálkodása során igénybe vett jobbágyi robot-szolgálat az 1630-as és 40-es években nagymértékű volt: elsősorban nem a szántókon vagy a majorszőlőkben dolgoztatták a parasztokat – habár kétségtelen, hogy ilyesfajta munkákat is elláttak –, hanem az építkezéseknél, gátak, malmok karbantartásánál. Mindezekén túl, Rákóczi bér munkásokat is alkalmazott, s jobbágyainak lehetősége nyílt saját szőlőik megművelésére; ebből a fejedelem korszerű gazdaságpolitikájának köszönhetően jelentős hasznot húzott. Elmondhatjuk, hogy az uradalom majorsági gazdálkodása a borkereskedelemre és az önellátásra épített, amely egy jól működő rendszernek bizonyult, hiszen – ha figyelembe vesszük, hogy egy kisméretű birtokról van szó – az 1638. évi jövedelem, amely 1412 forintot és 81 dénárt tett ki,³⁷ nagy összegnek számít, ami a gazdaság hatékony működését igazolja a fejedelem uralma alatt.

36 MOL, Magyar Kamara Archívuma E 156, *Urbaria et conscriptiones* 78: 19. 5.

37 MOL, Magyar Kamara Archívuma E 156, *Urbaria et conscriptiones* 2: 34 15.

IRODALOMJEGYZÉK

- Balassa Iván: A szőlőművelés és borkezelés változása a XVI–XVII. században Tokaj-Hegyalján. In: Agrártörténeti Szemle, 15. (1973) 1–2. sz. 1–12.
- Buza János: A török kori Magyarország gazdaságtörténete. In: Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig. (szerk.: Honvári János). Budapest, 1996. 81–172.
- Feld István: 16. századi kastélyok Északkelet-Magyarországon. Sárospatak, 2000.
- Feld István: A „Nagyságos fejedelem” szülőhelye: Borsi reneszánsz kastélya. In: Műemlékvédelem, 47. (2003) 5. sz. 307–310.
- Hangay Zoltán: Erdély választott fejedelme, Rákóczi Zsigmond. H. n., 1987.
- Kenyeres István: XVI. századi uradalmi utasítások: Utasítások a kamarai uradalmak prefektusai, udvarbírái és ellenőrei részére. I–II. Budapest, 2002.
- Kenyeres István: Uradalmak és végvárok. A kamarai birtokok és a törökellenes határvédelem a 16. századi Magyar Királyságban. Budapest, 2008.
- Makkai László: I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631–1648). Budapest, 1954.
- Maksay Ferenc: Urbáriumok. XVI–XVII. század. Budapest, 1959.
- N. Kiss István: Mezőgazdasági termelés és termelékenység Magyarországon a késői feudalizmus korában. In: Agrártörténeti Szemle, 10. (1968) 1–2. sz. 79–93.
- N. Kiss István: Szőlő-monokultúra a Hegyalján, XVI–XVIII. század. (Termelés, export, ár, minőség). In: Agrártörténeti Szemle, 15. (1973) 3–4. sz. 383–390.
- Ruzsa-Nagy Zoltán: A temetvényi uradalom története a XVII. században. In: FONS, 8. (2001) 1. sz. 3–64.
- Szilágyi Sándor: I. Rákóczi György, 1593–1648. Budapest, 1893.
- Szilágyi Sándor (szerk.): A két Rákóczy György fejedelem családi levelezése 1632–1660. Budapest, 1875.
- Trócsányi Zsolt: Rákóczi Zsigmond (Egy dinasztia születése). A Debreceni Déri Múzeum évkönyve 1978. Debrecen, 1979.
- Wittinger Zoltán: A borsi kastély helyreállítása. In: Műemlékvédelem, 52. (2008) 1. sz. 46–53.
- Zimányi Vera: Magyarország az európai gazdaságban 1600–1650. Budapest, 1976.
- Zimányi Vera: Gazdaság és társadalom a 17. század első felében. In: Magyarország története 1526–1686. (főszerk.: Pach Zsigmond Pál. szerk.: R. Várkonyi Ágnes). II. köt. Budapest, 1985. 934–974.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

- Magyar Országos Levéltár, Magyar Kamara Archívuma E 156, *Urbaria et conscriptiones*, fasciculus 2, numerus 34.
- Magyar Országos Levéltár, Magyar Kamara Archívuma E 156, *Urbaria et conscriptiones*, fasciculus 8, numerus 4.

- Magyar Országos Levéltár, Magyar Kamara Archívuma E 156, *Urbaria et conscriptiones*, fasciculus 78, numerus 19.
- Magyar Országos Levéltár, Magyar Kamara Archívuma E 156, *Urbaria et conscriptiones*, fasciculus 115, numerus 82.

Dániel Varga

From Castle to Economy: Manorial Farming of the Borsi (Borša) Estate in the Time of György I Rákóczi, Prince of Transylvania (1630–1648)

The study analyzes manorial farming of the Borsi (Borša) Estate during György I Rákóczi's ownership with special emphasis on the 1630s. Also a brief introduction is given to the internal organizational structure of the castle. Being the farming centre it is indispensable when examining economic life. The paper examines the organisation and management of farming followed by an introduction to the organizational structure and characteristics of the manor lands and an account of the development of animal husbandry is also given. The result of the research reveals that the main profiles of the demesne were viticulture and viniculture providing considerable income for the landlord in spite of the small size of the estate.

Mivel már a kora újkorból rengeteg instrukció áll rendelkezésre, ezért kifejezetten fontos ezen rövid írás néhány módszertani megközelítésének rögzítése; a továbbiakban a megállapítások a 16–17. századi, Magyar Királyságbeli forrásanyagra vonatkoznak, a cikkben a Batthyány család anyagából hozott példák szerepelnek,² illetve kifejezetten az instrukcióval, mint történeti forrástípussal és azon belül is az uradalmi instrukcióval, mint műfajjal foglalkozik, nem pedig az uradalommal. Bár az uradalmi instrukciókon keresztül tükröződik egy birtoktest működése, itt ez utóbbi csak a háttér adja.

Az instrukciók eddigi szövegkiadásait és feldolgozásait tekintve látható, hogy lényegében mindenki foglalkozott velük. Így számos kiadtak a Történelmi Tár kötetében, a Magyar Gazdaságtörténeti Szemlében, hivatkoztak rájuk a „Domanovszky-füzetek” birtoktörténeti kötetei,³ továbbá ezek felhasználásával publikált cikket Zimányi Vera,⁴ Baros-Gyimóthy Eszter Márta,⁵ Benda Borbála,⁶ Imreh István,⁷ Gáti Magdolna,⁸ Illik Péter,⁹ valamint például kifejezetten a Nádasdy birtokok utasításairól közölt adatokat Nagy Imre,¹⁰ és Némethy Károly.¹¹ A témában eddig mégis mindössze két forráskiadvány-kötet jelent meg Koltai András¹² és Kenyeres István¹³ szerkesztésében. Ez utóbbiak az udvari, illetve a kamarai fenntartású uradalmi birtokok anyagaival foglalkoztak, így lényegében a földbirtokosok magánuradalmainak instrukcióiról jelenleg sem áll rendelkezésre egész kötet terjedelmű forráskiadás vagy feldolgozás. Ennek a magyarázatát Kenyeres István soraiban lehet

1 Tisztelettel köszönöm Koltai Andrásnak a témában nyújtott sokirányú segítségét.

2 A szövegek modern központosítással és helyesírással, de a nyelvi sajátosságokat megtartva szerepelnek. A hivatkozás a mikrofilmtári dobozra és azon belül a pagina számra történik.

3 Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez. Szerk.: Domanovszky Sándor.

4 Zimányi, 1959.

5 Baros-Gyimóthy, 2008.

6 Benda.

7 Imreh.

8 Gáti, 2010.

9 Illik, 2012.

10 Nagy, 1871.

11 Némethy, 1884. Bibliográfia a témában: <http://nadasdy.barokkudvar.hu/?q=node/2>

12 Koltai (szerk.), 2001.

13 Kenyeres (szerk.), 2002.

megtalálni: „Felmerülhet a kérdés, hogy kötetünk miért csupán a kamarai birtokok utasításainak közlésére vállalkozik? Ennek oka az, hogy az eddig elszórtan közlésre került uradalmi utasítások zöme a XVII–XVIII. századi magánbirtokokra vonatkoznak, tehát a kamarai birtokok jóval kevesebb figyelmet kaptak.”¹⁴ Azaz, sok magánbirtokokra vonatkozó uradalmi instrukció jelent meg, míg kamarai birtokról alig. Ez igaz is, azonban monografikus feldolgozás vagy forráskiadvány még sincs. Tehát sok baba közt elveszett a gyermek, annyian foglalkoztak a magánbirtokok uradalmi instrukcióival egy-egy rövidebb közleményben, hogy már senki nem látta értelmét nagyobb lélegzetű munkát szánni rá, illetve módszeres forrás feltárást és gyűjtést végezni például a nagyobb család levéltárakban.¹⁵

Hogyan is használta fel az eddigiekben a történetírást az instrukciókat? Szemelvényként egy témához (pl. élet a konyhán), egy uradalmi (pl. tisztartói) vagy udvari karrier bemutatására, forráskiadványban szemelvényként, vagy éppen valamely elmélet alkotására (pl. Gáti Magdolna¹⁶ szerint a jogi hagyomány tükröződik az instrukcióban).

Magukról az instrukciókról eddig a szakirodalom számos következtetést levont. Általában az utasítás sablonok mentén működik. Az 1565–1567 közötti Felső-Magyarországon kiadott utasítások úgynevezett sablon-utasítások, mivel egy formula alapján készültek és jórészt ugyanazok írták.¹⁷ Az utasítások rendkívül gyakorlatiasak, gyorsan követik a valós változásokat.¹⁸ Az utasítások elrendelő állapotról szólnak, azaz arról, hogy mit szeretne elérni a kiadó.¹⁹ Vagyis eddig ez a kíváncsi állapot nem állt fenn. Kenyeres István ebből arra következtetett, hogy ugyanazon instrukció későbbi kiadásainak változásai azt mutatják, mi változott a valóságban.²⁰ Ugyanakkor az is felmerül, hogy ha ismételni kell az utasítást, akkor azt nem nagyon akarták betartani, végrehajtani. Ekképpen mindig erkölcsi tartalommal bír, hiszen etikai normákra utal.²¹ Mivel ez a műfaj „Az udvar személyes, a dominusz személyéhez kötődő és igazodó intézmény volt [...] vele együtt szűnt meg, vagy öröklődött tovább”,²² így az instrukciók formája is öröklődött apáról fiúra.

14 Kenyeres (szerk.), 2002. 16.

15 Holott van nyugati példa a történelmi műfajok kutatására: Pauser-Scheutz-Winkelbauer, 2004. Továbbá Koltai András forráskiadványának függelékében szerepelnek hasznos segédletek.

16 A Gáti Magdolna cikkét tartalmazó kötetet ismertette Illik Péter a Századok 2011. 5. számában (1301–1304. oldal).

17 Kenyeres (szerk.), 2002. 81–82.

18 Illik, 2012. 48.

19 Kenyeres (szerk.), 2002. 16.

20 Kenyeres (szerk.), 2002. 16.

21 Koltai, 2011. 9.

22 Koltai, 2011. 8.

A historiográfiai felfeztetés után mindenképpen érdemes feltenni a legalapvetőbb kérdést: mi is az az instrukció? A lehetséges válaszok száma alapvetően jelzi, hogy bár a kérdés evidens, a felelet nem az, mivel tulajdonképpen senki nem próbálta definiálni ezt a műfajt. Gyakorlatias megközelítésben az, amire a kortársak ráírták, hogy az, illetve később ebbe a levéltári egységbe sorolták, mint például: a Batthyány levéltár iratai P1322 Instrukciók (Mikrofilmtár, 4340–4342, 6518. dobozok) levéltári egységben szereplő iratok. Elméleti megközelítésben a kérdés kicsit bonyolultabb, hiszen több fajta instrukció van, illetve egyéb terminus technikusok is közkeletűek szinonimaként. Van uralkodói utasítás (például Batthyány Ádám számára), ordinale (rendtartás), instrukció, mint udvari rendtartás, instrukció, mint uradalmi utasítás, memoriale (elméletben: közvetlen gyakorlati, egyszerű tennivalóra vonatkozó utasítás, valójában szinte bármi), illetve egyéb iratok, amellyeknek nincs „címe” de utasítást közölnek. Az utasítások aszerint is csoportosíthatóak, hogy kikre vonatkoznak: a gazdaságban, uradalomban dolgozókat (az uradalmi tisztartó által irányított sáfárok, kulcsárok, kasznárok, cselédek, pásztorok stb.) instruálja az uradalmi instrukció, míg a várak őrzéséért felelős, a várban lévő katonákat, a saját házuknál lakó fegyvereseket és az udvart az udvari instrukciók.²³ A műfaji lehatárolhatatlanság annak kérdését is felveti, hogy egy ennyire gyakorlatias forráscsoport egyáltalán miért és mennyiben működik írásban, ugyanis egy földbirtokos az alattvalóival szemben lényegében mindig imperativusban beszélt, azaz mindig utasít. Ennek megfelelően ez legalább annyira működik szóban, mint írásban. Udvari rendtartás csak az 1610-es évektől maradt fenn. Amint Batthyány mondta, „[...] már tudják az rendet, nem szükség arról sokat írunk.”, illetve a leírt utasításokat gyakran felolvasták.²⁴ A gazdasági, uradalmi instrukciókból is sokat szóban adott Batthyány Ádám. Számos hozzá beérkezett jobbágykérvény, illetve azokból készült kivonat mellé azt írta, hogy „Szólok/szóltam/utasítom/utasítottam az tisztartónak/tisztartót”.²⁵

Mindezek után érdemes megtekinteni néhány példát, amelyek illusztrálják az instrukció, azon belül a gazdasági utasítás műfajának sokszínűségét és definiálásának problémás voltát. 1637. május 17-ei datálású „Az zallonaki [Rohonc-Szalónak] tisztartó memorialéjára való válasz és egyéb dolgokról való memorialék.”²⁶ Ez lényegében a címet szigorúan véve nem is egy, hanem egy 21 pontból álló memoriale-csomag. Ebből csak kettő pont-részletet kiemelve: „Azt igen akarjuk, hogy Kegyelemetek [...] igyekezzen azon, hogy mi kárunkra van, azt eltávoztassa, és az miben hasznokat látja, azt cselekszi [...]” és „Az mi kulcsárok, kasznárok, molnárok, kony-

23 Koltai, 2011. 9.

24 Koltai, 2011. 42.

25 Vö. MNL OL Batthyány család Levéltára, Kérvények, P 1322. jelzet alatt található jobbágykérvény-kivonatok.

26 MNL OL Mikrofilmtár 4341. doboz, 183–184. pag.

hasáfárt olyat tegyünk, az kik jók és szófogadók legyenek. Igen akarnók, ha válogathatnák benne, de nem lehet [...] hanem olyat kell tennök, az ki van [...]” Látható, hogy teljesen az instrukció formáját követi, azaz erkölcsi-elméleti állásfoglalást fogalmaz meg, és egyáltalán nem egy eseti, gyakorlati ügygel foglalkozó memoriale mintáját követi. A második, 1638. május 3-i példa abból a szempontból érdekes, hogy semmiféle önmegnevezése nincs, fejléce nincsen, egyszerűen arról szól, hogy „Az szőlők újonnan való mérésére elsőbennis az Uivari [Németújvári] tartományban mennek ki [...]”²⁷ Ez egy nagyon is gyakorlatias, hét pontból álló memoriale, amely például a következőkkel foglalkozik: „Első hegyen az hun elkezdik az mérést, az első szőlőn vevén az igaz régi mértéket is, mely az úrtól ő Nagyságátul kiadatik, megméri szélit, hosszát és az registromban úgy írják, melyik falu határában vagyon, az melyik hegyen, az melyik hegynek mi a neve [...]” A harmadik, 1638. július 15-i szöveg a „Sz. Mihál [Szent Mihály] vidéki dézsmások instrukciója”²⁸ cím után felsorolja kik, hová mennek beszélni a tizedet, majd megint megcímzi, és újra feltünteti, hogy instrukció. Ez alatt szerepel 6 pontnyi, csupa gyakorlatias utasítás, azaz a hagyományos elképzelés szerint inkább lenne memoriale. Ebben például szerepel, hogy „Az ki az gabonáját dézsma előtt ki hordotta volna, annak az asztagját meg kell hani [hányni] és duplán meg kell dézsmáját rajta venni.” Ugyanakkor a Batthyány-anyagban számos dézsmásoknak szóló utasítás van, amelyekre általában jellemző, hogy etikai tartalmúak (például arra intik a tizedszedőket, hogy uruk javára dolgozzanak), pontos adminisztrálásra szólítanak fel, továbbá kiemelik, hogy mindent be kell szedni, ezért jellemző, hogy mindig van valami büntetés a „trükközők” számára.

A fenti néhány példa is jól mutatja, hogy az instrukció műfaji határai meglehetősen homályosak, de végül is a korszakban nem is volt szükség pontos definíciókra, mivel a gyakorlati intézkedés volt a lényeg. Ebből következik, hogy az irat fejléceiben szereplő önmegnevezés sem segít a meghatározásban. Mégis rendkívül érdekes, hogy minden esetlegessége ellenére az írott instrukciók meglehetősen sablonosak, azaz uniformizált módon egyediek.

IRODALOMJEGYZÉK

- Baros-Gyimóthy Eszter Márta: A Batthyány-várak belső fegyelme: a porkoláboknak szóló utasítások 1643-ból és 1663-ból. In: Mindennapi élet a török árnyékában. (Khronosz I.) (szerk.: J. Újváry Zsuzsanna). Piliscsaba, 2008. 169–184.
- Benda Borbála: Egy főúri rendtartás. <http://epa.oszk.hu/01500/01500/00005/pdf/09benda.pdf>
- Imreh István: Mezőgazdasági rendtartások, egyezségek, utasítások. (1580–1635) <http://epa.oszk.hu/00900/00979/00003/pdf/029-050.pdf>

27 MNL OL Mikrofilmtár 4341. doboz, 213–214. pag.

28 MNL OL Mikrofilmtár 4341. doboz, 229–230. pag.

- Kenyeres István (szerk.): XVI. századi uradalmi utasítások. Utasítások a kanarai uradalmak prefektusai, udvarbírái és ellenőrei részére. Budapest, 2002.
- Koltai András (szerk.): Magyar udvari rendtartás. Utasítások és rendeletek 1617–1708. Budapest, 2001.
- Nagy Imre: Gróf Nádasdy Ferencz két utasítása. In: Századok, 5. (1871) 5. sz. 53–56.
- Némethy Károly: Nádasdy Ferencz utasítása a mezei pásztorok számára (1649). In: Történelmi Tár, VIII. (1884) 558–560.
- Gáti Magdolna: Az instrukciók létmódja az irodalmi műfajok rendszerében: Teleki Mihály kercsesorai utasítása. In: Színlelés és rejtőzködés: A kora újkori magyar politika szerepjátékai. (szerk.: G. Etényi Nóra és Horn Ildikó). Budapest, 2010. 183–201.
- Illik Péter: „A jó gazda szeme hizlalja a jószágot.” – Funkcionalitás és textualitás a 17. századi Batthyány-uradalmi instrukciókban. In: A történelem peremén: adalékok Magyarország történetéhez. (szerk.: Illik Péter). Budapest, 2012. 39–49.
- Pauser, Josef, Scheutz, Martin, Winkelbauer, Thomas (Ed.): Quellenkunde der Habsburgermonarchie (16–18. Jahrhundert): Ein exemplarisches Handbuch. Wien–München, 2004.
- Zimányi Vera: Jobbágy Dániel rohonc-szalónaki provisor tiszttartói működése, 1634–1653. In: Agrártörténeti szemle, 2. (1959) 1–4. sz. 91–114.

FORRÁSOK

- MNL OL Batthyány család Levéltára, Kérvények, P 1322.
- MNL OL Batthyány család Levéltára, Instrukciók, P1322 (Mikrofilmtár, 4340–4342, 6518.dobozok).

Péter Illik
The Genre and Historiography of the Early Modern Hungarian Instructions

Hundreds of instructions, orders have remained from the early-modern Hungarian Kingdom. Thus, in the Hungarian historiography, the definition of instruction seems to be obvious. However, a closer look at it can reveal the problematic nature of this issue, as the instructions had several types and there were documents which were basically orders but they were not called that way by the contemporaries. This short essay introducing some of the most important publications concerning instructions and using historical examples of the Batthyány family archives makes an attempt to re-direct the scientific attention to this complex and interesting type of historical source.

DOMINKOVITS PÉTER

SOPRON SZABAD KIRÁLYI VÁROS URADALMÁNAK 16–17. SZÁZADI FORRÁSAIRÓL

Mind a hazai uradalomtörténeti kutatások, mind Sopron város gazdag történeti irodalma kevés figyelmet szentelt a szabad királyi város mint földesúr, illetve a városi uradalom (Stadtherrschaft) vizsgálatának. Erre az uradalomtípusra mint gazdasági és uralmi jelenségre, a városi iratokban megbúvó uradalmi, valamint jobbágyközségekre és jobbágy lakosságra vonatkozó iratok fontosságára legutóbb a reformkori Kassa és jobbágyfalvai példája hívta fel a figyelmet.¹ Az alábbi kis dolgozatnak nem lehet több a célja, mint a figyelmet felhívja Sopron város kora újkorra kialakuló egységes, Fertő-menti uradalmára – mely révén a város e korban az adóegységek alapján Sopron vármegye harmadik legjelentősebb birtokosa volt –, a városi regisztrátúra gazdag mind az egyes jobbágyközségekre, mind azok lakosságára vonatkozó forrásanyagára, e források társadalom-, gazdaság-, jogtörténeti jelentőségére.

Az 1277-ben szabad királyi városi privilegiumot nyert Sopron, az összetett funkciórendszerű nyugat-magyarországi kereskedelmi és kézműipari centrum a 16–17. században a tárnoki városok legtekintélyesebbjeinek a sorába tartozott.² A város uradalma a városi határok kiterjesztésével, a szomszédos birtokok, települések megszerzésével, több évszázad során lépésről lépésre alakult ki. A 13–16. század során Sopron különböző módon (királyi adomány, vásárlás, örökítés stb.) összesen nyolc szomszédos jobbágyfalut szerzett meg. 1277-ben IV. László adományaként Bánfalva/Wandorf (Zoan), 1325-től több lépcsőben uralkodói adomány (I. Károly), vásárlás útján Balf/Wolf falut szerezte meg. A 14. század végére Sopron vásárlások útján Ágfalva/Agendorf (Dagh) birtokosa lett, illetve ugyancsak uralkodói adomány és vásárlás útján Meggyes/Mörbisch (ma: Mörbisch am See, A.) is birtokába került. A 15. század első évtizedeiben a város birtokainak gyarapítását Kelénpatak/Klingenbach (ma: Klingenbach, A.) és Harka/Harckau megvásárlásával folytatta. Kópháza az 1430-ban került Sopron birtokába. Több mint egy évszázaddal később, a 16. század derekán (1547) szerezte meg a város Lépesfalvát/Loipersbach (ma: Loipersbach, A.), a nyolcadik jobbágyközségét.³ A város városuradalma további bővítésére törekedve 1527 januárjában I. Ferdinánd iránti hűségéért átmenetileg megkapta a győri püspök szomszédos Rákos mezővárosát.⁴ A jelentős mezőváros megszer-

¹ Czoch, 2012.

² Veres, 1968. 14–16.

³ A város határait és a jobbágyfalvakra: Jankó – Kücsán – Szende – Dávid – Kiss, 2010. passim. A jobbágyfalvak közül legjobban feldolgozott Ágfalva középkori birtoklástörténete: Mollay, 1961.

⁴ Házi, 1937. 354–356.

zésére Sopron egy évszázad múlva, Bethlen Gábor erdélyi fejedelem, választott magyar király 1619–1621 közötti dunántúli hadjárata során is törekedett. Fejedeleme iránti hűsége fejében, jelentős anyagi áldozatért a Bethlen dunántúli központjává vált város Rákost ismét megszerezte, de azt a nikolsburgi béke (1621) a győri püspök számára visszaadta.

A közel 300 esztendő birtokszerzési folyamat során, a 16. század második felére, jelentős részben a Fertő partján egy egységes és összefüggő városuraldom (Stadtherrschaft) keletkezett. E városuraldom révén Sopron szabad királyi város a vármegye birtokos társadalmának is részese lett. Sopront jobbágyfalvai révén a vizsgált időszak adóösszeírásai többször a törvényhatóság 3. legnagyobb adózó erővel rendelkező birtokosaként regisztrálták.⁵ Mária Terézia-féle úrbérrendezésig a jobbágyfalvakat nem szervezték egységes irányítású uradalomba. Az egyes falvakat, azok haszonélvezetére, a városi elitből, a városvezetés, a belső tanács tagjaiból, Graf elnevezéssel kapta meg egy-egy évre egy-egy fő.⁶

A jobbágyfalvak iratai a városi registratúrában találhatók. Az alábbi dolgozat Sopron város gazdag levéltári forrásbázisán alapulva e városuraldom jobbágyfalvainak 16–17. századi gazdaság- és társadalomtörténetéhez, illetve részben a falvak, részben a városi uradalom kutatásához kíván segítséget, információkat adni elsősorban a jobbágyfalvakra vonatkozó forráscsoportok (különböző típusú összeírások, végrendeletek, osztálylevelek) rövid bemutatásával. Ezt azért is hangsúlyozni kell, mert az ún. Oerteliana más raktári egységei (ladulák) is tartalmaznak a jobbágyfalvakat érintő iratokat,⁷ miképpen a jobbágyfalvak lakosságának polgári, fenyítő és büntetőperes, valamint a települések kegyúri ügyei a Sopron város magisztrátusa előtt folytak, azok jelentős számban a város tanácsülési jegyzőkönyveiben maradtak fenn.⁸

Eredmények és hiátusok: Sopron földesurasága, jobbágyfalvai kutatása
– Az adóösszeírások egy-két tanulsága

Az egyes községtörténeteket itt nem érintve⁹ Sopron város nyolc jobbágyfalvának múltja a 18. század második felétől a 19. század utolsó harmadáig, azaz az abszolú-

5 A vármegye 16. századi birtokos társadalmáról, ebben Sopron helyéről: Maksay, 1979., Dominkovits, 1999.

6 A Graf-ok személyéről, a rendszer működéséről egy, az egykorú városi iratanyag jelentős részét (pl. kamarási számadások, Oerteliana egy része) teljeskörű forrásfeltárás adhatna. 18. század eleji analógiák után ennek egyik meghatározó forrástípusa a *Gemeinbetrachtung*-ok lennének, amelyek az egykori tisztségviselői kart megadva a jobbágyfalvak éves átadását is feltüntették. E gyakorlatban törekedtek az egyes városvezetők folyamatos birtoklására. L. H. Németh – D. Szakács 2014. 301–308. (az archontológiai rész összeállítása).

7 A szabad királyi város kora újkori levéltárának bemutatása: Házi, 1923.

8 Pl. D. Szakács, 2011. passim.

9 Az eltérő szemléletű községtörténeti feldolgozásokra egy-egy példa Bánfalva és Harka feldolgozása: Rozsondai – Sümeghy, 1937., Schindler, 1987. A jobbágyfalvak korai birtoklástörténetének máig legteljesebb feldolgozása Ágfalvái: Mollay, 1961.

tista állam jobbágypolitikájától, az úrbérrendezés, a jobbágyfelszabadítás, a feudális társadalmi és tulajdonviszonyok átalakulása időszakából a leginkább kutatott. Az érdeklődés középpontjában jobbágyfalvak gazdaság, társadalom- és agrártörténete, a földtulajdon viszonyok polgári átalakulása állt.¹⁰ A Mária Terézia féle úrbérrendezés előtti időből a nyolc jobbágyközségről, azok társadalmáról a legtöbb információt az eltérő típusú 16–18. századi országos adóösszeírások, illetve azok adattár jellegű közzéadásai nyújtják.¹¹ Valószínű, hogy a 18. század közepén a Sopron vármegye területén végrehajtott adóösszeírások (Conscriptio Nádasdyana) eredményeként keletkezhetett a minden jobbágyközséget felölelő 1754. évi adózók és birtokaik összeírása is.¹² A Mária Terézia-féle úrbérrendezés során keletkezett úrbéri tabellák adatsorait az országos kutatás közzétette, elemezte.¹³ Az úrbéri tabellák mellett a települések korábbi jogviszonyairól, megelőző és egykorú helyzetéről felvett ún. kilenc kérdőpontra adott válaszok is megjelentek.¹⁴

Sopron város birtokait, a városi uradalmat – még ha az ekkor egységes uradalomként nem is volt megszervezve – a Sopron vármegye 16. századi birtokos társadalmát elemző munkák a törvényhatóság egyik jelentős, adózó erejét tekintve gyakran harmadik legnagyobb uradalomként, így ez által a szabad királyi várost a jelentős földbirtokosok között tartják számon.¹⁵ Az adóösszeírások változásainak ismertetése szétfeszítené a területi kereteket,¹⁶ így itt és most csupán az adatfeltárás oldaláról vethetünk futó pillantást a 16–17. századi adóösszeírások Sopron város birtokait érintő adatsoraira. Hasonlóképpen csak jelezhetünk adatok mögötti társadalmi, politikai, pénz- és hadügyi tendenciákat, melyek jelentős része még további feltárást kíván.

Sopron város utolsó jobbágyközsége, Lépesfalva 1547. évi megszerzését követően a városi jobbágyfalvairól az alábbi képet, adózó erőt mutatta az 1549. évi porta-összeírás.

10 Míg az egyik feldolgozás a 18. század második fele, és a reformkor első fele időszakát tekintette át (Jenny, 1930.), a másik munka kronológiailag szerves folytatásként az úrbérrendezés, tagosítás problémáját dolgozza fel. (Horváth, 1976. 11–46.), Egy speciális esettanulmány, a Mária Terézia-féle úrbérrendezés után a jobbágyfalvak fölé szervezett városi úriszék működéséről: D. Szakács, 2006.

11 A 16. századi adóösszeírások adatsorai közül az 1549. évi porta és az 1598. évi házadó összeírás adatai kerültek publikálásra: Maksay, 1980. 661–679., Dávid, 2001. 26–27., 362–376.

12 Beschreibung deren königlichen freystadt Ödenburg ..., 1754. jún. 28. MNL OL Magyar Kamara Archivuma, Urbaria et Conscriptio fasc. 191. no. 7. H. Németh (szerk.), 2004. 12.319. sz. rekord. Ugyanitt csupán a 17. század végéről maradt fenn egy Kelénpatáról, Lépespatáról készült összeírás (1672. júl. 15.) Conscriptio, uo. fasc. 16. no. 7. H. Németh, 2004. 1257. sz. rekord. Vö.: Soós, 1991.

13 Felhő, 1971. 214–247., Fónagy, 2013. 470–479., 1362.

14 Tirnitz, 1999. 6–7., 10–11., 42–45., 67–69., 73–75., 91–93., 104–107., 167–169.

15 Maksai, 1979., Dominkovits, 1999.

16 Az alapvető szakirodalmakkal minderről l.: Dominkovits, 2012. 9–12.

1. sz. táblázat,
Sopron város jobbágyfalvai az 1549. évi portaösszeírásban.¹⁷

Jobbágyfalu neve	Porták száma	Szegény porták	Zsellér ház-tartások	Új porták	Egyéb
Ágfalva	29	19	-	1	5
Balf	13	10	-	-	2
Bánfalva (Bondorff)	11	7	1	-	3
Harka	23	12	-	1	2
Kelénpatak (Klimpa [Clympa])	6	5	-	-	1
Kópháza ¹	9	-	2	-	1
Lépasfalva (Leupuspach [Lewpwsal])	13	4	-	8	-
Meggyes	11	-	16	-	2
Összesen ²	115	57	19	10	16

1 Az adóösszeírás Kópházán a pusztá telket is regisztrált. Maksay, 1990. 669.

2 A birtokosok összesítő kategóriája szempontjából eltérő adatokat hoz: Maksay, 1990. 678.

Ahogy a jobbágyfalvak középkori birtoklástörténete további feldolgozásokat kíván, úgy ez még inkább áll az utolsó jobbágyközség, a 16. század derekán megszerzett Lépesfalvára, amelynek birtokperei a 17. századig nyúltak (Sávoly Jósá, Hathalmy családokkal, leszármazókkal). Valószínű, hogy a frissen megszerzett Lépesfalvával kapcsolatos perek is okozhatták, hogy I. Ferdinánd 1557. szeptember 22-én a régi hét jobbágyfalura, úgy mint Bánfalvára (Bondorff), Ágfalvára (Agendorff), Kelénpatakra (Klängenpach), Meggyesre (Medwysch alio nomine Meggies), Balfra (Wolffs), Kópházára (Kophaza alio nomine Kolmhoff), Harkára – az adott falvak teljességére, minden haszonvételükkel és minden jogosultsággal – Sopron szabad királyi város számára egy, a korábbi birtoklást megerősítő adományozást tett. E birtokokba a vasvári káptalan a beiktatást még az évben megcselekedte.¹⁸

Ahogy már említésre került, Sopron város nyolc jobbágyfalva révén a várme-gye legjelentősebb birtokosai közé tartozott. Az 1575. évi porta-összeírásban Ágfalva 28, Balf 11, Bánfalva 10, Harka 11, Kelénpatak (Klynpachh) 4, Kópháza 8, Lépesfalva 10, Meggyes 9 portával került az összeírásba; azaz Sopron város nyolc

17 Maksai, 1990. 666–671., 678.

18 MNL GyMSM SL SV Oert. Lad. A. fasc. 1. no. 14., a káptalani birtokbeiktatás: uo. no. 15.

jobbágyközségében 91 portaszámmal rendelkezett, ami a korszak birtokstatisztikái szerint egy bene possessionatus magánbirtoknak felelt volna meg.¹⁹ A közel másfél évtizeddel későbbi rovásadó kivetés Sopron város birtokairól, azok adózó erejéről az alábbi képet nyújtja.

2. sz. táblázat,
Sopron szabad királyi város jobbágyfalvai az 1588. évi porta összeírásban²⁰

Település	Porta szám	Zsellér	Megjegyzés
Ágfalva	18	14	2 pusztá hely van a községben.
Balf	6	19	Fürdőjét kiemelte az összeírás
Bánfalva	6	12	Van egy pusztá kúria, valamint egy, egy kerékre járó malom, amit Káldy Péter bírt.
Harka	2,25	-	1587-ben 25 ház leégett, erről bizonyosságlevelet mutattak be.
Kelénpatak	5,5	12	Zsellér és elszegényedett porták vannak. 2 db ¼ telek pusztá.
Kópháza	-	-	A teljes település megégett, egyébként 7 porta, 27 zsellér és egy officialista kerülne az összeírásba.
Lépesfalva	7,25	19	-
Meggyes	11	6	-

Az adóösszeírások leggazdagabb sorozata a hosszú török háború – avagy az ún. tizenöt éves háború – időszakából maradt fenn; 1597-ig a porta számított adóegységnek, 1598-tól a – a jelentős adóeltitkolásoktól is vezetve – a történeti statisztika által ennél pontosabbnak talált ház adóalapra álltak át. (Az új adózást elrendelte és végrehajtását szabályozta: 1598: 4–13. tc.) A haditerhek kivetése miatt gyakori porta alapján végbevitt adóösszeírások és adókivetések Sopron város jobbágyközségei esetében az alábbi adózó erőt és annak változását regisztrálták.

19 MNL OL MKA CP CS Regestum connumerationis portarum dicæ Sacrae Caesareae Maiestatis, Comitatus Soproniensis, dicatore Demetrio Káldy anno salutis M. D. LXXV. 554., 557.

20 A táblázat forrásai: MNL OL MKA CP CS Regestum connumerationis portarum ... per me Ladislaum Joó de Kazahaza, Anno 1588. 595, 597–598. Az összeírásnak fennmaradt egy másik változata is, uo. 631–633.

3. sz. táblázat,
Sopron szabad királyi város jobbágyfalvai az ún. tizenöt éves háború porta összeírásaiban, 1593–1597²¹

Év	1593	1593	1595	1596	1597
Település	Jobbágy porta	Zsellér hely	Porta	Porta	Porta
Ágfalva	18	-	10	8	8
Balf	6	8	5	3	3
Bánfalva	6	12	5	3	3
Harka	8	14	8	7	3
Kelénpaták	5	12	4	2,5	2,5
Kópháza	7	18	7	5	3,75
Lépesfalva	7	6	5	2,5	1,5
Meggyes	11	8	11	8	teljesen leégett
Összes	68	78	55	39	24,75

1593-ban Sopron 68 jobbágy, 78 zsellérhely került összeírásra; 1595–1597 között 55%-kal csökkent az adózó porták száma. Az utóbbi két esztendőből az adókiivetés nagysága, és a kivetett összegért kiállított katonaság létszáma is ismert. 1596-ban a Szalay Gábor Sopron vármegyei alispán, valamint Viczay István és Cziráky Mózes vezette összeírók Sopron város javai esetében 39 portát számoltak, 1 portára 9 ft-ot vetettek ki. Így a 351 ft-os kivetéssel 11 lovast kellett a városnak uradalma után kiállítania, a fennmaradó 21 ft-ot pedig az alispánnak befizetnie.²² 1597-ben a csökkenő portaszámmal ellentétben portánként emelt összeget, 1 porta után 14 ft 40 d-t kellett a városnak jobbágyfalvai után adni. Az így keletkezett 356 ft 40 d-os összegből 6 hónapra 7 gyalogos és 8 lovas katonát

21 A táblázat forrásai: MNL OL MKA CP CS Regestum novae connumerationis portarum ... 1593 665–666., uo. Anno 1595 Rectificationes portarum ... 679., uo. Rectificationes portarum atque limitationes et taxationes nobilium libertinorum et aliorum ... Anno 1596. 731., uo. Anno 1597 Extractus portarum et limitation eorum super expediendis equitibus et peditibus ... 800.

22 MNL OL MKA CP CS Rectificationis portarum atque limitationes et taxationes nobilium, libertinorum et aliorum ... 731.

kellett kiállítani.²³ Valószínű, hogy Meggyes leégése, a csökkenő portaszámok ellenére a kivetett adóösszegek növekedése egyaránt vezetett ahhoz, hogy a jobbágyfalu lakosságának a 16. század végén földesura, azaz Sopron város magisztrátusa elleni lázadjon. Bár az 1597. évi tűzvészt követően az eddigi kutatások szerint a település 3 év adómentességet kapott a várostól – ugyanakkor annak nevével és az adókiivetésekkel az 1598-tól keletkezett házadó összeírásokban folyamatosan találkozhatunk – a település jobbágysága a terhek emelkedése miatt 1598-ban földesuruk ellen fellázadtak, Soprontól el kívántak szakadni. Sopron városa e lázadást hamar elnyomta, a helyi jobbágyság vezetőit jószágvesztéssel, községükből történő kitiltással kívánta súlytani.²⁴ A meglévő gazdag forrásanyag ellenére e mozgalom máig alig feltárt.

Az 1593–1597 közötti portaszámok jelentős csökkenésének a két általános magyarázata a hosszú török háború e hátszínját is elérte tehernövekedése, valamint az adóeltitkolás. Hasonlóképpen általános vélemény, hogy a mesterséges adóegység változása, a porta helyett 1598-tól bevezetett házadó összeírások pontosabb képet adnak az egyes települések, uradalmak adózó erejéről. E forrástípus alapján 1598–1608 közötti évtizedben Sopron város jobbágyfalvainak adózó ereje az alábbi adatsorokkal (4. táblázat) írható le.

Az első házadó összeírás (1598) szerint Sopron város a jobbágyfalvai után nagyon kevés restanciával (2 ft) rendelkezett, ami az összes vármegyei kintlévőség (346 ft 80 d.) 0,57%-át jelentette. Bizton állítható, a városi birtokokon az adókiivetés, adóbehajtás jól működött.²⁵ Az 1598. év adatfelvétele ugyanakkor jó alkalmat ad arra, hogy a tárgyidőszakban Sopron vármegye harmadik legjelentősebb földbirtokosaként számon tartott Sopron város legalább a nagyságrendek felvillantása keretében elhelyezésre kerüljön a vármegye birtokos társadalmában. Ekkor (1598-ban) Sopron vármegye legnagyobb birtokosa a vármegye főispánja, Nádasdy II. Ferenc volt (1406 adózó ház), őt az Oláh, Oláh-Császár család birtokait megszerző szerdahelyi Dersffy Ferenc követte (808 adózó ház). Ahogy az említésre került, a harmadik a fenti birtokállománnyal Sopron szabad királyi város volt, amit a győri püspök vármegye nyugati felén fekvő birtokai követtek (217 adózó ház).²⁶

23 MNL OL MKA CP CS Anno 1597 Extractus portarum et limitation eorum super expediendis equitibus et peditibus ... 800.

24 Mollay, 1956. 71.

25 MNL OL MKA CP CS Restantiae connumerationis domorum Anni 1598 855.

26 Dávid, 2001. 370–376.

4. sz. táblázat,

Sopron szabad királyi város jobbágyszékei a 16. század végén, 17. század eleji ház-adó-összeírásokban, 1598–1608.²⁷

Év	1598	1599	1600	1600	1601	1601	1603	1604	1608
Jobbágyszék	Adózó ház	Adózó ház	Adózó ház	Pusztult, elhagyott ház	Adózó ház	Pusztult, elhagyott ház	Adózó ház	Adózó ház	Adózó ház
Ágfalva	66	62	4 (?)	22	36	36	24	22	2
Balf	45	44	30	14	28	16	14	8	1
Bánfalva	39	35 ³	22	16 ⁴	19	-	8	7	1
Harka	64	64	45	19	16	40	18	15	5
Kelénpatak	28	25	16	12	14	-	8	6	1
Kópháza	46	46	37	9	25	25	15	13	2
Lépesfalva	50	46	22	24	20	-	14	12	1
Meggyes	34	24	30	4	24	15	14	12	1
Összesen	373	346	206 (?)	120	182	132	115	95	14

3 Az adórovók Bánfalván 3 pusztult, illetve égett házat is összeírtak.

4 Bánfalván az 1600., 1601. évi házadó-összeírások külön Káldy Péter özvegyének egy adóköteles házát is regisztrálták.

Az 1600. évi adóösszeírás a vármegye területén jól mutatja a pestis terjedését. A járvány Sopron város jobbágyszékei közül Ágfalvát erősen sújtotta (22 ház). Az 1598. évi 373 ház 1604. évre történő 95 adózó házra csökkenése (25,5%) a korábbi jelenségekkel magyarázható. Ugyanakkor az 1604. évről 1608. évre beállt radikális adózó-házzámcsökkenés hátterében (85,3%-os csökkenés) egyértelműen betudható Bocskai István erdélyi fejedelem hajdúkapitánya, Némethy Gergely nyugat-du-

27 A források: MNL OL MAK CP CS Anno 1598: Regestum connumerationis domorum ... 919., Dávid, 2001. 375., MNL OL MKA CP CS, Regestum super connumerationis domorum ... Anno 1599. 990., uo. Regestum Anni 1600 super rectificatione domorum 1032–1033., 1043–1044., uo. Regestum rectificationis domorum Anni 1601. 1158., 1167., uo. Regestum Anni 1604 domorum ... 1219–1220., uo. Regestum Anni 1608. domorum ... 1259.

nántúli hadjárata, amely Sopron várost is ostromok sorával sújtotta. Mind a felkelő hajdúk és hozzájuk csatlakozott végvári, nemesi hadak, mind a császári, királyi seregek hadmozdulatai, beszállásolásai, ellátása a környező településeket megnyomortotta, pusztította. Az ezt követő, ismét porta alapú adóösszeírások (1609:62. tc.) a falvak, az adózó társadalom viszonylag gyors reorganizációját érzékeltetik.

5. sz. táblázat,

Sopron város jobbágyszékei a 17. század eleji portaösszeírások alapján, 1609–1610.²⁸

Település/Év	1609 (porta)	1610 (porta)
Ágfalva	2,5	5
Balf	1	5
Bánfalva	1	2
Harka	5	6
Kelénpatak	1,5	3
Kópháza	1	5
Lépesfalva	1 ⁵	4
Meggyes	1	4
Összes	14	34

5 Az 1609. évi portális adóösszeírás másik változatában Lépesfalva 1,5 portával került regisztrálásra.

Az 1609., 1610. évi adóösszeírásokban a regisztrált portaszámok 242,8%-os növekedése a jobbágyszékek gyors regenerálódását mutatja. E fölöttébb rövid idő alatt bekövetkezett helyzet mögött meghúzódó társadalmi, gazdasági változások máig ismeretlenek. Minden bizonnyal egyaránt e mögött lehetett egy viszonylag gyorsan bekövetkezett migráció, amelynek része a korábbi megmaradt lakosság visszaköltözése, valamint új betelepülés, az 1605-ös háborús évet követő újjáépítés adómentes szakaszának befejeződése. Csak remélni lehet, hogy a későbbi analitikus kutatások során több részadat még megismerhető lesz.

28 A táblázat forrásai: MNL OL MKA CP CS Regestum Anni D. 1609. Connumerationis portarum... 1246., 1312–1313. uo. Anno Domini 1610 Regestum connumerationis portarum ... 1341., uo. Regestum super connumeratione portarum Anno 1619. 1377., uo. 1622. Regestum super connumeratione portarum ... 1445., uo. regestum super nova portarum Anno 1635 ... 1517–1518., uo. Regestum super nova connumeratione portarum ... 1550., uo. Regestum portarum [1648] ... 1579., az 1648. évi portális adóösszeírás másik változata uo. 1602–1603.

Ahogy az 1605. évhez több szempontból hasonló az 1619–1621 közötti időszak; melyek Bethlen Gábor erdélyi fejedelem, választott magyar király dunántúli hadjáratainak évei. Sopron 1619 késő őszen nem csak behódolt a fejedelemnek, de átmenetileg annak dunántúli hatalmi, hadseregellátó bázisa lett.

6. sz. táblázat,
Sopron szabad királyi város jobbágyfalvainak adózóereje Bethlen Gábor erdélyi fejedelem dunántúli hadjárata előtt és után, 1619, 1622.²⁹

Év	1619	1619	1619	1622	1622	1622
Település	Összes porta	Jobbágy porta	Zsellér porta	Összes porta	Jobbágy porta	Zsellér porta
Ágfalva	5	3	2	4	3	1
Balf	3	2	1	Az egész leégett	-	-
Bánfalva	3	2	1	1,5	1	0,5
Harka	7,5	6	1,5	Az egész leégett	-	-
Kelénpatak	3	2,5	0,5	2	1,5	0,5
Kópháza	5	3	2	3	2	1
Lépesfalva	6	5	1	3	2	1
Meggyes	5	4	1	Az egész leégett	-	-
összesen	37,5	27,5	10	13,5	9,5	4

Már e táblázatból is kitűnik, hogy az egyes településeket eltérő módon sújtották a háborús állapotok. Az 1622. évi adójegyzék szerint a szabad királyi város három faluja teljességgel leégett. Ekkorra (1622) a városuradalom összes portaszáma az 1619. évihez viszonyítva 64%-kal csökkent. Ezt a tényt forrástani szempontból is érdemes kiemelni, ugyanis az adott esetben adóösszeírást Szilvási Jakab készítette el. Talán nem túlzás, ha e portaszám csökkenés hátterében az elmúlt esztendő hádiállapotát (átmenő seregek beszállásolása, ellátása, katonai kihágások) tételezzük fel.

29 MNL OL MKA CP CS Regestum super connumeratione portarum ... Anno 1619. 1377., uo. Anno 1622. Regestum super connumeratione portarum ... 1445.

7. sz. táblázat,

Sopron város jobbágyfalvai a 17. század középső harmadában, 1635–1648.³⁰

Év	1635	1635	1635	1638	1638	1638	1648	1648	1848
Település	A	B	C	A	B	C	A	B	C
Ágfalva	5	4	1	5	2,5	2,5	7,5	7	0,5
Balf	1,5	0,5	1	1,5	0,75	0,75	8,5	5	3,5
Bánfalva	2	0,5	1,5	2,25	1	1,25	5	4	1
Harka	- ⁶	-	-	4,5	2,5	2	13,5	11	2,5
Kelénpatak	2	1,25	0,75	2 ⁷	1	1	6	3	3
Kópháza	3	2	1	3,25	1,5	1,75	9,75	7	2,75
Lépesfalva	3	2,5	0,5	3	2,5	0,5	5	4	1
Meggyes	2	1	1	2,5	0,5	2	5,75	4	1,75
Összesen	18,5	11,75	6,75	24	12,25	11,75	61	45	16

⁶ A megelőző időben a község leégett.

⁷ Kelénpatak (Klingenpak) esetében még két pusztá házat is feljegyeztek.

A = összes porta száma

B = jobbágy porták

C = zsellér porták

Az 1635–1648 közötti adóösszeírások a falvak adózóerejének, lakosságának megújulásáról, a tárgyidőszakban folyamatos növekedésről szólnak. Ez alatt az egy évtized alatt 18,5-ről 61-re nőtt a városi uradalom adózó portaszáma (329,7%-os növekedés). E tendencia mögött – ahogy ezt ugyanezen 1648. évi forrás egy részletesebb változata is jelzi – a lakosság, települések reorganizációs erején kívül különböző társadalmi mozgások, migrációk húzódhattak meg. E forrás (1648. évi változata) pl. Balf esetében új telepítések/telepedések bekövetkeztét jelzi (8 új zsellér), ami kisebb mértékben Harkán is megtörtént (2 új zsellérhely). Szegény és pusztá telkekkel is találkozhatunk (így az 1648. évi összeírásban Meggyes, Lépesfalva, Harka falvaknál), miképpen ekkor Lépesfalva esetében ismert, hogy ott több ház leégett.³¹ Az egykorú adóösszeírások alapos feldolgozása, elemzése csak egy szerény lépés lehet a városuradalom Sopron város gazdag archivumában a jobbágyközségekre vonatkozó gazdag levéltári iratanyag feltárása mellett, amihez csak bevezető és kedvcsináló információkat és gondolatokat adhat az alábbi rövid bemutatás.

30 MNL OL MKA CP CS Regestum super nova portarum Anno 1635. 1517–1518., uo. Anno 1638 Regestum super nova connumeratione portarum ... 1550., uo. Anno 1648. Regestum portarum ... 1579., uitt van egy másik, részletesebb változata is az 1648. évi portális adóösszeírásnak, uo. 1602–1603., uitt az 1664. évből egy töredékes, Sopron vármegye jobbágyfalvait nem tartalmazó portaösszeírás található.

31 MNL OL MKA CP CS Anno 1648 Regestum portarum ... 1602–1603.

Sopron város kora egyedülállóan gazdag kora újkori archivumának egyik legtöbbet kutatott iratanyaga a 18. századi mesterséges rendezés során elkészült ún. Oerteliana, amelyben a jobbágfalvakra vonatkozó 16–17. (18.) századi iratok az ABC betűivel jelzett Ladulákba, illetve az azokon belüli Fasciculusokba kerültek besorolásba. Az részben irattípusok (mandata, metalia, inventaria, testamenta), részben tematikák alapján, azokon belül többször újrakezdődő időrendi sorba besorolt iratanyag nem egyedülálló, de gazdag forrásbázist ad az adott települések birtoklás, társadalom, gazdaságtörténetéhez, jogszokásaihoz, szomszédos településekkel való viszonyához.³² Az „A” Ágfalva avagy az egykori Daagh, a „B” Kelénpatak (melyben egy kis Meggyesre vonatkozó iratanyag is található) a „C” Harka, a „D” Medgyes/Meggyes avagy Mörwisch, az „E” Lépesfalva (Leoposbach, avagy Lioyersbach), az „F” Balf, azaz Sanct Wolfs, a „G” Bánfalva, avagy Wondorf/Wandorf, az egykori Zuansdorf, a „H” pedig Kópháza avagy Kohlenhof gyűjteményi tematikával rendelkeznek.³³ A különböző, döntően irattípusonként egységekre, azon belül időre rendezett források egyaránt meghatározóak a 16–17. századi jobbágfalvak, az adott település egészére (pl. különböző típusú telek- és szolgáltatás összeírások), valamint az egyes jobbágycsaládok társadalmi és vagyoni helyzetére, az öröklés rendre (végrendeletek, osztálylevelek, árvagyamok számadásai), a gazdálkodásra. Már itt érdemes hangsúlyozni: a községekre vonatkozó forrásbázis egykori készítésénél meghatározó szerepet játszott Sopron szabad királyi város kancelláriája. A város, mint földesúr nagyon sokszor már a dokumentumok megkezdésében megjelenik mind a települések egészéről készült összeírások szövegezésében, mind pedig az egyes személyekkel, családokkal kapcsolatos magánjogi iratok esetében (végrendeletek, inventáriumok, árvaszámadások), miképpen a források ellenjegyzésében, kontrolljában is meghatározó szereppel rendelkezett a városi adminisztráció. Így a jobbágközségek fennmaradt árvaszámadásainak többsége a 16. század utolsó, 17. század első harmadából az árvagyami elszámolást követő városi felülvizsgálattal kapcsolatos városi jegyzői záradékkal kitűnően érzékelteti a városi magisztrátus kontrolláló szerepét. Mindezt azért is érdemes hangsúlyozni, mert Sopron szabad királyi város nyolc jobbágfalva felett egységes városi uradalmi szervezetet nem hozott létre, egységes időmetszetből származó jobbágytelek és szolgáltatás összeírás nem készült. Ugyanakkor ez a gyakorlat egyértelműen jól illusztrálja a szabad királyi város ellenőrzését, írásbeliség elterjesztő funkcióját, annak mechanizmusát.

32 A jobbágfalvakra vonatkozó középkori oklevelek a Diplomatikai Levéltárban találhatók, azokat Házi Jenő 1919–1943 között 13 kötetben megjelent okmánytárában közzéadta. Az úrbéres községek iratainak rendezése a 17. században kezdődhetett meg. Házi, 1923. 229.

33 A 18. század végi rendezés ismertetése és községekre vonatkozó publikált jegyzéke: Házi, 1923. 230–239., 242–243.

A községi iratok kezdő fasciculusai között találkozhatunk az adott település egészére szóló összeírásokkal, illetve különböző privilegiumokkal és peres iratokkal. Pl. Balf község 1560. március 30-án kapott fürdő-privilegiumot I. Ferdinánd királytól, és az évből maradt fenn fürdő számadás kivonat is.³⁴ Mindezek a dokumentumok a községi iratok élén találhatók, ahogy Harka esetében az 1674-ben I. Lipóttól Szent Péter és Szent Pál apostolok, valamint Szent Bertalan ünnepére adományozott vásárprivilegium is.³⁵

Általában elmondható, hogy a 16. századból jóval több községek egészét átfogó birtok- és szolgáltatás összeírás maradt fenn. Ágfalva 1564. évi, Urban Pflieger polgármester, Wolfgang Franck belső tanácsos és ispotálymester felügyeletével elkészült, 55 alattvalót, azok fekvőbirtokait feltüntető részletes összeírás található.³⁶ (Közel azonos időből származik az az ugyancsak Ágfalvát érintő összeírás, amelyben 16 telkes, 7 féltelkes jobbág, valamint további 27 telkes- és féltelkes jobbág, illetve 6 házas zsellér (hofsteet) fekvő birtokait regisztrálták.³⁷ Kelénpatak esetében 1558 elejéről ismert 9 házas/telkes (lehner), 7 féltelkes jobbág, illetve házas zsellér (hoffstetler) javainak, szolgáltatásainak az összeírása.³⁸ Harka telekkel rendelkező, szolgáltatásokkal tartozó lakosairól ugyancsak 1558 elejéről ismert egy részletes telek összeírás.³⁹ Nem zárható ki, hogy 1558-ban a legtöbb jobbágközségről készülhetett telek és szolgáltatás összeírás, hisz ez évből Bánfalváról is maradt fenn egy,⁴⁰ míg Kópházáról 1557-ből, illetve ugyancsak e településről ez időpontot megközelítően elkészített, de datálatlan, az előző dokumentummal talmilag megegyező jobbági név- és telekjegyzék.⁴¹

A 17. századból jóval töredékesebben maradtak fenn a jobbágközségek lakosságára vonatkozó különböző típusú összeírások. Ezek egyike Kelénpatak 1643-

34 MNL GyMSM SL SVL Oert. Lad. F. fasc. 2. no. 53–54.

35 MNL GyMSM SL SVL Oert. Lad. C. fasc. 3. no. 110.

36 Beschreibung des dorffs Agendorf: MNL GyMSM SL SVL Oert. Lad. A. fasc. 2. no. 19. Az egykorú polgármesterekre, városbírákra: Goda 2011. passim.

37 Agendorff sambt derselben zugehörungen auch hauß unnd grund dienst: MNL GyMSM SL SVL Oert. Lad. A. fasc. 2. no. 20.

38 Verzeichnus und beschreibung des dorffs Khlingenpach derselben grundt vnnd dienst lehen ... [1558. jan. 14.], MNL GyMSM SL SVL Oert. Lad. B. fasc. 1. no. 14. egykorú másodlatát l. uo. No. 14/a.

39 Antiqua conscriptio possessionis Harka, 1558. febr. 27. MNL GyMSM SL SVL Oert. Lad. C. fasc. 3. no. 91.

40 Verzeichnus des dorfs Wandorf und der selben inwoner zugehörung[en] undt grundt A[nn]o in [15]58t[en]. MNL GyMSM SL SVL, Oert. Lad. G. fasc. 2. no. 48.

41 Kolnhoff verzeichnus. Beschreibung den .17. tag Novembris A[nn]o 1557ten. MNL GyMSM SL SVL Lad. H. fasc. 2. no. 21.

1663 között füzet alakban vezetett cenzuális föld összeírása.⁴² Ágfalváról a 1678 elejéről maradt fenn egy társadalom- és gazdaságtörténet szempontjából fölöt-
több informatív összeírás. A forrásban a teleknagyságok szerinti differenciálással
mind a 1/8, 1/4, és 1/2 telkes jobbágyságok (60 család), mind a régi házas zsellérek
(alte hofstätt) (6 család), mind az új telepítést jelző, új házas zsellérek (neue
hofstätt) (28 család), mind pedig a házatlan zsellérek (holden) (25 család)
esetében egyaránt összeírták a lehetséges fekvőbirtokokat. A telkes jobbágyságok és a
régii házas zsellérek esetében a házhoz, telekhez tartozó szántókat, réteket, szőlőket,
a régi házas zsellérek esetében a házhoz, telekhez tartozó szántókat, réteket, szőlőket,
zsellérek és a házatlan zsellérek esetében a telken kívüli állományt regisztrálták.
Érdemes kiemelni, hogy az utóbbi két kategóriába tartozó családok közül csak
egyesek rendelkeztek csekély réttel, vagy szántóval, de különböző nagyságú szőlő-
birtoka mindegyiknek volt. Összességgel ekkor a 60 telkes jobbágyság 17 3/4 telken élt,
a jobbágyságokhoz tartozó szántókat 56 holdban, a rétek nagyságát 47 napszám-
ban (tagwerk), míg a szőlőket 743 1/2 pfundtban adták meg. A telki állományon
kívüli, minden bizonnyal irtás eredetű szántók nagyságát az előző sokszorosában,
574 holdban, a réteket 67,5 napszámban, míg a szőlőterületeket 300 pfundtban
adták meg.⁴³ Kelénpatáról és Kópházáról is fennmaradtak a 17. század második
felében kelt – az egykorú belvárosi adóösszeírások szerkezetét idéző – cenzuális-
föld összeírások (zinsacker) maradtak fenn.⁴⁴

Ugyancsak a településekről szóló különböző típusú konfliktusok, panaszok
eltérő dokumentum típusaival is itt találkozhatunk. Így megtalálhatók a beszál-
lásolt katonákra vonatkozó panaszok; pl. Ágfalva esetében az 1553. évi soproni
országgyűléssel kapcsolatban, Castaldo faluba beszállásolt spanyol katonaságával
szembeni (Peter de Avila katonái) panaszok, és az azokkal kapcsolatban meghozott
döntések.⁴⁵ 1645 elején Esterházy Miklós nádor Bánfalva, Balf, Harka, Kelénpaták,
Meggyes lakosai esetében – akik az elmúlt háborús időben egyaránt sokat szenved-
tek a császári királyi, valamint Batthyány [Ádám], Zrínyi és más főurak, illetve se-
tek a császári királyi, valamint Batthyány [Ádám], Zrínyi és más főurak, illetve se-
regvezérek e falvakba beszállásolt hadaitól – az e falvakba történő további beszállá-
solástól külön engedély terhe mellett eltiltott mindenkit.⁴⁶ E felmentés és védelem
természetes nem csak a város ezen öt jobbágyságára vonatkozott, csak a többi
nem gyűjtötték egybe. Így Lépesfalva község ugyanakkor kiállított nádori védleve-

le a település különgyűjtött iratanyagában található.⁴⁷ Minthogy Lépesfalván kívül
a jobbágyságok már a 13–15. század során Sopron város tulajdonába kerültek,
ezért csupán e település különgyűjtött iratanyagában található számottevő tulaj-
donjogot érintő, elsősorban a Sávoli Jósá, a Hathalmy családokkal kapcsolatos pe-
res irat (pl. tiltakozások, perjegyzőkönyvek, azok töredéke, bizonyító iratok, dön-
tések), illetve a középkorig visszanyúló birtokjogra vonatkozó iratjegyzékek.⁴⁸ Bár
a 16. század derekáról fennmaradt a lépesfalvi jobbágyság telkeinek egy datálatlan
összeírása,⁴⁹ a birtokperes iratok még a 17. század első feléből is megtalálhatók.⁵⁰

Külön ki kell emelni a szomszédos községek határvitáit (pl. Ágfalva esetében
Nyék és Récény). Az eseti – gyakran másfél század során típusosan többször visz-
zatérő panaszok (erdő- és legelőhasználat, állatok tilos legeltetése, határviták kap-
csán), a Fertő melletti Meggyes esetében egy önmagában feldolgozásra érdemes, több
határleírást is tartalmazó, nagyon gazdag 16. századi határper-sorozat található. Pl.
Moritz (Mauritius) Fürst kismartoni kapitány és a kismartoni uradalom határperei
(pl. Zárány/Zagersdorf község) Sopron várossal, a kelénpatái földek, határok miatt.⁵¹
A kelénpatái határ-konfliktusok a század közepő és utolsó harmadát egyaránt jelle-
mezték. Fürst mellett, illetve őt követően Georg Seyfrid von Kollonich császári, királyi
kapitány, a fraknoi grófság és uradalom ura hasonlóképpen határpereket folytatott a
várossal szemben.⁵² A kelénpatái határperek esetében nem csak a szomszédos ura-
dalmak határos községeinek konfliktusairól volt szó, hanem országhatárokat érintő
határperekről is. Ugyanis ez esetekben az Alsó-ausztriai Kamarának zálogolt kismar-
toni, illetve fraknoi uradalmak osztrák birtokosai álltak perben a Magyar Királyság
határán fekvő Sopronnal, a város egyik határos jobbágyságával. Kelénpaták ese-
tében mind Siegendorffal (1536–1537),⁵³ mind Záránnyal (Zagersdorf), mind a győri
püspök földesurasága alatt álló Rákossal kapcsolatban merültek fel konfliktusok. Pl.
1587 májusában Körtvélyesi (Kerthwelesi) János prefectus Sopron város magisztrátu-
sánál tett panaszt: a kelénpatáiak (clýmpaýak) juhok, aprómarhák legeltetésével sok
kárt okoznak a rákosi földekben, különösen a vetésekben.⁵⁴ Harka Nádasdy Tamás

47 MNL GyMSM SL SVL Oert. Lad. E. fasc. 2. no. 74. (uabban az időpontban,
Nagyszombat, 1645. febr. 4.)

48 Pl. MNL GyMSM SL SVL Oert. Lad. E. fasc. 1. no. 1–37.

49 MNL GyMSM SL SVL Oert. Lad. E. fasc. 2. no. 38.

50 Pl. MNL GyMSM SL SVL Oert. Lad. E. fasc. 2. no. 87/65.

51 MNL GyMSM SL SVL Oert. Lad. B. fasc. 2. no. 15/1–47., no. 16/1–97.

52 MNL GyMSM SL SVL Oert. Lad. B. fasc. 2. no. 17/1–35.

53 Pl. Johann és fivére Georg Weispriach határkonfliktusa (1536), MNL GyMSM SL SVL
Oert. Lad. B. fasc. 3. no. 21., Metales inter Sigendorf und Klempa: uo. Lad. B. fasc. 3. no.
20., év nélküli, egykorú határbejárás: Bschar zwischen Klingenpach vnd Zackerstorff: uo.
no. 20/1. A nyugat-magyarországi záloguradalmakra: Bariska, 2007.

54 MNL GyMSM SL SVL Oert. Lad. B. fasc. 3. no. 31. (Rákos, 1587. máj. 14.) A Körtvélyesi

42 Verzeichniß der Ackher Zinß: MNL GyMSM SL SVL Oert. Lad. B. fasc. 4. no. 65/1.

43 Conscriptio Possessionis Agendorff, 1678. febr. 2. MNL GyMSM SL SVL Oert. Lad.
A. fasc. 2. no. 37.

44 Pl. Kolnhoffer Zinß Acker 1685: MNL GyMSM SL SVL Oert. Lad. B. no. 65/e.

45 MNL GyMSM SL SVL Oert. Lad. A. fasc. 2. no. 21.

46 MNL GyMSM SL SVL Oert. Lad. C. fasc. 2. no. 108/1–5., Nagyszombat, 1645. febr. 4.
(Érdemes megjegyezni, hogy az egy időben, eredetiben kiadott oklevelek több más kéz
írásával készülve Esterházy kancelláriájának jól szervezett apparátusát is érzékeltetik.)

keresztúri uradalmának székhelyével, Keresztúrral került határkonfliktusokba. Így 1559 júliusában Sennyei Ferenc praefectus határmegállapítás ügyében intézkedett.⁵⁵ Érdemes megjegyezni, hogy a községként számon tartott őrzési egységek egyikében, a Lad. A Balf községre különgyűjtött iratanyagban nem csak a szomszédos községek, azok birtokosaival kapcsolatos határperek kerültek összegyűjtésre (pl. Nádasdykel, azok birtokosaival kapcsolatos határperek kerültek összegyűjtésre (pl. Nádasdy Tamás nádor özvegye, Kanizsay Orsolya panaszára megindított határper és határmegújítás),⁵⁶ de a környező arisztokraták, nagybirtokosok Fertő haszonvételeivel kapcsolatos (pl. halászat, adók) vitáinak számos irata is megtalálható itt. (Pl. 1533–1534 során Nádasdy Tamással, később Dietrich Hartisch kapitánnyal, illetve a 17. század elején Nádasdy II. Tamás özvegyével, Báthory Erzsébettel kapcsolatos viták iratai).⁵⁷ A határviták és határmegújítással kapcsolatos iratok sorában pedig több Mohács előtt keletkezett oklevél kora újkori átírata (olykor német nyelvű fordítása) található a faluhatárral kapcsolatos iratok között, pl. Bal és Boz (Fertőboz), Harka és Balf határai kapcsán.⁵⁸ De számos 17. századi határleírás is található itt, pl. 1629: Harka – Kópháza, 1634: Harka – Kópháza – Balf, 1682: Rákos.⁵⁹ D. ladulában a Sopron várossal és több jobbágységgel egyaránt határszomszéd győri püspöki mezőváros, Rákos/Fertőrákos (Krosibach) és a szomszédos települések határpereivel, határmegállapításaival kapcsolatos 16–17. századi források találhatók.⁶⁰

A községekkel szemben megfogalmazott egyéni panaszok mellett egyes személyek hatalmaskodásáról, kártételeiről is több információ található. Így pl. 1617-ben Bartholovicz Márton a lánzséri váruradalom számvevője (rationista) egy harkai jobbágypeterssdorfi Mattias Mayrra tett panaszának kivizsgálása ügyében levelezett a várossal.⁶¹

Korabeli községi számadás jelenleg nem ismert. Ezért érdemes kiemelni, hogy Kelénpaták község esetében pár 16–17. századi községi számadáskivonat is fennmaradt.⁶²

A város és jobbágységei között a 16. század végéről egy súlyos konfliktus ismert, amit a tárgydőszakkal foglalkozó szakirodalom a meggyesi jobbágységek lázadásaként említ.⁶³ A részleteiben máig feldolgozásra váró témakörben, a város és jobbágységek közötti megküzdésében, 1599 elején oly főrangok jártak közbe, mint

családra, 16. századi Rákosra: Bán, 2000. 43–44.

55 MNL GyMSM SL SVL Oert. Lad. C. fasc. 3. no. 98. (1559. júl. 24.)

56 MNL GyMSM SL SVL Oert. Lad. F. fasc. 2. no. 54–56.

57 MNL GyMSM SL SVL Oert. Lad. F. fasc. 2. no. 42–52., 73–74.

58 MNL GyMSM SL SVL Oert. Lad. F. fasc. 3. no. 112–116/1–2.

59 MNL GyMSM SL SVL Oert. Lad. F. fasc. 3. no. 124., 126., 129.

60 MNL GyMSM SL SVL Oert. Lad. D. fasc. 2. no. 22/1–16.

61 MNL GyMSM SL SVL Oert. Lad. C. fasc. 3. no., Lakompak, 1617. jún. 29.

62 MNL GyMSM SL SVL Oert. Lad. E. fasc. 2. no. 78/1–4.

63 MNL GyMSM SL SVL Oert. Lad. D. fasc. 3. no. 61., 62/1–16., Mollay 1956. 71.

Mátyás és Miksa főhercegek, Hetési Pethe Márton helytartó, a győri püspökség adminisztrátora.⁶⁴ Ugyanakkor érdemes megjegyezni, hogy más jobbágységek iratanyagába is került a meggyesi jobbágységekkel kapcsolatos súlyos konfliktus aktáiból,⁶⁵ miképpen a város regisztrátúráját is érdemes a tárgydőszakra nézve áttekinteni.

Az egyes jobbágységek családjairól, személyekről szóló forrástípusokról, forrásokról

A külön gyűjtött, rendezett községi vonatkozású iratanyagok egy nagyon jelentős részét alkotják a különböző magánjogi iratok, azok gyűjtemény sorozatai. Így Ágfalva községből 1572–1645 között ismertek végrendeletek,⁶⁶ illetve fölöttébb nagy számban maradtak fenn 1562–1613 során keletkezett inventáriumok (olykor együtt vezetett osztálylevelek) és azokkal vegyesen kezelt árnavagyok számadásai. (Közöttük egy-két újabb testamentum is fennmaradt.)⁶⁷ Pl. Leonhard Sumer 1569. szeptember 6-ára keltezett inventáriumát több városi vezető, így Christoph Klebelsperger polgármester, Karl Rosenkranz városbíró, Nagy (Nagh) János belső tanácsos jelenlétében készítette el Wirdt Mihály városi jegyző. E vagyonszámadások egyike, Philip Steuber javairól készült összeírás (1590. febr. 10.) jól érzékelteti a városi jegyző által vagyontípusok szerint elkészített jegyzéket: a fekvő birtokok értéke vagyonszámadás után, a készpénz, termény, tehén, avagy állatállomány, valamint az adósságok következtek (Ligende Gründt so geschätz worden, Parschafft, Traidt, Viech, Geldschulden).⁶⁸ A korai árvaszámadások sorában az ágfalvi Emerich Wiser, az ugyancsak ágfalvi Georg Ratt javairól az örökösök érdekében vezetett 1567. évi árvaszámadása. E dokumentum a városi kamarási számadáskönyvek, városi javakal történő számvetések mintájára bevételi (Empfang) kiadási (Ausgab) oldalakra tagolódik, és a két fő rovaton belül időrendben jelennek meg az egyes tételek. A számadást a városi jegyző készítette, aki e munkájáért 24 d-t kapott. A számadás 1568 tavaszán, Sopron városházán bírói felülvizsgálatra került, amit a jegyző által rávezetett záradék tanúsít.⁶⁹ Nem csak egy, hanem több esztendő is felöllehet az elkészített, felülvizsgálatra került számadás. Így Christian Trinckel 1601–1602. években számolt el a megboldogult Merth Trinckhel és egykori felesége, Dorothea javaival történt gazdálkodásról,⁷⁰ miképpen Paul Poll 1615–1618 közötti Hans Poll vagyonáról az Erhardt Artner városi jegyző által elkészített számadásokat nyújtotta

64 Pl. MNL GyMSM SL SVL Oert. Lad. D. fasc. 3. no. 73–76.

65 Pl. MNL GyMSM SL SVL Oert. Lad. H. fasc. 2. no. 15.

66 MNL GyMSM SL SVL Oert. Lad. A. fasc. 2. no. 51/1–11.

67 MNL GyMSM SL SVL Oert. Lad. A. fasc. 2. no. 52/1–90.

68 MNL GyMSM SL SVL Oert. Lad. A. fasc. 2. 52/24.

69 MNL GyMSM SL SVL Oert. Lad. A. fasc. 3. no. 52/8.

70 MNL GyMSM SL SVL Oert. Lad. A. fasc. 3. no. 52/55.

be.⁷¹ Ágfalva esetében az árvaszámadásokat 1664-ig a városi jegyző (esetleg írno-ka) készítette, a fennmaradt dokumentumokon a 16. század elejéig rendszeresen, az 1630-as évek végéig szórványosan, megtalálható a megerősítő záradék, ami az 1620-as évektől egyre gyakrabban hiányzik.

A községi iratok laduláiban a legkorábbi jobbágháztartásokra vonatkozó vagyoni összeírások a megyesi iratok sorában (1537, 1541) találhatók, ahol is a végakaratok sorozata 1557-től 1644-ig szép sorozatot alkot.⁷² E sorozat legelső dokumentumát, Wolfgang Schweber inventáriumát azért is érdemes kiemelni, mert az az aktuális tanácsúr, Emerich Rainer belső tanácsos, mint Graf (Graf zu Medwisch) jelenlétében készült.⁷³ Ugyancsak ez mondható el az inventáriumok, árvaszámadások két párhuzamos, időrendi sorára.⁷⁴ Az 1557–1667 közötti források közül Balf jobbágyközség iratanyagában 1571–1655 közötti időszakból maradtak fenn a végrendeletek, míg az inventáriumok, árvaszámadások két párhuzamos időrendi sorozatban 1575-től 1665-ig állnak a kutatás rendelkezésére.⁷⁵ Bánfalva esetében a végrendeletek 1569–1656 közötti időszakból maradtak fenn,⁷⁶ míg az inventáriumok, árvaszámadások 1568–1638/1639 közötti időszakból.⁷⁷ A sorozatban oly Steffan Snitl Paur avagy Molnár (Mülner) 1568. évi vagyonleltára.⁷⁸

Kelénpaták esetében 1576–1601 közötti végrendeletek, 1571/1573–1603 közötti árvavagyon számadások (Raittungen), 1578–1596 közötti inventáriumok és azokkal gyakran egybefoglalt osztálylevelek – maradtak fenn, ezek közül több Georg Nussbaum városi jegyző keze nyomát dicséri.⁷⁹

Harka esetében Caspar Steuber és özvegye 1557-es végrendeletét követően 1580–1670 között keletkezett községi testamentum sor található, többön a Sopron városban történt kihirdetést rögzítő záradékkal.⁸⁰ A község lakosa, Hans Franckh városban történt kihirdetést rögzítő záradékkal.⁸⁰ A község lakosa, Hans Franckh városban történt kihirdetést rögzítő záradékkal.⁸⁰ A község lakosa, Hans Franckh városban történt kihirdetést rögzítő záradékkal.⁸⁰

71 MNL GyMSM SL SVL Oert. Lad. A. fasc. 3. no. 53/1.

72 MNL GyMSM SL SVL Oert. Lad. D. no. 120/1–59.

73 MNL GyMSM SL SVL Oert. Lad. D. fasc. 121/1b.

74 MNL GyMSM SL SVL Oert. Lad. D. no. 121/1–41., 122/1–33.,

75 MNL GyMSM SL SVL Oert. Lad. F. fasc. 4. no. 220/1–66., no. 221/1–71.

76 MNL GyMSM SL SVL Oert. Lad. G. no. 59/1–13.

77 MNL GyMSM SL SVL Oert. Lad. G. no. 60/1–40.

78 MNL GyMSM SL SVL Oert. Lad. G. no. 60/1.

79 MNL GyMSM SL SVL Oert. Lad. B. fasc. 2. no. 66/1–26.

80 MNL GyMSM SL SVL Oert. Lad. C. 132/1–2. – 164/2.

81 MNL GyMSM SL SVL Oert. Lad. B. fasc. 2. no. 66/25.

végakaratok időhatára. Ugyanakkor az összes jobbágyközségből itt került a legkevesebb magánjogi irat megőrzésre.⁸² Az inventáriumok, árvaszámadások sorozata már jóval jelentősebb; az 1579–1699 közötti időszakból fennmaradt dokumentumok sora hasonlít a többi település hasonló irattípus sorozataihoz.⁸³ Lépesfalva jobbágyágának nagyszámú inventáriumai és árvaszámadásai 1557–1637 közötti időszakból maradtak fenn, kerültek egybegyűjtésre.⁸⁴ Ugyanakkor e községből maradt fenn a legkevesebb végakarat: ezek Jörg Kameron (1594) és Gregor Khnor (1617) testamentumai.⁸⁵ E község 16–17. századi társadalom és birtokszerkezetét kutatóknak érdemes azzal is számolni, hogy az összegyűjtött községi iratanyagban nagyszámú külső birtokos Sopronban kiállított kötelezvénye található.

A végrendeletek, árvaszámadások alaki sajátosságai egyértelműen a városi írásbeliség, a városi kancellária működésének kiterjedését mutatják. A községi pecsétek kutatói számára fölöttébb érdekes lehet, hogy a jobbágyközségek 16–17. századi eredeti végrendeletei a bírák, tanúk monogrammal ellátott gyűrűspecséjével vannak megerősítve. Ez óhatatlanul párhuzamba állítható a burgenlandi falvakból (pl. Alsópéterfa/Unterpetersdorf) publikált 17–18. századi falusi, paraszti pecséthasználatával. E gyakorlatban egyértelműen Sopron város, a városi polgárság hatása tételezhető fel. A községi iratok feldolgozása mellett olyan, az egyes települések történetét, lakosságát meghatározó migrációs jelenségekről is szólni kell, mint az oszmánok elől menekülő horvátok letelepítése Kópházára, vagy a Szigetvár mezőváros, majd várelesteivel Bánfalvára település Somogy vármegyeiek (pl. Szakácsiból). Természetes, mindez a migrációs folyamat nem választható el I. Ferdinánd, I. Miksa királyok, illetve az Alsó-ausztriai Kamara nyugati határt érintő, máig alig ismert áttelepítési törekvéseitől. A jobbágyközségek társadalmát vizsgálva azt sem szabad feledni, hogy e falvak lakossága Sopron város polgárságának is utánpótlását jelentette.⁸⁶

RÖVIDÍTÉSEK

MKA CP CS

Magyar Kamara Archivuma, Conscriptiones Portarum, Comitatus Soproniensis

MNL GyMSM SL

Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára

MNL OL

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

SVL, Oert.

Sopron Város Levéltára, Oerteliana

82 A Michael Kramer 1592. December 7-én kiállított végakaratával kezdődő sorozat: MNL GyMSM SL SVL Oert. Lad. H. No. 52/1–7.

83 MNL GyMSM SL SVL Oert. Lad. H. no. 52/8–52.

84 MNL GyMSM SL SVL Oert. Lad. E. no. 87/1–82.

85 MNL GyMSM SL SVL Oert. Lad. E. fasc. 2. no. 86/1–2.

86 Erre a figyelmet az egyes családok szintjére bontva is bemutatta: Házi, 1982. passim.

IRODALOMJEGYZÉK

- Bariska István: A Szent Koronáért elzálogosított Nyugat-Magyarország 1447–1647. Szombathely, 2007. (Archivum Comitatus Castriferrei, 2.)
- Bán János: Fertőrákos politikai, gazdasági, egyházi és kulturális története. Fertőrákos, 2000. (Fertőrákosi füzetek; 1.)
- Dávid Zoltán: Az 1598. évi házösszeírás. Budapest, 2001.
- Deák, Ernő: Geschichte der Herrschaft Landsee-Lackenbach im 16. und 17. Jahrhundert (mit Ausblick auf die maria-theresianische Urbarialverordnung). Manuskript. Ung. Diss. Wien, 1969.
- Dominkovits Péter: Sopron vármegye XVI. század végi birtokos társadalma. In: Soproni Szemle, 53. (1999) 2. sz. 99–122.
- Dominkovits Péter: A Rábaköz nemesi társadalma a 17. század első évtizedeiben. In: Tanulmányok a Kisalföld múltjából. (szerk.: Néma Sándor). Győr, 2012. (Kisalföldi Szemle VI/1.) 7–30.
- Czoch Gábor: A város mint földesúr. Kassa és falvai a jobbágyszabadítás előtti években. In: Korall. Társadalomtörténeti Folyóirat 13. (2012) 50. sz. 63–81.
- Felhő Ibolya (szerk.): Az úrbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában. I. kötet Dunántúl. Budapest, 1970.
- Fónagy Zoltán: A nemesi birtokviszonyok az úrbérrendezés korában. Adattár I-II. kötet. Budapest, 2013.
- Goda Károly: A soproni városvezető réteg a 15–16. században. A polgármesteri és városbírói tisztség összehasonlító igazgatás- és társadalomtörténete. PhD Disszertáció, Kézirat, Budapest, 2011.
- Házi Jenő: Sopron sz. kir. város levéltára. Levéltári Közlemények 1. (1923) 2. sz. 227–247.
- Házi Jenő: Sopron szabad királyi város története I. rész. 7. kötet, Oklevelek, levelek és iratok 1521-től 1531-ig. Sopron, 1937.
- Házi Jenő: Soproni polgárcsaládok 1535–1848. 1-2. kötet. Budapest, 1982.
- Horváth Zoltán: A jobbágvilág alkonya Sopron megyében. Bp. 1976.
- Jankó Ferenc – Kücsán József – Szende Katalin – Dávid Ferenc – Kiss Melinda: Sopron. Magyar várostörténeti atlasz 1. Sopron, 2010.
- Jenny Ilona: Sopron úrbéri falvainak viszonya a városhoz 1765-től 1836-ig. Pécs, 1930.
- Maksay Ferenc: Sopron vármegye birtokos társadalma a XVI. század közepén. In: Soproni Szemle, 33. (1979) 2. sz. 157–170.
- Maksay Ferenc: Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén 1-2. kötet, Budapest, 1990.
- Mollay Károly: Sopron vármegye vázlatos története. In: Sopron és környéke műemlékei. (főszerk.: Dercsényi Dezső). 2. jav. bőv. kiad. Budapest, 1956. 39–112.
- Mollay Károly: Névstudomány és várostörténet Dágtól Ágfalváig (1195 – 1416) Soproni Szemle, 15. (1961) 2. sz. 114–130., 3. sz. 193–200.

- H. Németh István (szerk.): Urbáriumok és összeírások a Magyar Országos Levéltárban (Urbaria et conscriptiones) Bp. MOL-ARCANUM CD, 2004.
- H. Németh István – D. Szakács Anita: Johann Wohlmuth soproni polgármester naplója 1717–1737. Sopron, 2014.
- Rozsondai Károly – Sümeghy József: Sopronbánfalva. Falutanolmány és községrajz. Sopron, 1937.
- Schindler, Andreas: Harkau mein Heimatdorf. Die Geschichte eines deutschen Bauerndorfes in Westungarn. Sinsheim, 1987.
- Soós István: Sopron vármegye helységei a Magyar Országos Levéltár kamarai urbáriumában és összeírásaiban. In: Soproni Szemle, 45. (1991) 2. sz. 140–157.
- D. Szakács Anita: Étkezések, ételek Sopron város úriszékén. In: ACTA. Tanulmányok II. (szerk.: Csurgai Horváth József – Kovács Eleonóra). Székesfehérvár, 2006. 47–78.
- D. Szakács Anita: Sopron város tanácsa bírósági jegyzőkönyveinek regesztái III. 1570–1579. Sopron, 2011.
- Tirnitz József: Sopron város úrbéres falvainak lakossága a 18. század első felében. In: A Dunántúl településtörténete I. (szerk.: Farkas Gábor). 1686–1768. Veszprém, 1976. 158–165. (MTA Veszprémi Akadémiai Bizottságának Értesítője)
- Tirnitz József: Antworten auf die Neun Fragepunkte der Maria Theresianischen Urbarialregulierung im Komitat Sopron/Ödenburg II. Deutsche Bekentnisse (1767). Sopron – Eisenstadt, 1999.
- Veres Miklós: A tárnoki hatóság és a tárnoki szék 1526–1848. Budapest, 1968. (Magyar Országos Levéltár kiadványai III. Hatóság- és hivataltörténet; 2.)

Between the 13th and 16th centuries the free royal town of Sopron while extending its boundaries acquired altogether eight neighbouring serf villages in different ways (royal grant, purchase, inheritance, etc). In 1277 as a grant by Ladislaus IV Bánfalva/Wandorf (Zoan) was obtained, from 1325 on the village of Balf/Wolf was obtained in several stages by grant from the monarch (Charles I) and by purchase. By the end of the 14th century Sopron had acquired Ágfalva/Agendorf (Dagh) by purchase, and the village of Meggyes (today: Mörbisch am See, Austria) by way of grant from the king and by purchase. In the first decades of the 15th century the expansion of landed properties owned by the town was continued by purchasing Kelénpatak (today: Klingenbach, Austria) and Harka/Harckau. Kópháza got into town possession in 1430. More than a century later in mid-16th century (1547) the town obtained the eighth serf village, Lépesfalva (today: Loipersbach, Austria.) By the second half of the 16th century during the almost 300-year-process of landproperty acquisitions, mainly on the shore of Fertő, a unified and extensive town lordship (Stadtherrschaft) had developed. As a result Sopron, the free royal town got into the landowners' society of the county. In the examined period tax censuses registered Sopron several times as having the third largest taxpaying power of the municipality thanks to its villages. Before the socage regulations by Maria Theresa the serf villages had not been organised into an estate under unified management. The individual villages as usufruct were given for one-year period to a member of the town elite, town leadership or the inner council, getting the title 'Graf'. The records of the serf villages can be found in the town registry. This paper based on the the rich source material of the Sopron town archives aims to give assistance and information on the 16th and 17th-century economic and social history of serf villages of this town lordship and for further research by a brief introduction of source-types concerning serf villages (different surveys, testaments, division letters).

A feudális jogszolgáltatás több évszázados történetének utolsó évtizedében az úriszék csökkentett jogú fórumaként jelent meg az adóssági és osztályos pereket tárgyaló ún. szóbíróság. A szóbíróság ítéleteit másodfokon – a falusi és a mezővárosi bíróságokéhoz hasonlóan – a sedes dominalis tárgyalta.

Erre az 1839–40. évi országgyűlésen megalkotott 1840. évi 15. tc., az első magyar váltótörvény biztosított lehetőséget.¹ A „Törvénykönyv”-nek nevezett törvénycikk elnevezése is utal arra, hogy egy sokrétű, a váltójog egészére kiterjedő 16 fejezetből, 228 §-ból, valamint a díjszabás 18 §-ából álló törvény született. Néhány kiskapu azért maradt, amit az 1844. 6. tc. taglalt.²

A váltótörvény a rendi társadalom jogrendje mellett, az általános polgári törvénykönyv hiánya ellenére született. A kodifikációval a nemesi birtokjog nem szenvedett csorbát, a pénzügyi fejlődést viszont elősegítette az országban. Az osztrák minta ellenére a hiteltörvények „... miután életbe léptek: a magyar Corpus juris tételes alkatrészeivé váltak, s mint ilyenek nemzeti jelleget nyertek...”³

A földesúri bíráskodás számára lehetőség nyílt, hogy a hatáskörébe tartozó perek egy részét ezentúl úriszéken kívül bonyolítsa. Jogszolgáltatási kötelezettsége egy részének így széktartás nélkül, költségkímélően és viszonylag gyorsan, tehát hatékonyan eleget tehetett.

Ilyen volt például a Grassalkovichok gödöllői és hatvani uradalmainak Szóbíró-sága, ahol 1843–1847 között 126 sommás osztályos és adóssági ügyet bonyolítottak le. Közülük csupán 2 került az úriszék elé.⁴ A nagybirtokon nem 1841. január 1. után, azaz a törvénykönyv életbe lépésével kezdődött a szóbíróság működése, mert váltóügyvédi vizsgával rendelkező ügyész, alügyészként – Bartal János személyében – csak 1843-ban került az uradalom alkalmazásába.⁵

Püspökvácon, a váci püspöki uradalom mezővárosában azonban már 1841 nyarán összeült a Szóbeli Bíróság.⁶ Itt viszont nem az uradalom által életre hívott

1 1000 év törvényei. Ld. <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5205>

A Törvénykönyv keletkezésével, ismertetésével Balogh Elemér tanulmánya foglalkozik. Balogh, 2011. 1–8.

2 1000 év törvényei. <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5259>

3 A részletet közli: Balogh, 2011. 1.

4 A gödöllői Szóbíróság működésére és a csökkentett jogú bírói fórumokra vonatkozóan ld. Czeglédi, 2009. 303–314.

5 A váltóügyvédek képzéséről ld. 1840. 15. tc. II. Rész 218. §.

Gödöllő Püspökváchoz hasonlóan mezőváros és uradalomközpont volt.

6 1841ik Esztendei Julius 27én Bíró Singler József [Singleri József] Úrnak Elnöksége alatt

új csökkentett jogú bíróságáról, hanem a mezőváros jogszolgáltatási fórumáról volt szó.⁷ A település tehát élt a törvény adta lehetőséggel, elsőfokú bíraskodási jogkörét bővítve növelte a város lakóinak jogorvoslati lehetőségét.⁸

Vác polgárainak és jobbágyainak helyzetét befolyásolta, hogy 1848 előtt a település három részből állt. A legjelentősebb Püspökvác, a szintén oppidum Káptalanvác, valamint a jobbágyközség Kisvác. Püspökvác ekkor a váci püspök székhelye, uradalmi központja, egy nem privilégizált egyházi mezőváros.⁹ A két mezőváros külön igazgatási egység volt, külön tanáccsal, önálló címerrel és pecsétel.¹⁰ A közös ügyekben kétharmad-egy harmad arányban járultak a költségekhez, illetve volt szavazati joguk. A kisebb káptalani rész a püspöknek külön is alá volt rendelve, önálló mozgásteret így egyáltalán nem volt.¹¹

A települések igazgatási, bíraskodási jogkörét a püspök-földesúri úrbéri szerződésen kívül a földesúri és a megyei statútumok, megyei, helytartótanácsi és kancelláriai rendeletek határozták meg.¹² Ezekon kívül az úriszéki utasítások, döntések, valamint az uradalom képviselőjével való viszony befolyásolták a működését.¹³

Senator Vaizer József [Vajzer József] s' Palik Mátyás [Pálik Mátyás] *Uraknak mint ülnökök jelenlétében P: Vác Városa részéről tartott Szóbeli bíraskodás alkalmával...* "Szóbeli bírósági jegyzőkönyv 1. kötet. Vác Város Levéltára. V. Mezővárosok, rendezett tanácsú városok, községek. k, Törvénykezési iratok. Szóbeli bírósági jegyzőkönyvek 1-2. kötet (továbbiakban VVL. V. k.).

7 A Törvénykönyv „azon mezővárosokban, melyeknek rendes tanácsa első bírósági hatósággal fel van ruházva” tette lehetővé a váltó-törvényszék felállítását. Ld. például 1840. 15. tc. II. Rész 43. §.

8 Míg az 1836. 20. tc. 60 forintig, az 1840. 11. tc. 200 forintig engedte szóbeli úton rendezni az adóssági ügyeket; a váltótörvény ennél magasabb összeg esetében is biztosította a sommás eljárást. Ez hozzájárult a város hatékonyabb gazdasági működéséhez.

9 Eszerint a mezőváros lakói a földesúrral kötött szerződés – esetleg engedély – alapján választott tisztviselőkkel intézhették, illetve a településnek átengedett ügyeket a maguk által választott tisztviselőkkel intézhették.

A contractualis (szerződéses) – egyházi és világi – mezővárosokkal szemben a privilégizált oppidumok királyi vagy az uralkodó által megerősített kiváltságokkal rendelkeztek. Csizmadia, 1962. 8.

10 ...az ikervárosnak külön bírása és külön tanácsa is van; mindkét részén rendezett tanács lévén, az előforduló perekben első bíraskodási eljárást gyakorol.” Árvay, 1846. 53.

11 Forró, 1995. 76.

12 Például: Püspökvác úrbéri szerződése az uradalommal, 1813., Püspökvác város szervezésére vonatkozó iratok (1761-) 1802–1836, k.n. VVL. V. 1-c. Püspökvác Mezőváros Tanácsának iratai – Tanácsai iratok

13 Utóbbit azért is emeljük ki, mert Vác történetírói külön figyelmet szenteltek például Anchely János kamarai felügyelő működésének, aki a 18. század végén irányította az uradalmat. Püspökvác és Káptalanvác végül 1803-ban elérte a lakosság által gyűlölt

Vacantia sedis (széküresedés) estén kamarai fennhatóság, adminisztrátor irányítása alatt állt az uradalom.¹⁴

A vizsgált oppidum esetében összegezve mindez azt jelentette, hogy egy összegben adózott a püspök-földesúr felé, bíróját – a birtokos képviselője által jelölt személyek közül – maga választotta, elsőfokú bíraskodási joggal rendelkezett.¹⁵

A 18–19. században a mezővárosok számára a legnagyobb cél a szabad királyi városi privilégium elérése. Ekkor 44 egyházi földesúri hatalom alatt álló oppidum volt.¹⁶ Közülük csupán két mezővárosnak, Győrnek és Pécsnek sikerült szabad királyi várossá válnia.¹⁷ Vác sohasem érte el ezt a kiváltságot, még a széküresedés időszakaiban sem.¹⁸ Maga a törekvés azonban lényeges, hiszen a mezőváros lehetősége szerint folyamatosan próbálta kiterjeszteni a jogait.

A küzdelem egyik jellegzetes eszköze a bíróválasztás körüli uradalmi megszorítások elleni fellépés. A vizsgált időszakban a település az építő szék eseményeinek régi jogszokás mellett történő lefolyásának biztosítása mellett már a többi – korábban a püspök által kinevezett – városi tisztségviselő választását is igényelte.¹⁹ Értethető, hiszen a megválasztott bíró személye, a mezővárosi jogszolgáltatási feladatok ellátásának szabályozása tükrözte az oppidum önállóságának fokát.

A kor jogi ismereteire nemcsak a városi bíróság – és más önkormányzati területek – működéséhez volt szükség, hanem település meglévő jogainak megőrzése, az újabb lehetőségek elnyerése végett is. Amikor például az uradalom 1811-ben az úriszék határozata szerint a két évenkénti bíróválasztást évenkéntire változtatja, a

Anchely menesztését. A mezővárosok előjárói ebben az esetben jól tudták képviselni a települések érdekeit. Ld.: Forró, 1995. 78., Sági, 1983. 128.

14 A vizsgált időszakban is előfordult a kamarai irányítás. Gróf Nádasdy Ferenc püspök (1824–1845) után egészen 1851-ig adminisztrátor vezette a nagybirtokot.

15 Forró, 1995. 77.

Az oppidumok birtokosai a földesúri jog alapján felügyelték a bíró jelölését és választás utáni megerősítését.

16 Az egyházi mezővárosok pontos felsorolását, a jogállásukra vonatkozó megállapítást. Csizmadia, 1962. 9–10.

17 Győr 1743-ban, Pécs 1780-ban kapta meg a szabad királyi városi címet és jogokat. Csizmadia, 1962. 9.

Mezőváros szabad királyi várossá válásához ld. még 1608. 6. tc. 4. §. és 1687. 17. tc.

18 A település a 18. század elején lehetőséget kapott a szabad királyi várossá válásra. Gróf Kollonich Zsigmond püspök (1711–1716) ugyanis 2500 forint összegért felajánlotta a városnak a jog megszerzését. Vác lakosainak közössége nem élt a lehetőséggel. A kiváltságért folytatott küzdelemről részletesen ld. Sági, 1983. 208–211.

19 A földesúr képviselőjének – Püspökvácra a praefectusnak – volt a joga az építő szék időpontjának kijelölése és a kandidáció. A jelölés nemcsak a bíró személyére vonatkozott, hanem a többi tisztségviselőre is. Az uradalom így közben tartotta a város előjáróinak kiválasztását. A bíróválasztások körüli küzdelmeket részletesen ld. Forró, 1995. 76–105.

város a Helytartótanács döntésével tudta visszaállítani a régi szokás szerinti választás.²⁰ Ez persze egyáltalán nem jelentette azt, hogy a település előljárói megfelelő jogi ismeretekkel rendelkeztek.²¹

Püspökvác bíróságának testülete a belső tanács tagjainak sorából került ki, elnöke maga a mezőváros bírása volt. A bíróság feladatkörét 1761-ben gróf Eszterházy Károly (1759–1762) püspök ekképpen határozta meg: „...ügyeik pedig a vérengzéseken kívül, saját tanácsuk, mint uradalmilag e végre kirendelt bíróság által intéztetvén el, föllebbezés útján az úriszékre, s onnan a fennsőbb hatóság bővebb vizsgálata alá terjesztethessék...”²² A település még 1840-ben is így fogalmazta meg önkormányzatának jogszolgáltatási feladatait Eger városának küldött levelében.²³

A város előljáróinak – feladatait az 1804-ben kelt „jegyzés” alapján nek és a belső tanács tagjainak – feladatait az 1804-ben össze a földesúr, ebből az ismerjük.²⁴ A bíró kötelességeit 12 pontban foglalta össze a földesúr, ebből az igazságszolgáltatással, rendfenntartással 6 pont kapcsolható össze.²⁵ A Tanácsnak hetente kétszer kedden és pénteken kellett „törvényes üllést” tartani, azokban a panaszokban vizsgálatot folytatni és ítéletet hozni melyeket nem sikerült meg hallgatás után orvosolni. Innen másodfokon a sedes dominalishoz kerülhetett a le nem zárt per.

Úriszék elé tartozó ügyekben kötelesek voltak a gonosztevőket elfogni, kihallgatni, vallatni, erről jegyzőkönyvet készíteni, a rabot az urasági tömlöcbe bekísérni,²⁶

20 Az évenkénti választás ellehetetleníti a mezőváros önkormányzatának működését, ennek következményeként a földesúri befolyás növekedett volna. Forró, 1995. 79.

21 „Felette üdvös lenne – mondja – ha részint a tanácsban több törvénytudó jöhetne helyébe azoknak, akik előbb mezei gazdálkodással, vagy mesterséggel foglalkoztak, részint a választó polgárság sorában is több honoratior jelenhetne meg. – idézte Tragor Ignác a Pesti Hírlap névtelen szerzőjét 1845-ből. Tragor, 1928. 120.

22 Karcsú, 1880–1888. http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/Vac/

23 Karcsú, 1880–1888. http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/Vac/

24 „Jegyzés, Melyben kitétik. hogy P. Vác Várossa Bírójának, Polgár Mesterének, Tanácsbélieknek és Notáriusoknak különösen Esztendő Által mi legyen az kötelessége” VVL. V. 1-c. Püspökvác Mezőváros Tanácsának iratai – Tanácsíratok, Püspökvác város szervezetére vonatkozó iratok (1761–) 1802–1836, k.n.

A forrást közli és az 1811-es hasonló iratra hivatkozik Forró, 1995. 103–104.

25 Természetesen a jogi keretek ellenére az emberi tényező is befolyásolta az ügyvitel menetét, az ítélethozatalokat: „... a' bírónak szigorú erélyessége a' következő választásnál kimaradását vonhatná maga után.” Árvay, 1846. 54. Ld. még a 34. sz. lábjegyzetet.

26 A bíróválasztás mellett az igazságszolgáltatási feladatok menetébe történő beavatkozás is sérthette a település önkormányzatiságát. Püspökvác esetében erre példa a tanúvallomások felvétele és hitelesítése jogának megvonása volt. 1823 decemberében az úriszék döntése alapján e feladat ellátásától tiltották el a várost. A városi tanács a sérelem orvoslására a sedium

A vásárok alkalmával elfogott rabok felett ítéletet hozni, de azt a praefektussal vagy az ügyészi hivattal jóvá kellett hagyni.²⁷

A mezőváros bírósága tehát az uradalom és a hatályos törvények által megszabott keretek között működött, amelyek behatárolták a vizsgálható ügyek típusát, kiszabható büntetés nagyságát is. Az 1840. évi 15. és 22. tc. nagy jelentőséggel bírón kiterjesztette az oppidum jogszolgáltatási hatáskörét.

A törvényekkel kapcsolatban a város kérvényét a vármegyei közgyűlésen a 6458. számú végzés értelmében elfogadta, a mezőváros csődperekben is az első bíraskodási hatóságok sorába került. Az uradalom képviselője – Ordódy Vince praefectus – nem tudta megakadályozni a vármegye jóváhagyását.²⁸

Az uradalom 1840 decemberében határozott a törvénycikkkel kapcsolatba. Ebben az évben július és december hónapokban tartottak több napos Polgári Úriszéket.²⁹ Püspökvác váltóügyekben való eljárési és határozati joga a december 11-i napon a 350. pontban került tárgyalásra: „Szönyegre kerülén ezen Uri Törvény szék előtt az, hogy miután T. Vác városának közönségét is T. Pest vmegyének közönsége legutóbbi Köz Gyűlésében azon mező Városok sorába helyezé, mellyek első bírósági hatósággal felruházva lévén csődületi perekben az 1840ik évi 22ik törv. Cikkely és a Váltó Törvénykönyv 1ő része 8ik fejezete szerint bíraskodhatnak...”³⁰ A sedium végzése szerint az úriszék elé a határnap kitűzése végett eddig felterjesztett csődületi perekkel kapcsolatos jelentéseket már most vissza kell küldeni a városi tanácsnak, hogy ott az új törvények szerint járjanak el. Az uradalmi ügyészi hivatalnak az átküldött perek jegyzéke mellett a feladat teljesítéséről a következő széken „tudósítást” kellett tennie.

Az 1840. évi 22. tc. a „csődület” feletti bíraskodást taglalja.³¹ A kereskedelmi jognak ez a jogága azokra az esetekre vonatkozik, amikor az adósnak több hitelezője volt, de nem tudta vagy nem akarta kifizetni a tartozásait. Ha elég volt a vagyon, akkor a polgári eljárás biztosított jogorvoslatot.³²

elé terjesztett kérvényében kiemelte, hogy a falusi bírák és a káptalani rész is gyakorolja ezt a jogot. Ráadásul ezt a gyakorlatot semmilyen felsőbb hatóság nem törölte el. Részletesen közli Karcsú, 1880–1888. http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/Vac/

27 A vásári bíróságra vonatkozóan ld. 1836. 18. tc.

28 Karcsú, 1880–1888. http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/Vac/

29 A szék a háromnapos ülés alatt 105 perben ítélezett, ebben az évben összesen 363 polgári ügyet tárgyalt.

30 Úriszéki jegyzőkönyv 1840. VVL. XII. 14. A Váci Püspöki Uradalom Úriszékének iratai 1726–1848.

31 1000 év törvényei. <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5259>
Kiegészítése: 1844. 7. tc. <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5260>

32 A kereskedelmi, a váltójogot és a csődeljárást egyszerre kellett szabályozni.

Püspökvác Szóbirósága a sedes dominalis határozata értelmében váltóügyek és csodeljárás esetében is igazságszolgáltatási fórummá vált. Ennek feltétele – mint az úriszéki jegyzőkönyv hangsúlyozta – az volt, hogy a mezőváros első bírói hatáskörrel legyen felruházva. Mivel ez megtörtént, a Szóbiróság megkezdte működését. A település persze továbbra is egy nem privilégizált oppidum maradt, működése az uradalom folyamatos ellenőrzése alatt állt. A jogszolgáltatási feladatok ellátásával kapcsolatban több ízben is figyelmeztette a tanácsot, 1845-ben például arra utasította, hogy az elé kerülő ügyeket gyorsabban intézze el, különben hanyag eljárás miatt fog intézkedni.³³

A Szóbiróság jegyzőkönyvei alapján ismerjük a bírói testület összetételét, a törvénykezési napokat, az ott bonyolított ügyeket.

Sommás bíróság lévén a település bírója, polgármestere és egy jegyzője alkotta a bírói testületet. Törvényes bizonyoságra és az uradalom képviseletére nem volt szükség. A per előkészítését – idézést, iratok ellenőrzését, ... – a város tisztségviselői bonyolították. 1841–47 között 647 esetet tárgyaltak, az úriszék '45-ös feddése után látványosan megemelkedett az lebonyolított perek száma. 1841–45 között évi átlag 35 eset került a protokollumokba, 1846-ban pedig 148 végzés történt.³⁴

A város vezetésének legfontosabb a törvény által biztosított jog elnyerése volt a legfontosabb. Annak, hogy a lebonyolított perek száma az első három és fél évben csekély, több oka is volt. A városi tanács jogi ismereteinek eltérő foka, a perek lebonyolításában történő hibák, a feudális jogszolgáltatás lassúságának megszokott volta, a gazdasági előnyök lassú felismerése mind közrejátszhattak a Szóbiróság

33 1835-ben az úriszék határozata alapján Kámánházy Ferenc uradalmi főügyész „... ezen városi tanács előtt főforgó perek rendes folyamának eszközlése és az igazság kellő kiszolgáltatása végett biztosul kirendeltetik...”, s az 1836. évi januári tanácsülésen a biztos bemutatkozó beszéde után hasznos utasításokkal látta el a tanácsot. 1838-ban pedig olyan utasítás született, hogy a keddi és pénteki üléseket – a bíró és négy tanácsos jelenlétében – az ünnepnapok kivételével megtartani szükséges, mert a fontos esetek ügyét késedelem nélkül tárgyalni kell.

A mezőváros állandó pertárát is a sedium utasítására állítják föl, 1837-ben csak az úriszék elé terjesztendő perek elhelyezésére, a következő évben pedig az összes városi hatóság előtt zajló per megőrzésére.

Az uradalom beavatkozására gyakran a hatékonyabb és szakszerűbb jogszolgáltatás érdekében történhetett.

Az eseményeket közli Karcsú, 1880–1888. http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/Vac/

34 A jogszolgáltatás lassúságának több oka is van. A leghatékonyabb, 1846-os esztendőben az alábbi újságcikk született: „Hogy az igazság kiszolgáltatásában a' püspöki rész nagyobb erélyességgel léphetne fel, azt csakugyan kívánni lehetne. – Nem is akarom említeni, hogy vannak perei, melyek a' 15 napos felelet végett kiadva 215 napig is elhevernek, főleg, ha az alperes olly tekintéllyel bír, hogy befolyása által a' bekövetkező bíróválasztásnál megsértését éreztethetné...”. Árvay, 1846. 53.

„kényelmességében”. A bíraskodás hatékonyságára vonatkozó korábbi példákhoz hasonlóan az uradalom beavatkozása most is kívánatos volt.³⁵

A településnek jogi és gazdasági okokból egyaránt szüksége volt a bíróság hatékony működtetésére. Az 1840. évi törvények hatására a püspökség az úriszéken kívül más igazságszolgáltatási fórumot nem hozott létre.

IRODALOMJEGYZÉK

1000 év törvényei: CompLex Kiadó Kft. 1000 év törvényei internetes adatbázis. <http://www.1000ev.hu/>

Árvay József: Vác A' mint van. In: Életképek. Pest, 1846. júl. 11. 2. sz.

Balogh Elemér: Császár Ferenc szerepe a magyar váltójog kifejlődésében. In: Jogtörténeti Szemle (szerk.: Élesztős László), 2. sz. Budapest, 2011. 1–8.

Czeplédi Noémi: Szóbiróság és „adósságkezelés” egy reformkori uradalomban. In: Debreceni Szemle, XVII. Debrecen, 2009. 3–4. sz. 303–314.

Dr. Csizmadia Andor: Az egyházi mezővárosok jogi helyzete és küzdelmük a felzabadulásért a XVIII. században. Studia Iuridica Auctoritate Universitatis Pécs Publicata, 24. Budapest, 1962.

Forró Katalin: Bíróválasztások Püspök-Vácon 1790 és 1848 között. In: Studia Comitensia, 25. Tanulmányok Pest megye múzeumaiból. Gazdaság- és társadalomtörténeti tanulmányok. (szerk.: Farkas Rozália). Szentendre, 1995. 76–105. http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/Vac/

Sápi Vilmos (szerk.): Vác története. I. kötet. Studia Comitensia, 13. Szentendre, 1983.

Tragor Ignác: Vác multja [!] és jelene. Vác monográfiája. Vác, 1928.

Noémi Czeplédi

The Summary Court of Püspökvác

In feudal jurisdiction as a form of manorial court (*sedes dominalis*) the summary court having reduced authority and dealing with cases of debt and inheritance appeared in 1840. In Püspökvác, the market town of the Diocese of Vác, the summary court functioned as the court of the town from 1841, which was needed both legally and economically. Although the manor had objections against its foundation, yet facilitated its efficient work and did not establish its own summary court.

35 Ld. a 33. számú lábjegyzetet.

DEMETER ZSÓFIA
PUSZTAI ISKOLÁK HERCEG BATTHYÁNY FÜLÖP ENYINGI
URADALMÁBAN

A három mai megye határán fekvő enyingi uradalom herceg Batthyány Fülöp (1781–1870) kezén 1806 és 1870 között egységes irányítás alatt, ám a negyedik Batthyány-Strattmann herceg hitbizományi birtokaitól elkülönítve gazdálkodott.¹ A herceg halála után a majorátusokon kívüli javakat, így az enyingi uradalmat is Batthyány Iván két életben lévő lánya, herceg Montenuovo Vilmosné, Batthyány Julianna (1827–1871) és özv. gróf Draskovits Károlyné (utóbb Woher Lajosné), Batthyány Erzsébet (1820–1882) örökölte.

A birtok átvételekor Fülöp herceg testvérével 1806. augusztus 7-én kötött osztályos egyezsége összevonta,² az örökösök pedig 1871-ben újra felosztották az uradalmat.

A hatalmas családi birodalmon belül az enyingi uradalom is bővelkedett jeles szakemberekben. Itt kezdte orvosi és nemesítői munkáját Entz Ferenc, s ez a táj és ez az életforma volt témája és kerete Vas Gereben több írásának. Itt dolgozott és ez az életforma volt témája és kerete Vas Gereben több írásának. Itt dolgozott Glocker Károly kertész és Wallenstein Ármin, majd Dicenty Pál orvos. Szinte egész életében itt munkálkodott, éppen a kultúrtájja alakítás mérnöki munkáján Szeles József. Hrabovszky György templomépítő és vallásszervező munkásságának befejezése, Bocsor István jogtudósi pályafutásának pedig a kezdete kapcsolódik az uradalomhoz. A gazdaság életéről és életteréről Farkas Imre írásai mellett rendszeren tudósított a korabeli sajtóban „Mezőföldi” aláírással Kálmán Károly.

A legjelesebb uradalmi szakember azonban kétségtávol Farkas Imre tiszttartó volt, akinek döntő szerepe volt az iskoláztatás rendszerének kidolgozásában.

Farkas Imre tiszttartó szervezői erőit, a gazdálkodás alapelveit kidolgozó jó, korszakában elismert szakember voltát, kísérletező kedvét, kiváló íráskészségét bizonyítják irataink.

A gazdálkodás mindennapjainak irányát, sőt részben a hosszabb távú terveket is Farkas Imre tiszttartó véleménye és munkája határozta meg. Az övé volt a herceg mellett a legfontosabb álláspont, s különösen a gazdálkodás okszerű irányait tekintve mondhatjuk ezt el. Azt is tükrözik ugyanis az iratok, hogy az uradalmi alkalmazottak magángazdaságaik ügyeiben is kikérték véleményét. Ő rendezte például Sényi Gábor direktor nagyunyomi birtokát, ő tervezte gazdasági épületeit is. Gazdálkodási szakkérdésekben a többi uradalom tisztjeit maga a herceg is Farkas-hoz irányította. Batthyány Fülöp tiszttartója tevékenységében először a juhne-

sítésben való jártasságát értékelte, de dicsérte a peres ügyekben való fáradhatatlan kitartásáért, a mezőgazdasági gépek dolgaiban való jártasságáért, jó kapcsolataiért, elismerte szakmai folyóiratokba írt cikkeit, rábízta – és utóbb jutalmazta is érte – 1848-ban az érdi uradalom, 1856-ban pedig a dinnyési gazdaság átadását. Korszakunk végének rossz termései, káreseményei miatt természetesen nem dicsérte a tiszttartót, de nem hibáztatta olyanért, amiről nem tehetett. Ez nem jelentette azt, hogy elnézte a legapróbb hibáját is, de hagyta dolgozni a legjobb tudása szerint. Nyílt, mindkét irányban tiszteletteljes hangnem uralkodott a herceg, a főkormány és a tiszttartó között.

Nem volt tipikus Farkas Imre pályafutása. Tiszti írnokként találjuk először meg a nevét az uradalom iratai között, 1830-ban ő veszi át a dinnyési pusztát, és ott beállítja a bérleti gazdaságot. 1832-ben kapja várnagysági számadó ispáni kinevezését, már ekkor írnokot is rendelnek mellé. Ekkor tűnik ki a gazdálkodást, nevezetesen a juhászatot és a juhnesítés elősegítő tudásával és jó kezdeményezéseivel. 1841-ben tiszttartói kinevezésében ez, tehát gazdasági munkája volt a mérvadó: „hogy ezen uradalomban iparának tágabb mező nyílhaszon, főképpen a juhászat és pepinéria virágoztatására” —írta a herceg. Farkas 1871-ben az uradalom felosztása után került nyugállományba.

Farkas Imre esetében és személyével kapcsolatban érződik azonban az, hogy a tiszttartó öröklődött a minél nagyobb jövedelmet akaró tulajdonos és az okszerű mezőgazdaság új felfogása között. A tiszttartó tudta s rendszeresen, világosan meg is írta feletteseinek, hogy ésszerűen takarékoskodni csak nagyobb beruházások után lehet. Ezek a beruházások azonban rendre elmaradtak, vagy olyan sokáig húzódtak, hogy már nem hozták a várt hasznót. Mindez korszakunk végére megbosszulta magát: az uradalom, mely addig termelte a jövedelmet, már csak emésztette a kölcsönöket.

Farkas Imrere hárult az uradalom mindennapi életének átfogó rendezése. Az élet minden apró mozzanatát saját hatáskörében szabályozta tehát: a cselédek illemtörvényétől a pusztai iskola órarendjéig, vagy a gyermekágyas asszonyok táplálkozásáig. 1860-ban készült a rendszabály-könyv, amely az esztendő legfőbb adminisztratív és gazdasági határidőit, a beszámoló segédleteit, a következő évi tervek elkészítésének kulcsait tartalmazta.³

1861-ben készült a cselédek életét, viselkedését és munkáját szabályozó ún. „Pusztai törvény”,⁴ és az egészségügyi felvilágosító irodalom egyik gyöngyszeme: az „Utasítások a nőkhoz”.⁵ 1870-ben a tanügyi rendelet látott napvilágot.⁶

Az igény, amelyből ezek az utasítások születtek, azok hangneme és célja mind az uradalmiak – tiszték és cselédek – sajátos életérzését tükrözik; azt, hogy ez az

3 FML. BUI. 17. 1860. február 6.

4 FML. BUI. 17. 1861. szeptember 3.

5 FML. BUI. 17. 1861. november 12.

6 FML. BUI. 18. 1870. június 21. Körrrendelet.

1 Gazdálkodásáról részletesen Demeter, 2013. Az egyes gazdálkodási kérdésekről lásd ebben a sorozatban: Demeter, 2011. 65–98.; Demeter, 2013. 69–86.

2 FML. BUI. 9. 1854. május 25.

uradalom „állam az államban”, megáll a saját lábán, s így saját maga hozza a „törvényeket”. Benne van ebben a szemléletben az is persze, hogy az uradalom eddig viszonylag sikeresen gazdálkodott, sok minden épült, vezetői sikeres szakemberek, jó társadalmi kapcsolatokkal, ismertséggel. Ezeket a rendszabályokat magam az uradalom eredményei megtestesülésének, sikeres periódusa lezárásának tartom.

Farkas tiszttartó személyével függött össze az a tény is, hogy a XIX. század folyamán az uradalom Veszprém felé irányuló kapcsolatai lazultak, s korszakunk végén már egy székesfehérvári kapcsolatrendszer létezett helyettük többek között pl. a bógerok és az emberpiac kérdésében. Fehérvár közbülső állomás lett a nagyvárossá növekedő főváros felé vezető utakon. Egy-egy uradalmi szállításkor a tiszttartó az árut éjszakára fehérvári házához vitette.

A tiszttartó fehérvári kapcsolatairól többet az uradalmi adatok nem árultak el. Az uradalom felosztása után az örökösök hamarosan nyugállományba küldték, immár nem békés körülmények között, hanem mint olyat, akit felelősnek tartanak az uradalom válságáért. Ez ellen a beállítás ellen a tiszttartó öntudatosan, sértő-döntően és jogosan tiltakozott, s maga kérte nyugdíjazását. Már a Székesfehérvárra vonatkozó adatok között bukkantam arra, hogy az 1857. évi fehérvári császárlátogatás fogadtatási költségeire Farkas Imre tiszttartó kétezer forintot kölcsönzött a városnak.

Alsó- és Felsőőri Farkas Imre családjára vonatkozóan önálló fondot őriz a Magyar Országos Levéltár.⁷ Vas vármegye 1831-ben erősítette meg az 1781. évi megyegyűlési jegyzőkönyv alapján nemességüket. A fehérvári házat 1860-ban vásárolta meg Farkas tiszttartó a Szarka, ma Táncsics utcában, majd 1863-ban 11 ezer forintért építtette át. Ide vonult vissza Farkas Imre nyugdíjazása után, s itt élt 1883-ban bekövetkezett haláláig. A nagy tudású gazdasági szakember magas tiszttartói jövedelmét jól kamatoztatta, s magángazdaságát is jól vezette. Jelentős vagyont hagyott négy lányára, melynek fontos részét képezte a fehérvári ház, és a siófoki villa, az értékpapírok és kötelezvények.⁸

Az iskoláztatás ügye az uradalmi gazdálkodásban Farkas tiszttartó volt az, aki – akár a herceg ellenzésével is dacolva – mindig fontosnak tartotta a pusztai iskolák fenntartását, illetve azt, hogy a gazdasági alkalmazottak gyermekei a pusztai iskolából kikerülve is kaphassanak további tanulásukhoz nevelési segélyt. Nevelési segélyt és nyugdíjat a herceg „kegyelméből”, külön kérésre kaphatott a gazdasági tiszt és a béres egyaránt, bár természetesen, nem azonos mértékben. Mindkét juttatás adható volt tehát, s mindkettőre jellemző, hogy az uradalom fennállása elején ritkán, végén viszont gyakran előfordult.

⁷ MOL. P. 1006.

⁸ Berta, 2000. 134–138. 134.

Nevelési segélyek korszakunk elején kivételes esetekben fordultak elő, számuk az 1840-es években szaporodott meg. 1845-ben rendelkezett a herceg a nevelési segélyekről.⁹ Eszerint ez a zsold, illetve a nyugdíj pótléka, s valóban gyakori az, hogy az alkalmazott még kiskorú gyerekeire, vagy nyugdíjas özvegy fiai taníttatására segélyt kap. A nyugdíjas és az özvegy segélyét az utolsó állomáshely fizette.

A nevelési segély a tanulmányok idejére szólt, az adományozáskor a herceg előírta, hogy a gyermek hány éves koráig jár. Amennyiben a fiatal tovább tanult, többször is meghosszabbították. Egy alkalmazott általában háromnál több nevelési segélyt egyszerre nem kapott, még ha több gyermeke tanult is. A nagy családok gyerekei fokozatosan nőttek bele a segélyezett korba. A segélyt mindig az adott gyermekre adták, ha az kereső lett, vagy esetleg meghalt, másik gyerek számára külön kellett kérni. Adataink lehetővé teszik, hogy a nevelési pótlékok 1861. évi összegét táblázatba foglaljuk.

Nevelési pótlékban részesülők 1861-ben¹⁰

	Összeg	Határozat éve
I. KORMÁNYZÁS		
Mórocza Dániel jv.prefektus Kálmán fiára	40	1860
Szép Julianna v.ügyvédné Béla fiára	42	1858
Farkas Imre tiszttartó Aranka lányára	32	1855
„ Gabriella „	32	1856
„ Kegyelke „	31	1858
Szeles József mérnök Mária lányára	30	1860
„ Josefa „	30	1861
Horváth Ferenc volt várhuszár József fiára	17	1856
II. Gazdaság		
Mihályfi Antal dinnyési kasznár Móric fiára	32	1858
Vanis Lajos ispán Sándor fiára	32	1854
„ Luisa lányára	31	1858
Barbos József gazda Mihály fiára	13	1858
Schuster Károly ispán Ilona lányára	30	1861
Brukner János hajdu 4 gyermekére	30	1859
Czigler László gazda	42	1861
Brandi András volt béres József fiára	5	1847
Vince Ferenc volt béres József fiára	7	1852

⁹ FML. BUI. 33. 1845. november 10. Hercegi rendelkezések.

¹⁰ FML. BUI. 42. 1861. Kimutatás.

	Összeg	Határozat éve
	6	1850
János "	10	1859
Szili György volt béres Mihály fiára	10	1859
Móric "	7	1852
Hajdu Mihályné v. béres özvegye Ferenc fiára	6	1852
József "	7	1853
Bolla Jánosné v. béres özvegye József fiára	7	1858
Halmi István gulyás Mária leányára	6	1854
Mihály fiára	6	1857
Pál "	7	1858
Lázár Mihályné v. béres özvegye Mihály fiára	6	1858
Erzsébet leányára	6	1858
István fiára	6	1859
Liherecz Július v. péli béres özvegye Erzsébet lányára	7	1858
Micheller Ferenc v. péli fejős Gyula fiára	6	1858
Mária lányára	6	1858
Terézia "	20	1860
Themleitner János kádár János fiára	12	1859
Sindellár Pál erdős Pál fiára	617	

A legrégebbi segélyezett eszerint Brandi András nyugalmazott béres fia. A név szerint kiírt pótlékok között egy családban a három pótlék számított a legtöbbnek. (Farkas, Micheller, Lázár, Halmi). Brukner hajdú 4 gyermekére összesen csak egy összeget kapott.

A nevelési segélyek évi összege az uradalom kiadásai között 5-600 osztrák értékű ft. körül mozgott.¹¹ A nyugdíjaké 1861-ben 1970 osztrák értékű ft-ot tett ki. A készpénzbérekre 1809-ben 9080 ft-ot, 1810-ben 9220 ft-ot, 1812-ben 10 170 ft-ot, 1813-ban 9880 ft-ot, míg 1866-ban 19 575 ft-ot, 1869-ben pedig 23 187 ft-ot fizettek ki.¹²

Az adatok közvetlenül természetesen nem csupán a pénznemek különbözősége és változó vásárló ereje miatt nem vethetők össze, hanem azért sem, mert a mellettük – a béresek, csőszök és mesteremberek számára végig, a tisztek számára időszakosan – juttatott természetbeliek értéke igen változatos, s ez adott esetben nagyobb értéket jelent a megélhetés szempontjából, mint a készpénz. Az mindenestre megállapítható, hogy a készpénz összege emelkedik, s ez nem csupán az

11 FML. BUI. 33. Nevelési pótlékmutató 1866.

12 MOL. Zsoldtabellák: 1809, 1810, 13. 182, MOL. P. 1322. 59. csomó, 1813., FML. BUI. 41. 1866.

1858. november 1-én bevezetett új pénznek, az osztrák értékű forintnak köszönhető (hiszen 100 pengő ft-tal, de csak 105 osztrák értékű ft-tal volt azonos¹³). A készpénzbér-kiadás uradalmi szinten nagyjából a duplájára növekedett. A 60-as évek 20 ezer osztrák értékű ft körüli bértömegének tehát kb. 15%-át fordították nyugdíjakra, és 3%-át nevelési pótlékokra.

Pusztai iskolák és tanítók

A pusztai iskolákat a cselédek gyermekeinek tanítására létesítették: előbb két pusztai tanító, majd 1858-tól négy alkalmazásáról tudunk. Az 1868. évi a népiskolai közoktatás tárgyában született XXXVIII. törvénycikk, azaz az Eötvös József-féle kötelező népiskolai törvény természetesen ugyanilyen célból iskolafenntartásra kötelezte is az uradalmat.¹⁴ Ennek hatására alakítottak iskolát Óhodoson 1870-ben,¹⁵ és kellett alakítani Kustyánban is, de ott még 1870-ben iskolaszoba sem volt, azt is csak a következő évben tervezték építeni.¹⁶ A tágabb környéken sem volt jobb a helyzet. A Fejér Megyei Iskolatanács 1870-es évekbeli jelentései fájdalommal szólnak nagyhatárú uradalmak sorozatáról (persze falvakról is), ahol nem hoztak létre még iskolát. Jó példaként viszont kiemelik a Zichy család uradalmait, illetve a Sina-uradalmakat, ahol a birtokosok jutalmakkal segítik a pusztai gyerekek tanulását.¹⁷

Az enyingi uradalomban 1868 után gyakorlat volt, hogy a sokgyermekes cselédek az általános tankötelezettség miatt az iskolával rendelkező pusztákra helyezték át.¹⁸ Ahol iskola nem volt, ott a közeli falusi iskolát látogatták a gyerekek, vagy az ambuláns oktatás rendszerébe kapcsolták be őket.

A pusztai tanítókat a gazdasági személyzetnél tartották nyilván, számukra konvenciót állapítottak meg.¹⁹ A tanítókat „pallérként” és „utánállóként” is említették. Ezek a régies kifejezések jól körülírják a tanítók parancsoló ellenőri feladatát.

Mint írástudó embereket, természetesen az adminisztrációnál is felhasználták őket, különösen a gazdasági személyzet távollétében volt ennek jelentősége. A 60-as évektől rendszeresen vezették a betegmutató könyvet,²⁰ a hajnali, déli és

13 S. Sándor (szerk.), 1951.39.

14 FML. BUI. 4. 1870. október 6. Farkas I. a főkormányznak. Az 1868-as törvény előzményeként megalkotott 1848. július 24-én előterjesztett törvényjavaslat is külön foglalkozott már a népesebb puszták felállításához szükséges népiszkolákkal, az oktatás kötelező, ingyenes voltaival. Felkai, 1979. 83. Felkai–Mann, é. n. 6.

15 FML. BUI. 18. 1870. szeptember 26.

16 FML. BUI. 18. 1870. szeptember 17.

17 Erdős (szerk.), 1998. 29., 33.

18 FML. BUI. 8. 1869. október 31. Farkas I. körirata.

19 FML. BUI. 21. 1847. Uradalomleírás.

20 FML. BUI. 17. 1862. november 16.

tesítették.²² „...utánállók” a béresek munkáját ellenőrizték, a sarkukban áll-

A tanítók, mint konvencióások, s mint akiknek egyéb jövedelmük nem lehetett, kiöregedvén, huzamos szolgálat után, kegyelemből, nyugdíjban részesültek. A csekély zsold és az egész éven át tartó munka miatt a pusztai iskolákban vi- szonylag gyakran váltották egymást. Irataink csupán egy nyugdíjazott tanítóról, a szentmihályfai Földes Györgyről tudósítanak, aki 1821-ben ház vételére kapott engedélyt.²⁷ Bizonyára nyugdíjazása miatt kényszerült arra, hogy a béresházból ki- költözzön. 1840-ben, mint nyugalmazott tanítónak, „nyavalyás állapotja” és két kis gyermeke okán évi 2 mázsa búza és 6 mázsa kétszeres kiegészítést,²⁸ később még egy tehén nyári legeltetését engedélyezte a herceg. Utóda, Tóth Rókus vetni való kölcsöngabonát is csak azért kaphatott, mert az előző évben földjét olyan sovány

22 FML. BUI. 18. 1870. május 22.

24 FML. BUI. 16. 1861. november 22; 9. 1861. november 27.

26 FML. BUI. 17. 1864. január 18. Levezetés.

28 FML. BUI. 8., 1840. január 14.

Az 1820-as években még csak pénzbeli fizetést kaptak a tanítók. Csunán egy

A tanítók fizetésemelési kérelmét 1847-ben a tiszttartó azzal támogatta, hogy „a béreseknél is kisebb fizetést húznak”.³³ Ezen megjobbított fizetésről 1854-ben tudósítottak. Ekkor a két pusztai iskola, a szentmihályfai és a belfürgei tanítója 45 ft készpénzt, 12 pozsonyi mérő búzát, 18 pozsonyi mérő rozsot, 6 akó újbort, 6 öl 1 szekér szalmát, 1 tehén és 1 sertés uradalmi legelőn való tartását kapta. Ehhez azt a megjegyzést fűzte a tiszttartó: „ennyiből egy oskolamester megélhet”. Az uradalombeli mesterek bérét forrásunk azért írta le részletesen, mert a dinnyési bérelt gazdaságbeli oskolamesterét is ennek a szintjére kellett emelni. A bérlet kezdete, 1830 előtt a dinnyési tanító is kapott természetbelieket, de ez az átvétellel megszűnt. Most javasolja a tiszttartó, hogy magasabb, 64 pft-nyi készpénze mellé kapja meg az uradalombeliekével azonos földet, állattartást és takarmányt, valamint az övékétől kevesebb gabonát, bort és tűzifát.³⁴

30 FML. BUI. 8. 1846. június 8. Kegyelembeli rendelkezések.

32 FML. BUI. 6. 1827. augusztus 28. Hercegi rendelkezések.

34 FML. BUI. 19. 1854. november 28. Farkas I. a főkörmánynak.

36 FML. BUI. 36. 1869. Kimutatás a készpénzzsoldról és a ter

is azonos maradt, az állattartás (eredetileg 2 tehén, 4 sertés) 1876-ra emelkedett.³⁷ A földet az uradalom megszántotta, a fát és terményeket hazaszállította.³⁸ A konvencióba a lakás, a pusztai cselédházban kijelölt önálló szoba, de a béresekkkel közös konyha is beletartozott, hozzá házi kert járt.³⁹ Ezen késői iratok is arról tudósítanak azonban, hogy a tanítók sűrűn cserélődtek. Prekopszky László is csak egy évig marad Újhodosban, 1875-ben azzal köszönt le állásáról, hogy a kevés bérből megélni nem tud. Az állást a Néptanítók Lapja 18. számában hirdették meg.⁴⁰

A két régebbi pusztai mester helyett 1858-ban már négy tanító felfogadására adott a herceg engedélyt: Szentmihályfára, Fürgedre, Újhodosba és Pélre.⁴¹ Az újhodosi állást ekkor,⁴² az óhodosit az 1868. évi törvény hatására⁴³ hozták létre, s ekkor határozták el a kustyáni iskola kialakítását is.⁴⁴

Ambuláns rendszer

Az uradalom tanügyi helyzetét, a tisztartó 1870. évi 156. rendelete szabályozta, kialakítván az ambuláns rendszert.⁴⁵ A tanügyi törvény értelmében a 6-12 éves fiúknak és lányoknak kellett rendes, a 13-15 éveseknek ismétlő iskolába járni. A tankötelezettségnek megfelelő oktatást a nagy terjedelmű mezőföldi uradalmak általában csak átmeneti megoldás alkalmazásával tudták biztosítani. A Fejér Megyei Iskolatanács 1874-ben sikeres kísérletként írja le a Zichy uradalmak pusztáin bevezetett „váltakozó tanítási rendet”.

A tisztartó tervezete szerint a pusztai tanítók 2 hétig saját lakóhelyükön tanítottak, utána 1 hétre (hétfőn reggeltől szombat estig) ambuláns körzetükbe távoztak. Az ambuláns kör küldött értük kocsit, az ottani ispán vagy gazda adott nekik napi 60 krajcár norma szerint tartást és szállást. A tanító távozásakor a tanulóknak feladatokat adott, azok kikérdezését a jobb tanulók „mint sédátorok” intézték. A tanító távollétében az iskolásokat a körírnokok, Óhodoson és Pátán pedig a major gazdák naponta ellenőrizték, „szükség esetén a tanításban be is folynak”. Az ambuláns tanítási rendszer működéséért az ispán felelt.

A körzetbeosztás szerint az enyingi gyerekek Enyingen a falusi iskolába jártak. Az újhodosi pusztai iskolába a helyiek és hodosaljiak jártak, a tanító ambulánsan tanított Óhodosban. A kenyérmezei gyerekek Lajoskomáromba jár-

tak. A szentmihályfai tanító saját helyén az ottani gyerekeket, majd egy hétig Pátán a pátaikat tanította. A mezőkomáromiak a falusi iskolába jártak. A péli tanító pélett, majd egy hétig Kustyánban tanított. A hidvégi gyerekek a falusi iskolába jártak. A belfürgei iskolába bejártak a potoli, külfürgei és horhi gyerekek, a korlátiak pedig Felsőnyékre jártak.

A kívánatos felszerelés az 1870-es rendelkezés szerint

Az iskolákat téglával lepadlózták. Iskolaszoba Óhodoson, Pátán, Kustyánban ekkor még nem volt, ezért a tanítás a juhászbojtárok szobájában folyt. Az iskolák számára a következő felszerelést írta elő a rendelkezés: „*Glóbus (földgolyó) kicsin magyar földrattal, magyarországi mappa Tóth Kálmán mérnöktől, számozó fekete tábla, 14 fali betű tábla, Catédra, kis asztal fiókos, 1 karszék és szükséghez képest padok.*” A berendezési tárgyakat a körí faragók készítették, a felszereléseket a négy tanító számára összesen 60 ft. értékben megvették. A tanítandó tantárgyak szerint a következő tankönyvek használatát írták elő.

- 1.) Hit és erkölcsstan és kis biblia, vallás szerint,
- 2.) Olvasás kezdők számára (M. kir. egyet. nyomda)
- 3.) Írás olvasók számára (Gáspár I.)
- 4.) Fejbeli számolás módszertana, úgy jegyekkel számolás és a hazai mértékek ismerete gyakorló könyv (M. kir. egyetem)
- 5.) Nyelvtan (Zimmermantól)
- 6.) Természettan és természetrajz elemei figyelemmel a gyerekek és szülők életmódjára (Reisz)
- 7.) Hazai földirat (Kuttnertől)
- 8.) Történelem (Nogall)
- 9.) Gyakorlati útmutató a mezői gazdaság, különösen a kertészet köréből (Lukácsi)
- 10.) Polgári jogok, és kötelességek, a magyar alkotmány kátéja (Bedő Lajostól)
- 11.) Egri kis lantos (Egerből)
- 12.) Testgyakorlat (Zimányitól)

Az iskolákban a tanítás naponta 8-11 óra, illetve 2-1/2 5 óra között, évente szeptember és április között folyt. A rendelkezés előírta, hogy a szünetekben, májustól augusztus végéig, a „gyerekek erejükhez képest pénzért munkára, a tanítók pedig mint pallérok a gazdaságban tartoznak kiállni.” Minden pusztai iskola mellett faiskola volt, melyet minden szerda délután a gyerekek műveltek. A négy pusztai iskolába, a telet kivéve, ezen a napon bejártak az ambuláns körzetek gyerekei is.

Meg kell jegyezni, hogy a néptanítók munkájának gazdasági célú felhasználását az eötvösi törvények lényegében tiltották,⁴⁶ míg a gazdálkodás adott vidéken szo-

37 FML. BUI. 34. 1876. Tanítói pályázat.

38 FML. BUI. 34. 1877. Tanítói pályázat.

39 FML. BUI. 34. 1877. Tanítói pályázat.

40 FML. BUI. 34. 1875. július 8.

41 FML. BUI. 4. 1858. június 18. Levelezés.

42 FML. BUI. 4. 1858. augusztus 14. Levelezés.

43 FML. BUI. 4. 1870. október 6. Farkas I. a főkormánynak.

44 FML. BUI. 18. 1870. szeptember 26.

45 FML. BUI. 18. 1870. június 21. Körrendelet.

46 Már az 1848-ban tartott első nevelésügyi kongresszus is ugyanezt hangsúlyozta. Felkai, 1979. 63.

kásos tárgyainak tanítását előírták.⁴⁷ A Fejér Megyei Iskolatanács jelentései szerint vidékünkön a faizás, gazdaszat, méhészet és konyhakertészet oktatása mellett leggyakrabban a faiskolai gyakorlás szerepelt, de még 1874-ben sem volt általános a faiskolák kialakítása.⁴⁸

Az uradalmi tanügyi rendelkezés írta elő a vasárnapi iskolák létrehozását is, amivel a népiskolai törvény által előírt ismétlő iskolát (1868. évi XXXVIII. tc. V. fejezet 48-50.§) váltották ki. Vasárnapi iskolát a pusztai tanító saját székhelyén tartott, a többiek a legközelebbi falusi iskolába jártak, ahová egyébként templomba is, hiszen ez a mise előtt volt. A vasárnapi iskolára kötelezetteket az ispán tartotta számon, neki a tanító hetente jelentette az elmaradókat, akiket 50 krajcárra megbüntettek.

A vasárnapi iskolák létrehozását az egyházi hatóságok már 1858-ban kezdeményezték, arra az uradalmat is kötelezni akarták. Az uradalom ekkor ezt nem vállalta, mondván: iskolái magániskolák, kegyelemből felállítva a cselédség érdekében „a vasárnapi iskola köteles behozatalának itt helye sem lehet”.⁴⁹

A tanügyi körrendelet kidolgozásához a tisztartó számba vette az iskolás korú gyermekeket. Eszerint 286 gyermek tanult a 4 pusztai tanító keze alatt, 29 fiatal Enyingen, 15 pedig Felsőnyéken járt vasárnapi iskolába.

A körrendelet megalkotása előtt a tisztartó fölmérte a tanítók helyzetét is. 1870-ben Markovics József újhodosi tanító 10 éve, Fekete János szentmihályfai 20 éve, Magyar Károly péli 12 éve, Molnár János belfürgei tanító pedig 16 éve szolgált tanítóként. Mindegyik tanító római katolikus vallású volt, a gyerekek közül a többség 209 (74%) katolikus, 68 (23%) református és 9 (3%) evangélikus. A két faluban vasárnapi iskolába járók közül 34 katolikus, 9 református és 1 evangélikus volt.⁵⁰

Tanterv és órarend

A körrendelethez a tisztartó egységes tantervet és órarendet is kidolgozott.⁵¹ A „rendes iskola” és a vasárnapi iskola tantervét is kemény papírra ragasztva, ki kellett rakni az iskolában. A tanítás reggel és délután is imával kezdődött, illetve

47 A természettan oktatása kereteiben folyt, melyek kapcsán már az 1848-as javaslatban és a vitában is hangsúly került arra, hogy az oktatás alkalmával különös figyelemmel legyenek azokra a körülményekre, amelyek az adott vidéken uralkodnak. Felkai, 1979. 84. Eötvös az 1848-as vitában külön is kitért arra, hogy olyan tárgyat kell tanítani, amit az adott vidéken megismerhetnek a gyerekek, s amelyet haszonnal gyakorolhatnak is: „a természettan és természetleírás tudományának más alkalmazása szükséges városban, más alkalmazása szükséges a bányakerületekben, s más ott, hol szőlőgazdaszat, más ott, hol marhaterenyésztés divatozik.” Mezei (szerk.), 1979. 313.

48 Erdős (szerk.), 1998. 63.

49 FML. BUI. 4. 1848. február 11, MOL Kolozsváry ügyvédől, 1858. március 22. Vida Antal mezőkomáromi plébánosnak.

50 FML. BUI. 18. 1870. június 21. Mutató.

51 FML. BUI. 18. 1870. június 21. Tanterv.

végződött. Csütörtökön szünet volt, ám, ha sürgős faiskolai munkák voltak, a szerda délutáni munkát csütörtökön is folytathatták. Gazdaszat egyébként szombaton délután is volt. Hétfőn, kedden test- és katonai gyakorlattal, pénteken és szombaton egyházi és világi énekkel zárták a napot. A testgyakorlat télen a tanteremben, nyáron a szabadban folyt. Amelyik napon nem volt torna, délelőtt és délután is kaptak $\frac{1}{4}$ óra illetve 10 perc szünetet a szabadban való játszásra „és pedig külön a fiúk, külön a lányok”. Az osztatlan 3 osztály órarendje igen hasznos olvasmány: rajta pirossal jelölték azt az órát, amikor a tanító az egyes osztályokkal foglalkozik, addig a többiek rajzolnak, olvasnak, szépírási, helyesírási és számolási feladatokat kapnak. Hit- és erkölcsstan, beszéd- és értelemgyakorlat, fejbeli számolás, természettan, történelmi és polgári jogok gyakorlata, test- és katonai gyakorlat, ének és gazdaszat mindig tanítói vezetéssel folyt. „A tanóra közben, ha gyermekek szórakozottak, egy víg dallal vagy hasznos elbeszéléssel felvillanyozandók” – írja a rendelet.

Vasárnap minden tanköteles templomba ment. Az iskolások az istentisztelet előtt két órával mentek az iskolába, utána együtt a templomba. A vasárnapi iskolai tantárgyai: olvasás, írás, számolás, földleírás, magyar történelem és ének. Télen házi feladatot, azaz „feladványt” kaptak, amit a következő alkalomra oldottak meg.

A kiadott tanügyi körrendelet megvitatására utólag a tisztartó tanítói gyűlést hívott össze.⁵² A négy tanító Szentmihályfán, 1870. július 14-én vitatta meg a rendelkezést. A vasárnapi iskola bevezetését üdvözlötték, ám remélték, hogy érte külön díjazást fognak kapni. A tanítandó tárgyakkal és az előírt tankönyvekkel is egyetértettek, azok beszerzését kérték. Az ambuláns oktatásra szánt időt kevesellték: „az 54 napot nem látjuk elégségesnek, az érintett 13 tantárgy csak felületes megtanítására is.” A belfürgei iskolától legmesszebb eső külfürgei pusztáról is csak 26 alkalommal maradtak el a gyerekek a rossz idő miatt, egyébként pedig a többi megteendő távolság fél mérföldnél kevesebb. Nézetük szerint tehát többet érne, ha a külfürgei kör a legrosszabb időjárású 26 napon behozatná Belfürgekre a gyerekeket, mint az, ha 54-szer viteti ki a tanítót. A tanítók érveleése tetszetős, ám nem helyes. A tisztartói rendelkezés ugyanis minden 3. héten egyszer oda és egyszer visszavitetné a tanítót, és nem naponta. Az idő azonban valóban kevés és – ami a tanítók másik ellenérve az ambuláns oktatás ellen – a kihelyezett oktatásnak nincs megfelelő helye; arra a juhászbojtárok szállása alkalmatlan, mert a bojtárok tartásával megbízott gazdának, számadónak, és azok cselédei zavarják az oktatást. Kérik tehát az ambulálás alóli felmentésüket.⁵³ Az uradalom örökösök közötti felosztása előtt azonban már semmi lényeges változás nem történt.

52 FML. BUI. 18. 1870. június 21. Körrendelet.

53 FML. BUI. 18. 1870. július 14. Jelentés a tanítói gyűlésről.

A meglévő felszerelés 1870-ben
 Ūröm az örömben, hogy a büszke rendeletet meg is kellett valósítani, s ennek nehézsége akkor derült ki, amikor elkészítették a rendeletben előírt megszerzendő eszközök és tankönyvek listáját. A kimutatásokból kiderül, hogy Óhodoson, ahol most alakul az iskola, még semmi sincs, ami persze érthető.⁵⁴ Kevésbé érthető azonban, hogy a szentmihályfai tanító Szentmihályfára és Pátára mindenből 2-2 db-ot kér (ezek szerint ott sem volt semmilyen felszerelés az előírtakból),⁵⁵ az újhodosi tanítónak is csupán Bibliája, hittana és földrajzkönyve van,⁵⁶ a pélinek az előírt listából csak az olvasó falitáblák állnak rendelkezésére, de van „Luccas Edétől Kerlészetű és Gazdasági kis tükre”. A belfürgei tanító pedig egészen más tankönyveket kér:⁵⁷ az olvasás tanításához Gönczy Pál Magyar ABC-jét és segédkönyvét, Nagy József Énektani vezérkönyvét, Brassai Földirát, Nagy-Ballagi Magyarország története című művét, illetve a természettan tanításához Orbán, Greguss vagy Tarczy tankönyvét. Térképe és földgömbje neki sincs.

Látva az iskolák sárlmas felszerelését, a tisztartó hamarosan kieszközölte a fő-kormánytól a tankönyvek megvételére az engedélyt,⁵⁸ és a Vallás- és Közoktatási Minisztérium kiadóhivatalában eljárt az ügyben, hogy a 4 pusztai tanítónak megküldjék a Néptanítók Lapját.⁵⁹ Ezek voltak nyugdíjazása előtt szinte utolsó uradalmi intézkedései.

Tanév és tanterem

A tanügyi körirat rendelkezései, azaz az 1868-as tanügyi törvény előtt a pusztai iskolákban sokkal rövidebb volt a tanév. Általában november 1-től József napig (március 19.) tartott,⁶⁰ utána „próbatét” tartatott, amelyre az illetékes plébánost is meghívták, érte kocsit küldtek.⁶¹ A legjobb fiú- és leány tanulót a gyepűpénztárból jutalmazták.⁶² Érdekes, hogy 1864-ben a fiúk 1 ft, a lányok 50 krajcár jutalmat kaptak. Jutalomként osztottak ki 1845-ben 50 db „Kistükör” című könyvet,⁶³ illetve 1846-ban 20 db „Szegény gyerekek könyve” című munkát.⁶⁴

54 FML. BUI. 18. 1870. szeptember 26. Kimutatás.

55 FML. BUI. 18. 1870. szeptember 17. Kimutatás.

56 FML. BUI. 18. 1870. szeptember 10. Kimutatás.

57 FML. BUI. 18. 1870. szeptember 19. Mutató.

58 FML. BUI. 9. 1870. november 10. Seyff Enyingnek.

59 FML. BUI. 16. 1870. július 1. Farkas I. a minisztériumnak.

60 FML. BUI. 4. 1859. március 15. Levelezés.

61 FML. BUI. 4. 1864. március 13. Levelezés; 1859. március 15. Körirat, 17. 1861. március 17. Farkas I. körirata; 18. 1868. április 5. Körirat.

62 FML. BUI. 17. 1861. március 17. Körirat; 18. 1864. március 13. Körirat.

63 FML. BUI. 3. 1845.

64 FML. BUI. 19. 1846. november 5. Farkas I. a főkörmánynak.

Az 1868-as törvény előírása szerint a tanév falun legalább nyolc, városban legalább kilenc hónapig tartott.⁶⁵ A gyakorlat persze ennél sokkal rosszabb volt, hiszen a Fejér Megyei Tankerületi Iskolatanács 1874. évi jelentésében is számot adott arról, hogy „a nagyobb gyerekek több helyen csak 4-5 hónapig járnak iskolába”.⁶⁶

Az osztatlan iskola egyetlen tantermébe természetesen az adott iskolához tartozó puszták összes tanköteles korú gyereke együtt járt. 1870-ben a belfürgei iskolában egyszerre 86, Újhodoson 68, Szentmihályfán 74, Pélett pedig 58 gyerek tanult.⁶⁷ A nagy létszámot a tanítók közül senki sem kifogásolta. Az uradalom felosztása után a Montenuovo uradalom Pélt fejlesztette a legnagyobb létszámú pusztává. Ott Montenuovo Alfréd új iskolaházat, tantermet építtetett, s segédtanítót is felfogadott. 1879-ben az enyingi katolikus iskolaszék kezdeményezte Enyingen Batthyány Erzsébet, volt gróf Draskovicsné) még ekkor is az 1868. évi 34. §-ra hivatkozva tagadta ezt meg mondván: „megengedhető, hogy egy tanteremben 80 tanköteles gyermeknél több is taníttathassék”. Feladatul adja Mihályfi számtartónak, hogy az építkezés elhalasztására szerezzen engedélyt, hiszen a gyermekek száma „alig haladja meg a százat”.⁶⁸

Falusi iskolák és tanítók

Az uradalomnak a hozzá tartozó községek iskoláinak építésében – és némileg fenntartásában is – volt szerepe, azonban csak a herceg akaratától függő, „kegye-extraserialisták között, a falusi községgel, előjárókkal, papokkal együtt számukra földet mértek ki, s a földek utáni földesúri szolgáltatásokat külön kérésre rendszert elengedték. A herceg már 1835-ben is sokallta azt a földmennyiséget, amit a „valódi szolgálatban nem álló személyek” kaptak.⁶⁹ A patronátusbeliek dotációját már a 40-es években sem volt hajlandó növelni.⁷⁰ Csak Enyingen 724 holdat bírtak addigra általában dotációként kezükön állandósultak. Az extraserialistáknak kiadott földek és a kiesett szolgáltatások után a földesúr kárpótlást nem kapott. 1848 után tehát, mint azelőtt földdel dotált álláshelyeket, a herceg csak esetlegesen támogatja a falusi tanítókat.

65 Felkai – Mann, é. n. 42.

66 Erdős, (szerk.), 1998. 62.

67 FML. BUI. 18. 1870. június 21. Mutató.

68 FML. BUI. 35. 1879. szeptember 22, november 22. Woher Lajosné és Mihályfi levélváltása.

69 FML. BUI. 7. 1835. március 31. Sényi Móroczának.

70 FML. BUI. 8. 1844. május 31.

71 FML. BUI. 9. 1856. március 9.

1864-ben a németegresi tanító felháborodására még a gyermeküket a falusi iskolába járató cselédek is letiltotta a tanítónak való fizetés alól: „*Miután Öhercegsége a cantor tanítói állomást eredetileg földdel és más javadalmakkal dotálta, ... a körü ispány úrnak utasításul adatik az uradalmi zsoldbelieknek kijelenteni, hogy a dupla stólán kívül semminemű járulékot... adományozni nem tartoznak.*” A tanító is csak a feles földek közül kaphat bérbe.⁷²

Külön kérelemre a tanítók fát kaphattak az uradalmi erdőkből, természetesen nemcsak a katolikusok, hanem a többiek is, még a szálkai „nem egyesült iskola”, azaz a görögkeleti tanítója is.⁷³

A tanterem fűtésére is kaptak az iskolák külön kérésre fát, de csak olyan arányban, amilyen arányban oda az uradalombeli gyerekek jártak.⁷⁴ Az iskolaházak és mesterlakások tatarozásához is csak ilyen arányban járultak hozzá.⁷⁵ Általában a kimutatott költségek felét vállalta ilyen esetekben az uradalom. Így volt ez pl. a lajoskomáromi református „ima- és iskolaház”, és az enyingi mesterlakás nagyjából a költség felét vállalta a költségeket (enyingi és felsőnyéki bításánál).⁷⁶ Ahol nagyobb arányban vállalta a költségeket (enyingi és felsőnyéki katolikus iskola) ott reverzálist íratott a jobbágysággal, melyben elismerik, hogy ez az ő kötelességük lett volna.⁷⁷

Az uradalom, mint a kegyúr képviselője embereit – rendszerint az ispánokat – elküldte az „iskolai vizsga határnapokra”, valamint a tanítóválasztásokra. A falusi tanítók között támadt viszályt is igyekeztek – hatalmi szóval, úriszéken kívüli, vagy ha így nem ment, 1848-ig úriszéki eljárással – elsimítani.⁷⁸

A falusi tanítók szolgálatait természetesen igyekeztek felhasználni. A németegresi gazdaság átvétele előtt, az őszi nyomás munkáit már a nyáron elvégeztette „jól és pontosan” az ottani katolikus mester. Számára a tiszttartó 10 ft jutalmat kért.⁷⁹ 1869-ben a felsőnyéki tanító az adóügyek rendezése miatt 6 öl hasábfát kapott: tehát járandóságát már valamiféle uradalmi érdekű munkával indokolták. Ekkor a falusi tanítók közül csak kevesen kaptak extra juttatást: csak az enyingi tanító egyetlen tehén legeltetésének lehetőségét, illetve az enyingi iskola a fűtésre másfél öl hasábfát,⁸⁰ hiszen az uradalmi alkalmazottak gyermekei oda jártak.

72 FML. BUI. 18. 1864. november 19. Farkas I. Felsőnyéknak.

73 FML. BUI. 3. 1841. február 1; 4. 1859. január 2.

74 FML. BUI. 3. 1856. március 27.

75 FML. BUI. 3. 1856. augusztus 4.

76 FML. BUI. 19. 1847. augusztus 4., 1856. július 30.

77 FML. BUI. 38. 1843. augusztus 30.

78 FML. BUI. 8. 1844. február 16. Sényi Enyingnek az enyingi és a kenesei tanító közötti kiegyezésről; 3. 1857. április 22; 4. 1858. december 1.

79 FML. BUI. 9. 1862. október 30; 16. 1862. október 23.

80 FML. BUI. 1869. 36. Kimutatás a készpénzkiadásokról és természetbeliekről.

Az uradalom válságának és az örökösök közötti felosztásának időszakát tehát sajátosan terhelték az enyingi uradalomban a népiskolai törvényből következő, és az 1870-es évek elejére tovább már nem halasztható tanügyi beruházások. Mint láttuk, ezek megalkotása és végrehajtása Farkas tiszttartó utolsó intézkedései voltak. Nyugdíjba helyezése után, fehérvári házába visszahúzódván már nem a gazdálkodás volt számára a fontos, hanem az egyetlen unoka, Farkas Aranka árván maradt fiának felnevelése. A nagypapa jól válogatott gazdag könyvtára, a családban uralkodó nyílt társasági légkör, a magyar szellemiség, a családban elsajátított francia és olasz nyelv, a dunántúli, fehérvári ízű magyar beszéd mind a fiút gazdagította. Ezt a fiút, a Ciszterci Szent István Gimnázium későbbi növendékét, utóbb a magyar iskolarendszert megújító kultuszminisztert gróf Klebelsberg Kunónak hívták. Édesanyja és nagynénje halála után a házat maga adta el, ez lett az iparosok háza. Farkas Imre a családi sírboltban, a fehérvári Hosszútemetőben nyugszik.⁸¹

Valószínű, hogy a nagypapa példája igenis számított akkor, amikor Klebelsberg Kunó minisztersége alatt az Alföld kulturális, gazdasági és infrastrukturális felemelését célzó Alföld-program részeként példaértékű népiskola-építési akció folyt a trianoni Magyarországon. Néhány év leforgása alatt – állami szervezésben és részben állami pénzből – 5000 tantermet és tanítói lakást építettek fel, zömmel az Alföldön. Szolgáltatta az unoka ezzel a mezőgazdasági népesség érdekeit: népiskolákat létesített és fenntartásukról gondoskodott (1926. évi VII. törvénycikk), melőlük tanítólakásokat és a tanítók gazdaságát telepítette.⁸²

Ha Farkas Imre elég nagy formátumú szakember volt egy egész hatalmas uradalom megszervezéséhez, akkor unokája ugyanolyan formátumú gondolkodó és politikus volt az ország kulturális felemeléséhez.

RÖVIDÍTÉSEK

BUI A herceg Batthyány család enyingi uradalmának iratai a Fejér Megyei Levéltárban

FML Fejér Megyei Levéltár

MOL Magyar Országos Levéltár

81 Klebelsberg neveltetéséről és szerepéről tájékoztatásul többek között: Berta, 2000. 134–138.; Zombori (szerk.), 1995.; T. Kiss, 1999.; Hencz, 1999.

82 Szabó, 2000. november

IRODALOMJEGYZÉK

- Berta Annamária: Klebelsberg Kunó fiatal évei Fehérváron. In: A Ciszterci Szent István Gimnázium évkönyve. Közli: Gyóni András igazgató. Székesfehérvár, 2000. 134–138.
- Demeter Zsófia: A munkaerő problémái és a megoldási kísérletek herceg Batthyány Fülöp enyingi uradalmában (1806–1870) 1848 után. In: Feudális társadalom? - Discussiones neogradieneses (szerk.: Szirácsik Éva). 11. Salgótarján, 2011. 65–98.
- Demeter Zsófia: Egy hajdani nagybirtok. A munkaerő, a szántóföldi növénytermesztés és az állattenyésztés herceg Batthyány Fülöp enyingi uradalmában (1806–1870). Budapest, 2013. 346.
- Demeter Zsófia: Az agg tábornok és az ifjú hadsereg. A természeti és az épített léttér átalakítása az enyingi Batthyány-uradalomban. In: Élet a birtokon - Discussiões Neogradienses (szerk.: Szirácsik Éva). 13. Salgótarján, 2013. 69–86.
- Erdős Ferenc (szerk.): Fejér vármegye alispánjainak éves jelentései (1872–1890). In: Fejér Megyei Történeti Évkönyv, 24. Székesfehérvár, 1998.
- Felkai László – Mann Miklós: Eötvös és Trefft. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum. Budapest, é. n.
- Felkai László: Eötvös József közoktatásügyi tevékenysége. Budapest, 1979.
- Hencz Péter: Gróf Klebelsberg Kuno, a harmadik évezred minisztere. Szeged, 1999.
- Mezei Márta (szerk.): Eötvös József kultúra és nevelés. Budapest, 1979.
- S. Sándor Pál (szerk.): Parasztágunk a Habsburg-önkényuralom korszakában 1849–1867. Budapest, 1951.
- Szabó Attila: A falusi népiskolák kiépítése. In: Új Pedagógiai Szemle. 2000. november
- T. Kiss Tamás: Klebelsberg Kunó. Budapest, 1999.
- Zombori István (szerk.): Gr. Klebelsberg Kunó emlékezete. Szeged, 1995.

Zsófia Demeter

Pushta Schools at Count Fülöp Batthyány's Enying Estate

The Enying Estate of Count Fülöp Batthyány (1781–1870) spreading on the boundaries of three present-day counties operated under unified management between 1806 and 1870 but separately from the Batthyány-Strattmann entails. The Enying estate had a number of excellent specialists but undoubtedly the most outstanding person was the bailiff, Imre Farkas, who had a decisive role in the forming of the system of schooling. It was the bailiff who, even if sometimes not approved by the count, held it important to upkeep the pushta schools and that farm employees' children finishing their studies in these schools could get educational benefits also for further education.

GYULAI ÉVA

A DIÓSGYŐRI URADALOM ÚJJÁSZERVEZÉSE A 16. SZÁZAD KÖZEPÉN BALASSA ZSIGMOND ZÁLOGBIRTOKÁBAN

A diósgyőri uradalom, mint az egyik legfontosabb északkelet-magyarországi domínium: középkori örökség. Ennek megőrzése, továbbvitele, az újabb kihívásoknak megfelelő átalakítása a kora újkor sokszor gyökeresen megváltozott kül- és belpolitikai, államhatalmi, birtokjogi, adózási, kereskedelmi viszonyai közepette az uradalom összes termelőjére és birtokosára nehéz feladatot rótt a 16. század közepén. Ez a jelentős várkerület a hatalmas gótikus királyi váron kívül öt mezővárost (Diósgyőr, Miskolc, Mohi, Mezőkövesd, Keresztes), hatalmas szántóterületeket, bükk erdőségeket és virágzó szőlőkultúrát foglalt magában. Bár a diósgyőri várhoz tartozó jószágok, hasonlóan egyéb késő középkori és kora újkori uradalmakhoz, több egymástól különálló részből álltak, a diósgyőri várjószág mégis kevésbé volt széttagolt, mint a korabeli várkerületek, ráadásul a Diósgyőr körüli birtokok óriási egybefüggő birtoktestet alkottak. Az Alföld és a Felföld találkozásánál kialakult uradalom igen szerencsésen ötvözte az agrárgazdaság ágazatait, a Mohi és Mezőkövesd körüli szántók az alföldi gabonatermesztés és bükkaljai nagyállattartás, így a lótenyésztés helyszínei voltak, a Bükkben óriási erdőségek szolgáltatták az épület- és tűzfát, a szénégetésre alkalmas alapanyagot, illetve a mulatókastélyként is szolgáló diósgyőri vár urainak nagyszerű vadászterületet kínáltak. Diósgyőr és Miskolc szőlőhegyei a legnagyobb haszonnal piacra vihető áru fajtát, a bort szolgáltatták. Az uradalom malmokkal, sőt vámhellyel is rendelkezett, Mohi mezővárosban az Eger felé vezető országútra még a középkorban állítottak fel útvámat. Az öt mezőváros, főként Miskolc piacai, sőt vásárai az árusoktól beszedett bevétel mellett leginkább élénk kereskedelmükkel tették vonzóvá Diósgyőr várát és tartozékait.¹

A politikai viszonyok, a török háború és a belharcok nem kedveztek az agrárgazdaságnak. Buda 1541. évi török általi elfoglalásával két hatalmas birodalom rendezkedett be tartósan a középkori Magyar Királyság területén és politikai, gazdasági, társadalmi terében úgy, hogy egy harmadik entitás, egy vazallus állam, a későbbi Erdélyi Fejedelemség is kezdett kibontakozni. Ugyanakkor nem szabad elfelejtenünk, hogy a világgazdaságban bekövetkezett szerkezetváltás a magyarországi mezőgazdasági cikkek külső és az országon belüli piacát is felélénkítette, biztos keresletet és magas, sőt bizonyos időszakokban növekvő árat teremtve a föld és művelője, használója termékei iránt, vagyis a mezőgazdasági termelést tekintve konjunkturális időszak következett. A háborúk, hadi megrendelések, és ez mindig így volt a történelemben, szintén gazdaságélénkítő hatással vannak. Hogy a Bükk-hegység és a Sajó folyó régiójában a középkor végére virágzó királyi uradalom-

¹ Erről bővebben: Gyulai, 1998.

má kiépült Diósgyőr a kora újkorban sem veszített lényegesen integritásából, és a törökkort követően a királyi kamara – legalábbis a birtokok határait és területét illetően – képes volt hiánytalanul visszavenni, és a 18. század második felére a kor színvonalának megfelelő gazdasággá tenni a koronajószágot, részben az első zálogbirtokosnak, Balassa Zsigmondnak köszönhető.

Ennek a tekintélyes uradalomnak lett zálogbirtokosa gyarmati Balassa Zsigmond 1540-ben (vagy 1539-ben). Balassa Zsigmond a mohácsi csatatéren elesett Balassa Ferenc horvát-szlavón-dalmát bán, valamint szőrényi és jajcai bán egyik fia volt, s fivéreivel, Imrével (†1550), Menyhérttel (Menyhárttal) (1511 k.–1578) és Jánossal (1518–1577) együtt a 16. század első felének meghatározó oligarchái voltak. Balassa Zsigmond életpályája sok tekintetben hasonló fivéréiéhez, bár azoknál jelentéktlenebb, ami a katonai és politikai karriert illeti. Gyarmati Balassa Zsigmond először nem politikai tevékenységével szerez – igaz, meglehetősen kétes – hírnevet magának, hanem erőszakos cselekedetével, 1530-ban ugyanis vagyonszerzés céljával, feldúlja a Hont vármegyei Bozók (ma: Bzevik, Szlovákia) premontrei prépostságát,² a szerzetesek egy részét katonái lemészárolják, a klostort pedig az új birtokos erődítménnyé építi ki, amelyre a király beleegyezését is megszerezni.³ A kolostorral együtt, természetesen, jószágait is megszerzi.

Balassa Zsigmond az 1530-as években a Szapolyai-párthoz tartozik, de a király halála után, másokkal együtt, ő is I. Ferdinánd híve lesz, ez a pártválasztása ráadásul már véglegesnek bizonyul. Diósgyőr várával azonban még Szapolyai-pártiként kerül először kapcsolatba, 1536 decemberében ugyanis János király csapatai elfoglalják Miskolc és Diósgyőr környékét, s Szapolyai ekkor a várat hívének, Balassa Zsigmondnak adja, sőt a – birtokjoggal ekkor már együtt járó – borsodi főispánsággal is megjutalmazza.⁴ Kérdés, hogy Balassa elfoglalhatta-e egyáltalán az adományt, 1537. május végén ugyanis Diósgyőr május 21-ikén meghalt várnagyának, Pemfflinger Istvánnak felesége, Fánchy Borbála Török Bálinttól kér segítséget Diósgyőrből, hogy a várat védje meg a Szapolyai-párton lévőktől.⁵ Pemfflinger István, aki 1531–1537 között a Magyar Kamara elnöke (*superintendens/praeфекtus Camerae Hungaricae*) volt,⁶ bátyjától, a borsodi főispánságot is viselt Sebestyéntől örökölte a várkapitányságot annak 1536-ban bekövetkezett halála után, de alig egy évig élvezhette. Az 1538-ban I. Ferdinánd és Szapolyai János király között létrejött váradai békében a diósgyőri várról is megemlékeznek, amelynek akkori birtokosától a király vissza kívánja venni a jószágot, természetesen a birtokos kielégítésé-

2 Fabó, 1861. 319.

3 Gyulai, 2013 (Balassa Zsigmond). 326–327.

4 Gyulai, 1996. 140.

5 Bessenyei, 1994. № 180. 161–163.

6 Fallenbüchl, 1988. 136.

vel.⁷ A szerződés birtokost említi (*modernus possessor*), ebből nem derül ki, hogy kőről van szó, de az akkori birtokos minden valószínűség szerint Pemfflinger István özvegye, Fánchy Borbála volt.

Balassa Zsigmond, fivéreihöz és kora többi főúri birtokosához hasonlóan, szeszélyesen „gyűjtötte” a birtokokat, sőt uradalmakat, hiszen Bozók is neki kövarkastély és magánföldesúri váruradalom lett. Már Bozók sem csupán gazdasági hatalmat biztosított újdonsült birtokosának, hiszen Balassa erősített kastéllá építette ki, amely éppen a Bányavidéket védte, védhette a török terjeszkedés ellen. Diósgyőr esetében felmerül a gyanú, hogy nemcsak gazdag várkerületet kívánt a – pártváltásban is kora oligarchiához hasonlóan lavírozó – főúr szerezni, hanem politikai befolyást is, hiszen a királyi birtokként ismert Diósgyőrrel együtt Borsod vármegye főispáni hivatalát is megszerezte, s ezzel Északkelet-Magyarország egyik megkerülhetetlen politikusa és katonai vezetője lett. Ugyanez a Balassák ősi birtokainak helyszínén, Nógrád és Hont vármegyében nem sikerülhetett volna, hiszen fiverei, Balassa János és Menyhért nagyobb hatalommal, katonai erővel és befolyással rendelkeztek, mint ő.

A Szapolyai által borsodi főispánnak megtett Balassa Zsigmond 1540 augusztusában végleg Ferdinándhoz csatlakozik, mégpedig akkor, amikor az északkelet-magyarországi vármegyék Szapolyai-párti főispánjai (Perényi Péter Sárospatakról, Raskay István nógrádi főispán Erdélyből érkezve, Bebek Ferenc gömöri főispán, valamint a fivérek, Balassa Menyhért és Zsigmond) gyűlésre jönnek össze előbb Gyöngyösre, majd a hevesi főispán, Frangepán Ferenc egri püspök udvarába, hogy megtárgyalják a király hűségére való visszatérésüket. Pártváltásukat Szapolyai halála és a váradi béke, valamint Magyarország egyesítésének szándéka mellett azzal magyarázták, hogy csak V. Károly császártól és I. Ferdinánd királytól várhatják, hogy a Magyarországot fenyegető törökkel szemben sikeresen lépjenek fel.⁸ Balassa Zsigmond, aki fivérei nevében is meghódolt a királynak,⁹ azonnal megkapta jutalmát, 1540. augusztus 24-ikén I. Ferdinánd megerősítette a borsodi főispánságban.¹⁰ Még tartottak az egykori Szapolyai-párti főurak tanácskozásai, amikor Balassa Zsigmond Diósgyőrt is megkapta átpártolása díjaként,¹¹ I. Ferdinánd 1540.

7 Etsi quae essent ablata, tempore publicationis pacis restituantur. Ita tamen, quod de castro Diosgyewr modernus possessor vel via iuris, vel concordiae per ipsam dominam reginam contentetur, et tunc castrum illud restituere teneatur, et ea mortua bona praescripta ad serenissimum dominum Romanorum regem et eius haeredes in regno successores praedictos devolvantur. Hatvani, 1857–1859. II. 14. (MHHD II.); Tóth, 2003. № 44. Vö.: Bessenyei, 1998. 59.

8 Balázs-Szederkényi 1890-1897. II. 2-5.; Horváth 1871. IV. 161-163.

9 Bessenyei, 1997. № 8

10 Balázs- Szederkényi, 1890-1897. II. 5.

11 1540 [...] Mortem Joannis conversio rerum, atque animorum consecuta est. Plures enim

augusztus 16-ikán állíttatja ki a záloglevelet nagyságos gyarmati Balassa Zsigmond borsodi főispán és neje, nemzetes Fánchy Borbála részére, akik a diósgyőri vár és tartozékai zálogba adásának fejében 20 ezer aranyforintot fizettek le neki.¹²

A mezőgazdasági termelésre közvetlenül is befolyással bírt a diósgyőri váruradalomban Mohácsot követően együtt változott az ország sorsával. A mohácsi csatateren vesztett uralkodó illetve felesége, Mária királyné volt az uradalom és helységei utolsó folyamatos királyi birtokosa, s a birtoktörténetben kifejtett alapvető változás, a zálogbirtoklás a gazdálkodásban is új szituációt teremtett. A magánföldesúri tulajdonlás mellett fordulat állt be az uradalom jövődelmének felhasználásában is, hiszen a végvárrendszer kialakulásával részben (nem egyszer teljesen) az uradalom jövedelméből kellett Diósgyőr várőrségét, katonaságát fenntartani, ami nemcsak az állandó zsold fizetését jelentette, hiszen a haditechnika forradalmi változása, a tűzfegyverek elterjedése és tökéletesedése, valamint a várépítészet új és költséges vívmányai óriási terheket róttak nemcsak az államkincstárra, hanem a váruradalmak birtokosaira, bérlőire is. Gondoljunk csak a régió legjelentősebb végvára, Eger fenntartására, melyet a 16. század második felében az egri püspökség tizedjövedelmeiből fedeztek.

Balassa Zsigmond közel két évtizedig birtokosa volt a diósgyőri vár egyben a birtokos rezidenciája is volt, így Balassa Zsigmond pontja, a diósgyőri vár egyben a birtokos rezidenciája is volt, így Balassa Zsigmond „életvitelszerűen” tartózkodott a diósgyőri várban, több innen keltezett levele is, mert. Diósgyőri jobbágiai robotkötelezettségei közé tartozott, hogy nyaranként, a nagy melegben lombsátrat építettek a vár elé uraiknak.¹³ Bár a vár, legalábbis Eger elestéig, nem volt a magyar végvári rendszer része, mint királyi erősség állandó katonaságot tartott, így Balassa, akárcsak kora többi várkerületének birtokosa, egyszerre volt katonai parancsnok és uradalmának legfőbb vezetője. Fél évtizeddel halála után, 1563-ban még megvolt a várban az a két nagy falkonéta, azaz ágyú, minden tartozékával együtt, amely Balassa Zsigmond címerét viselte.¹⁴ Balassa diósgyőri uraságát információk közvetítésére is felhasználta, 1552. szeptember 18-ikán arról értesíti a nádort, többek között egy elfogott magas rangú török tiszt

Ferdinando Regi se submiserunt. Quorum e numero fuit Baro Sigismundus Balassa, Comes Comitatus Borsodiensis, propterea quae praemia tulit. Nam princeps arcem Diosgyöriensem conditionis Borsodiensis in vigin millibus aurem illi possidendam tribuit, bona denique quaedam Ladislai Országhi, nuper vita functi, quae jam tenebat, concessit, postremo Praepositurae Bozokiensis S. Stephani Regis jus, ut vocant, patronatus permisit, ea tamen lege, ut divis ritu veteri in ea peragenda curaret, datis literis Neapoli Austriae XVI. Calendas Decembris. Timon, 1764. 148.

12 Bessenyei, 1997. № 7

13 Dios Győr [...] *Solutio [...] tenentur tempore aestatis ante arcem umbraculum facere.*
... et alacis conservanda. MNL OL UeC 92/1 f. 4.

14 Falconete magne cum insigniis Sigismundi Balasse cum rotis, palis purgatoriis incensoriis
et aliis omnibus attinentiis. (1563) MNL OL UeC 87/68 f.1r

vallomása alapján, hogy a szultán meg akarja öletni a budai pasát. Nem sokkal később, 1552. október 25-ikén Eger sikertelen török ostromáról ír.¹⁵

Források hiányában nem vizsgálhatjuk a gazdaságtörténet szempontjából legizgalmasabb kérdést, hogyan gazdálkodott a diósgyőri uradalomban, illetve az időről-időre az uradalomhoz csatolt, sokszor erőszakos elfoglalt birtokokon Balassa Zsigmond. A gazdaság irányításában természetesen segítségére voltak az uradalom tisztviselői, az ún. officialisok, illetve egyéb szervitorai, azaz szolgálattevői, akik között több miskolci jobbágypolgárt találunk. A várgazdaság nagy munkaerőigényére mindenképpen jellemző, hogy a váraljai mezőváros, Diósgyőr lakosainak adniuk a várba.¹⁶ A *caput bonorum* a diósgyőri vár, illetve a váraljai mezőváros volt, ahol major és két borházas pince tartozott a várhoz.¹⁷

Balassa Zsigmond, és az őt 3 évvel túlélt felesége, gordovai Fánchy Borbála az uradalom adófizetői, sőt nemesei körében a legrosszabb emlékezetet hagyták maguk után. A királyi birtokon addig idegen, a bevételek maximalizálását célzó, machiavellista, sőt krudélis igazgatást vezettek be és gyakoroltak. Az erőszak szinte mindennapos volt az urak részéről, ez derül ki azokból a királyhoz írt kérvényekből és panaszlevelekből, amelyeket a miskolci jobbágypolgárok írtak 1563-ban, ekkor ugyanis, rövid időre, a kamara visszavette az uradalmat. A zálogbirtokos házaspárra vonatkozóan ugyancsak sok panasz került be a kamarai biztosoknak a vár és uradalom állapotáról készült jelentéseibe is.¹⁸ Jobbágaikat számos új, addig nem ismert szolgáltatásra kényszerítették.¹⁹ A Mohácsot követő időkben sok nagyúr igyekezett vagyonát és hatalmát hasonló módon gyarapítani, a Bebekek, Serédyek, Balassák nemcsak híresek, hírhedtek is voltak. Érdekes, hogy az 1540-es években éppen Balassa Zsigmond és Serédy Gáspár harcol a király megbízásából a zempléni régiót nyugtalanító Bebek Ferenc ellen.

A diósgyőri uradalom, amelynek késő középkori igazgatására alig maradt fent forrás, első ismert összeírása, az 1563-as urbárium²⁰ és a többi korabeli, a vár átvételekor készült kamarai jelentés tükrében Északkelet-Magyarország egyik legjövedelmezőbb és legkiterjedtebb váruradalmaként áll előttünk. Az uradalom öt mezővárosa: Diósgyőr, Miskolc, Mohi, Mezőkövesd és Keresztes és 8 faluja (Ká-

15 Gyulai 1999. 527.

16 Dios Győr [...] Solutio [...] In pecuniis nihil solvuntur, sed tenentur singulis diebus dare
ad castrum laboratores No 10. MNL OL UeC 92/1 f. 4.

17 Gyulai, 1998. 185.

18 Kubinyi, 1963.; Gyulai, 1998. 178–185.

19 Dios Győr [...] Solutio [...] His non contentus magnificus olim dominus Sigismundus Balassa ad omnia extraordinaria servitia eos coegit, prout voluit. MNL OL UeC 92:1 f. 4.

20 MNL OL UeC 5/1, 87/73. Az urbárium Miskolcra vonatkozó részét hibásan közli: Szendrei, 1886–1911. III. 232–235.

polna, Radistyán, Bábony, Parasznya, Csaba-részbirtok, Kisgyőr, Petri, Varbó) összesen 721 egésztelket, 99 féltelket, 172 zsellértelket, 82 pusztát, két benépesülő jobbágyteleket (ún. *novae domus*) és 9 libertinus-telket tartalmazott 1563-ban,²¹ ami nemcsak az uradalom óriási gazdasági erejét mutatja a majd 800 egészteleknyi állománnyal és nagyszámú zsellérháztartással, hanem az egésztelek meghatározó súlyát is a féltelkekkel szemben. A Balassa házaspár regnálása után készült összeírás mutatja, hogy a zálogbirtokos házaspár sikerrel őrizte meg a középkori királyi–királynéi uradalom integritását, sőt, miután Balassa Zsigmond zálogba vette az uradalmat, gyarapította is a kor gyakorlatától nem idegen krudélis birtokszerező módszereivel. Borsod megye 1549-es rovásadó-összeírása Balassa Zsigmondot 17 helység uraként 315,5 adóportával a megye legnagyobb birtokosának mutatja, a diósgyőri uradalom helyégei mellett azonban egyéb birtokok is szerepelnek, a földesúri hatalma alatt.²² A középkor földesurai, az uralkodók tudatos birtok- és gazdaságpolitikájával létrehozott tekintélyes birtokegyüttes az első zálogbirtokosok kezén is megőrizte integritását, és Észak-Magyarország egyik legtekintélyesebb uradalma maradt egészen a 16. század végéig. A birtokok Bükk környéki koncentrációja hangsúlyozza a diósgyőri vár és Miskolc centrális szerepét. A 15. század második felében – főként Mátyás birtokpolitikájával – kibővített uradalomból a középkor és újkor fordulójára kisebb, de a várból, mint birtokközpontból eredményesebben irányítható, a vidék természet- és gazdaságföldrajzában is összefüggő jóság lett. A Bükk körüli birtokkoncentrációt célozta Balassa Zsigmondnak a hatalmaskodást sem nélkülöző törekvése a tapolcai apátság birtokainak bekebelezésére, és a Diósgyőr környéki pálos javak megszerzésére.²³

Az 1563-as urbárium uradalmi gazdasága és a birtokosok jövedelme az egésztelkek jobbágyi gazdálkodására épül, sikerrel ötvözve a Bükk vidékének alföldi gabona- és hegyvidéki szőlőkultúráját. Az allodiális gazdálkodás elenyésző, leginkább kaszálók vannak földesúri használatban, mint a Sajó-menti Petriben és a bükki Diósgyőrben, Kisgyőrben, Miskolcon. A sajópetri és miskolci allodiális rét neve Királyrét, ami a majorság középkori hagyományára mutat. Az istállózó lótaras elengedhetetlen feltételének, a szénának felértékelődésére vall, hogy a Balassa Zsigmond a száz emberkaszálós keresztesi Felsőréttet, amely a későközépkorban még a mezőváros használatában volt, elfoglalta és a várhoz csatolta, de a mohiák is panaszkodnak 1563-ban, hogy réteiket Balassa Zsigmond a vár hasznára kaszálta és gyűjtette be.²⁴ Allodiális gabonatermesztés csak Mezőkövesden, Kereszte-

21 *Opinio camerae Hungaricae super opinionem commissariorum Dyosgeoriensium*. Pozsony, 1563. aug. 22. NRA 266/10.

22 Maksay, 1990. I. 255–259.

23 Gyulai, 2013 (Balassa Zsigmond). 331–332.

24 *Keresztes Oppidum. Item est pratum seu foenetum, quod vix centum homines defalcare possent Felseő Réth vocatum, quod dicunt iudices olim pertinuisse ad oppidum, per dominum*

sen és Diósgyőrben folyt, Kövesden és Keresztesen 100–100 negyedmérés búza- és ugyanennyi árpavetése volt a diósgyőri várnak, Diósgyőrben pedig két szántóföld, 270 és 300 bécsi mérős nagyságú, valamint a pálosok három nagyholdas (480 bécsi mérő vetőmagra való) szántója, de ugyanitt a pusztá telkek külsőségeit már nem a földesúr használta, hanem a diósgyőri jobbágyok, egymás között felosztva.²⁵

Diósgyőr határában két vadban gazdag erdeje is van a várnak, az egyiket azonban a szomszédos várak, Eger, Dédes, Cserép és Szarvaskő tisztviselői is vadászák, ezért már nem bővelkedik annyira vadban, mint annak előtte, a másik Lyukó nevű erdő tilalmas, csak a várhoz szolgál.²⁶ A vadászat és a diósgyőri pisztrángos (*stagnum, in quo sunt trutae*) szintén középkori hagyomány a vár körül, s az uradalom kisgyőri jobbágysai éppen azért voltak a kilencedfizetés alól felmentve, mert a földesurak vadászatán segédkeztek.²⁷ Az erdők haszna azonban elsősorban a kitermelhető faanyagban, az így nyert épület- és tűzifában nyilvánult meg. Szőlőt csak a váraljai mezővárosban, Diósgyőrben találunk allodiális kezelésben, de a 8 szőlő majdnem mindegyike korábban egyházi alapítvány volt, oltárjavadalom illetve az ispóaly birtoka (egy közülük egy bűnös jobbágyról szállt földesurára), s az egyházi intézmények megszűnésével került a várhoz. Miskolcon is felvettek egykori oltár-alapítványokat az allódium birtokában. Az uradalom központjához való közelség miatt valószínűleg egyszerűbb volt a munkaigényes szőlők megműveltetése, talán a diósgyőri jobbágyok azon kötelezettsége, hogy pénzbeli szolgáltatás helyett napi 10 munkást tartoztak a várhoz adni, a várbeli munkákon túl az allódium művelését is biztosította.²⁸ A diósgyőriek a gabonakilenced alól is mentesek voltak, csak boruk után adtak földesúri dézsmát, talán ismét csak a feltűnően magas munkajáradék miatt. Balassáné az elpusztult diósgyőri kolostor gyümölcsösét is bérbe vette a remetéktől, s allódiumát gyarapította vele.²⁹

autem olim Sigismundum Balassa esse ad arcem occupatum [...] Mohy oppidum. Coloni dicunt magnificum olim dominum Sigismundum Balassa de pratis eorum propriis fœnum ad arcem defalcari et cumulari facere solitum. MNL OL UeC 5/1, 87/73

25 *Dios Győr. De agris, fœnetis et aliis desertis nihil ad arcem percipitur, sed coloni sessionati inter semetipsos dividunt, ac eorum utilitatem percipiunt.* MNL OL UeC 5/1, 87/73

26 *Est una sylva ad arcem pertinens, cujus longitudo quinque miliaria, latitudo vero quatuor miliaria continet, haec habet ceruos, capreolos, apros et alias feras sylvestres, sed conqueruntur subditi, quod officiales arcium Agriensis, Dedes, Cherép et Szarvaskeő in hac sylva feras crebro insequuntur, quo fit, ut ferae in ea non ita abundant, quemadmodum antea. Alia sylva Lyuko vocata, in qua ligna pro aedificiis habentur, sed est interdicta.* MNL OL UeC 5/1, 87/73.

27 *Kys Győr Pagus. Nonas solvere non tenentur, sed venationem facere, cum jussi fuerint, obligantur.* MNL OL UeC 5/1, 87/73.

28 *Solutio. In pecuniis nihil solvunt, sed tenentur singulis diebus dare ad castrum laboratores* – 10. MNL OL UeC 5/1, 87/73.

29 *Praeterea dictum monasterium fratrum heremitarum desolatum, quod domina relicta*

Az uradalom fő jövedelmét azonban nem a majorság termelte, hanem a job-
bágygazdaságok. 1563-ban a vár jövedelmeit felmérő kamarai biztosok véleménye
is az volt, hogy a vár legfontosabb jövedelmei a bor- és gabonakilencedből szár-
maznak, különösen Miskolc terjedelmes szőlőhegyei termelnek nemes borokat.
A második helyre a borok kocsmáltatását teszik, vagyis az uradalom termelt és
járadékként beszedett borainak kimérését az uradalomhoz tartozó helységeken.
Csak ezután következik az allodiális szántó- és rétgazdaság, majd negyedik helyen
a vár saját szőlői bortermelése, míg ötödik helyre az uradalmi makkos erdők után
szolgáltatott disznótizedből és az erdők eladható faanyagából származó hasznat
teszik.³⁰

A diósgyőri uradalom legfőbb jövedelme azonban a kilencedből szerzett bor
kocsmáltatása volt. A borforgalom eme sajátos formája, földesúri haszonvétel, szo-
ros kapcsolatban állt a földesúri joghatósággal, hiszen az év bizonyos időszakában
– a váruradalomban is Szent György naptól Szent Mihályig, vagyis a tavaszi-nyári
periódusban – a birtok területén csak a földesúr borát árulhatták bármely kocsmán.
Amikor a vár visszavételére a kamarai biztosok Diósgyőrbe érkeztek, jelentéseik-
ben szinte mindenütt megemlékeznek erről a fontos, a várnak mérhetetlenül nagy
hasznat hajtó vagy hajtható intézményről.³¹ A kocsmáltatással a földesúr sokszor
eladhatatlan, rossz borát tukmálta jobbágyaira, amint a miskolciak panaszolták az
uralkodónak, aki 1564-ben oklevélben védte meg jobbágyait az erőszakos vártisztvi-
selők ellen, akik a leghitványabb, romlott és összerázott borok megvételére kötelezik
a város lakóit, pintenként mérve ki a házaknál. Ugyanez az oklevél megemlékezik a
borfoglalásról is, amely ellentétben az erőszakos borméréssel, a borszerzésnek a tör-
vény által is támogatott földesúri módja a kora újkorban. A borfoglalás során a job-
bágy köteles áruborát a földesúrnak eladni, aki így a piac megkerülésével, de pénzen,
a piacinál azonban alacsonyabb áron szerez eladható bort magának, melyet áruba
bocsát, vagy a kocsmáltatás során ugyanazoknak eladja, akikről származik, de ma-

*olim magnifici Sigismundi Balassa contegi fecit, habet pomarium per ipsam dominam
quotannis ab heremitis pro certa summa arendari hactenus solitum. MNL OL UeC 5/1,
87/73.*

30 *[i]udicamus precipuum arcis proventum nonas ex vinis et frugibus, praesertim cum
oppidi Miskoltz promonthoria sint amplissima et nobilia vina producant. Secundum nonas
educillationem vini ponimus principalem proventum in oppidis Gyewr, Miskolcz, Mohy,
Kerezthes, Kewesd et in pagis. Tertio loco agriculturam numeramus, quae opima institui
potest, cum ubique sint agri et ampli et uberes, et coloni sementem facere, metere, foenum
desecare teneantur. Quarto vinearum arcis propriarum fructus non contemnendus videtur
[...] Quinto ex sylvis glandiferis decimae singulis annis de porcis capiundae non exiguum
porcorum numerum adferent, praebent etiam sylvae tam ample materiam venalem quotannis.
MNL OL NRA 266/10*

31 A 16. századi kocsmáltatáshoz bővebben: Gyulai, 1995. 116–122.

gasabb áron. Így történt ez Miskolcon is.³² A borforgalom ezen sajátos módszerével
könnyen nagy haszon érhető el, ezért Pesti Ferenc is ehhez folyamodott, amikor a
készleteitől megfosztott várat átvette 1563-ban. Rövid lejáratra pénzt kölcsönzött, a
700 forintot bort vett, majd az uradalom helységeiben kiárultatta, s a nyereségből ki-
tudta fizetni 52 lovas és 22 gyalogos zsoldját.³³

A diósgyőri uradalom a zálogösszeg 25%-át jövedelmezte, ezt állapították meg
a kamarai biztosok, amikor 1563-ban a király nevében átvették a várat.³⁴ Balassa
ra növelte az allódiutumot. Elfoglalta a mezőkeresztesiek Felsőréti nevű, száz ember-
kaszáló kiterjedésű réjtjét, de a mohiak réjtjeit is lekaszáltatta magának. A nemesi
Mohi mezővárosban álló, a Hejő patakra épített oltárjavadalom, illetve Hejőcsa-
bán is egy malmot.³⁵

A diósgyőri uradalom fő haszonvételeihez tartozott a mohi vám is, amelyet – a
az uradalom jövedelmezőségét tekintve – a magyar kamarában a hatodik helyre
tettek,³⁶ valamint a mohi országos vásár bevétele és az uradalmi malmok haszna
is. A középkori eredetű vámhelyről Mohi 16. század végi pusztulásáig sínvasak,
sóköcskák és szárított hal került a diósgyőri gazdasághoz, míg az üres szekerek után
4, a megrakottak után 8 dénár vámot szedtek Mohiban. Az 1563-as urbáriumban
az éves vámbevételt 500 forintra becsülték. Egy kisebb hídvám Keresztes mező-
városban is volt, de ennek haszna a mezővárost illette, két sóval megrakott szekér
után 1 sóköcskát kaptak a keresztesiek.³⁷ Saját malmokkal az uradalom Diósgyőr-
ben rendelkezett, az egyik kétkerekű, négykövű malom a Togács patakra épült, a
másik pedig a várárokban, az utóbbival puskaport készítettek.³⁸ A nagy haszonnal
járó malmokat az uradalom más helységeiben is igyekezett megszerezni Balassa,
így a Mohiban álló, a Hejőre épített malmot is, amely egykor oltárjavadalom volt,

32 *[v]ilissima quaeque foetida et corrupta aliunde in medium ipsorum advecta vina,
per pinthas in singulos domos pro finito certo precio distribuentes ipsis imponeretis [...] vos
autem huiusmodi vina ipsorum omnia ipsis invititis, oblato vili aliquo precio pro vobis
violenter occupare, alienis dividere vel pro nimis magno precio per ipsos educillari facere
velletis. BAZML 1501/b Sp. I. 2. k. 10.*

33 MNL OL NRA 266/7

34 Pach, 1985. 1. 387.

35 Gyulai, 1998. 178–179., 182–183.

36 *Sexto est in oppido Mohy thelonium, cuius proventum annuum cives ipsi ad quingentos
floreos taxarunt. MNL OL NRA 266/10*

37 *Keresztes oppidum. Est ibi pons, de quo oppidani de duobus oneratis curribus salium
soliti sunt accipere sal – 1. MNL OL UeC 5/1, 87/73*

38 *Molendinum unum pro pulveribus tormentariis terentibus in aggere fossae Arcis
extractum. MNL OL UeC 5/1, 87/73*

de az 1550-es években már úgy osztozott meg az egyház és a földesúr, hogy vasárnapi haszna a helyi plébánosé, a többi napon pedig a vár hasznára forog.³⁹ De erőszakkal szerzett meg Csabán is egy malmot a Hejőn Balassa, amint a csabai jobbagyok panaszzal az 1563-as urbáriumban. Erről a malomról a tapolcai apátság 1570-es urbáriumában azt jegyzi fel, hogy a Csabával határos Görömböly falu Nagyrét nevű allodiális kaszálójának egy részét Balassa Zsigmond tönkre tette azáltal, hogy csabai malmához új árkot vezetvén a Hejőből, elárasztotta vízzel.⁴⁰

A középkor végén Keresztesen az uradalom allódiiumában jelentős állattenyésztés folyt, szilaj ménest, ökör- és juhnyájakat tartottak Mária királyné idején, az állatok fele őt illette földesúri jogon, amint az 1563-as urbárium megemlékezik erről, de a zálogbirtoklás korában már felhagytak az allodiális állattartással.⁴¹ Pedig a Bükk lejtőjének középkorra visszamenő lótenyésztéséhez a hódoltság korában minden addiginál nagyobb piacot jelentett a vidék végvári katonasága, így a diósgyőri birtokosok saját és váruk szükségletén túl a kereskedelembe is jelen lehettek lovaikkal. A vár környéki legelőket a kamarai szakemberek is igen alkalmasnak találták szilaj lovak tenyésztésére.⁴² Hogy folyt minőségi lótenyésztés a diósgyőri uradalom területén és vidékén, s ebben Balassáné fivérei is részt vettek (akik különben a diósgyőri uradalom körül Boldván, Aranyoson és Nyárádon voltak birtokosok⁴³), igazolja, hogy 1569-ben Dobó István egri várkapitánynak írják Egerbe:

39 *Mohy oppidum. Est quoque molendinum in rivo Heyew vocato, cum tribus molis, antea vero habebat quatuor molas, quod dudum ad altariistas pertinebat, quibus deficientibus oppidani occupaverunt, quemadmodum ipsimet referunt, deinde dicunt dominum olim Sigismundum Balassa ad arcem ab eis ipsum molendinum recepisce, cujus tamen proventus ab antiquo singulis diebus Dominicis parochus oppidi Mohy percipit, reliquis autem diebus proventus ejus ad arcem percipiuntur.* MNL OL UeC 5/1, 87/73

40 *Magnificus quondam Sigismundus balassa fluxum aquae de suo loco et fossa veteri in aliam fossam novam causa molendini sui in territorio Chabaiensi noviter erecti potencia mediante deducere fecit, et ita dictum pratum cum aliis foenetis colonorum de Görömböly per aquam sunt devastata et in nihilum fere redacta, in maximum abbatae et colonorum damnum.* 1570. június 19. MNL OL UeC 60/71

41 *Tempora serenissimae olim dominae reginae Mariae fuit allodium, ubi alebantur armenta equorum indomitorum, boum et greges ovium, quorum omnium media portio ad allodium pertinuit. In eo nulla omnino modo pecora adsternantur, et est desertum.* MNL OL UeC 5/1, 87/73

42 *[b]oum, ovium et equorum indomitorum, qui in pertinentiis arcis optima pascua haberent.* MNL OL NRA 266/7

43 *Joannem et Georgium Fanchy [...] arcem ipsam victualibus destitutam reliquisse. Frumenta autem et vina, pecora ac alia bona allodialia in peossessiones suas Boldwa, Aranyas et Nyarad vocatas adportare fecerunt. Acta commissariorum in Diosgyewr 1563.* MNL OL NRA 266/7

Fánchy János ménesét Kamuthy Farkas három szolgálja elhajtotta.⁴⁴ Kisgyőr urbáriumában is megemlíti 1563-ban, hogy a *Csehvölgye* nevű uradalmi kaszálónak felét a várnak kaszálják, fele pedig Fánchy György birtokához tartozik.⁴⁵ Az itt nevelt lovaknak sok ellensége volt, ez derül ki abból, hogy Fánchy Anna és férje Kövér Ferenc perli Balassa János fiai, Bálintot és Ferencet, mert néhai apjuk 1577-ben szervitoraival aranyosi földjükről elhajtotta hátaslovaikat, melyeket azóta sem kerültek vissza.⁴⁶

A jó lónak a várkatonaság és a kapitányok, főurak körében óriási értéke volt, s a hazai fajták mellett különös beccsel bírtak a török lovak is. 1558-ban Balassa Zsigmond a diósgyőri várból írja Nádasdy Tamás nádornak a kért török ló dolgában, hogy a fogságában tartott lovas agától egy remek török lovat szerzett, amelyet maga a török tiszt is igen dicsér, s azt küldi el a nádornak ajándékba. A díszes török lószerszámot és nyeret nem találja megfelelőnek az új tulajdonos számára, de más jobb sincs a birtokában, ígéri azonban, hogy ha talál jobbat, méltányos áron megveszi majd.⁴⁷

Míg a gabonát és bort az uradalom a kilenceden keresztül is elsajátíthatta, ezért nem volt szükség kiterjedt allodiátúrára, vágóállatot és igaerőt csak a piacon szerezhetett be a földesúri gazdálkodás, így az uradalmi állattartás, -tenyésztés nemcsak a jó árú vágómarha- és lókereskedelemben való bekapcsolódást célozta, hanem a földesúri háztartás és vár önellátását is. A magyar kamara prefektusai és tanácsosai említett rangsorolásuk végén írják, hogy milyen komoly lehetőség rejlik diósgyőri uradalom állattartásából származó árukkal való kereskedésben, így nem csodálhatjuk, hogy Fánchy Borbála halála után

44 *Az Fantsy János ménését, az kit elhajtottak volt az Kamwthy Balas szolgálja, moston im[m]ár Egről [= Egerből] ráment három szegény legény, és elhajtotnak ide vissza Egré [= Egerbe]. Itt nem tudják mire vélni, hogy az tokayak el nem hajtották, és ez három szegény legény elhajtotta. Szendy György levele Dobó Istvánhoz, Gönc, 1569. jún. 1. MNL OL E 172 (Dobó cs. lt.). 2. cs. № 32. idézi: Szabó, 1975. 47.*

45 *Medietatem foenilis Cheh Völgye vocati, ad arcem falcant, medietatem vero dicunt ad possessionem Georgii Fanchy pertinere.* MNL OL UeC 5/1, 87/73

46 *[i]n anno 77. quondam Joannes Balassa missis et destinatis certis servitoribus suis az ő maga Aranyassy feldére, ibique idem A. haberet equos equitiales, idem quondam Joannes Balassa violenter abegit potentia mediante, ibique eosdem detinuit, detineretque potentia mediante usque nunc. BAZML IV. 501/a 1. köt. 65. Balassi Bálint és az uradalom kapcsolatához vö.: Gyulai, 2013 (Balassi Bálint)*

47 *[e]x parte equi turcici missas [...] equum unum, quem meliorem inter omnes equos nostros in praesenti fortuna ex dei clemente concessa adepti sumus, vestrae spectabili et magnificae dominationi gratis et dono mittere argueremur [...] qui equus est adeptus a quodam sessore aga Czyrkyn dicto Vacienti, qui aga quoque captivus modo apud nos detinetur, ut is maxime equum laudat [...] Cyradarium autem aut passarium pro dominationi vestrae magnificae aptum non habemus, nam si esset nobis eum quoque libenter mitteremus.* 1558. nov. 18. MNL OL E 185 (Nádasdy cs. lt.) Missiles Balassa

fivérei 600 juhot, valamint lovakat, ökröket, teheneket, disznókat hajtottak el a vár allódiumból⁴⁸.

Az uradalom bevételei a diósgyőri vár, mint uradalmi központ, földesúri rezidencia és erősség fenntartását szolgálták, s így a vár nemcsak katonai objektum volt, hanem gazdasági központ is raktárakkal, bár a váraljai mezővárosban, Diósgyőrben is voltak uradalmi épületek, major, így két borházas pince is.⁴⁹ A vár 1563-ban felvett leltára nemcsak az erősség és rezidencia gazdag tárgyi környezetét mutatja a Balassa Zsigmond címerét viselő két nagy – és a Pemfflinger Sebestyén címerével megjelölt két kisebb – falkonétával és egy mozsárágyúval, a több mint kétszáz szakállas puskával, 1840 ágyúgolyóval és számos más hadieszközzel, a várkénődiókban (*in templo arcis*) összeírt 17 papi ornátussal (köztük 8 kazulával) és klenódiókkal, hanem a vár megmaradt élelmiszereit is tartalmazza: 358 köböl búza, 88 köböl liszt, 48 gönci hordó bor, 8 hordó füvekkel ízesített bor, 9 hordó ecet, fél hordó égetett bor, 79 oldalszalonna, 174 szalonna, 6 sódar, 115 sókocka, 18 mázsa friss faggyú, 9 ökr- és tehénbőr.⁵⁰ Egy 1567. évi inventárium, amelyben a diósgyőri várból az ónodi végvárba és onnan ismét visszaszállított dolgokat jegyezték fel, a diósgyőri várat még inkább uradalmi központként jeleníti meg a rengeteg tárgyi eszközzel, felszereléssel, élelemmel (vaseszközök, kovács- és ácsszerszámok, molnárok eszközei, 800 zindelyszög, 2040 deszkaszög, 3 szekér, 4 nagyszekér, 4 ekeszekér, régi ekék, 8 mázsa ólomtömb, vaslemezek, vasdarabok, konyhai edények, halászeszközök, 3 mázsa és 29 font füstölt hús, 268 darab füstölt hal, 6 mázsa nyek, hegedű nevű kínzóeszköz és nyakvasak a rabtartáshoz).⁵¹ A vaseszközök jó része mind az ónodi várban, mind Diósgyőrben az uradalmak vámjaiból származhatott, a tiszalúci révnek illetve a mohi hídvámnak köszönhetően.

Balassa Zsigmond a Balassa-család legkevésbé ismert tagja, pedig saját korában, a 16. század közepén a Magyar Királyság egyik legnagyobb uradalma, Diósgyőr birtokosa volt. Ezt az uradalmat először Szapolyai János királytól nyerte el 1536-ban Borsod

48 [o]ves circiter sexingentos, equos, boves, vaccas, porcos et alias res allodiales a domina vidua relictas omnia asportasse et inter se dividisse, ac arcem ipsam victualibus destitutam reliquisse. MNL OL NRA 266/10

49 Item penes arcem vinaria – 2. MNL OL UeC 5/1, 87/73

50 Inventarium arcis dyosgiwer per generosos magnificos et egregios Franciscum Turzonem de Betlehemfalwa comitem comitatus Arua, Franciscum Zay de Chemer capitaneum Cassoviensem, Franciscum Pestyensem administratorem proventuum in partibus regni Hungariae superioribus consiliarios et commissarios sacrae caesariae et regiae maiestatis. Die 19. mensis May, anno Domini 1563 conscriptum. MNL OL UeC 87/68

51 MNL OL E 210 (Miscellanea) rsz. B. 2046/234. Magyar fordításban: HOM HTD 79, 344. Vö.: Dobrossy 1978–1979.

vármegye főispáni tisztségével együtt, valójában azonban csak 1539-ben jelenik meg Diósgyőrben, talán már ekkor elveszi feleségül a vár örökösét, özvegy Pemfflinger Istvárral együtt, I. Ferdinánd pártjára áll, már az özvegy örököső férje, és együtt kapják meg zálogba 1540 augusztusában a diósgyőri uradalmat. A váruradalom központja a hatalmas gótikus királyi vár, tartozékai között van öt mezőváros, erdőségek, szántók és értékes szőlőbirtokok. Balassa a korabeli erőszakos birtokszerző oligarchák tipikus képviselője, uradalmát igyekszik, akár jobbágyai elnyomásával is, minél jövedelmezőbbé tenni, birtokait főként a környékbéli katolikus egyház, leginkább a kolostorok elpusztításával, majd birtokaik elfoglalásával gyarapítja. Tetteit nem evangélikus vallása, hanem kizárólag vagyonszerzése motiválja, felesége egyébként buzgó katolikus. Balassa Zsigmond gazdálkodásáról kevés forrás maradt fent, de ezek azt bizonyítják, a 16. századi agrárkonjunktúra idején Balassának igen jól jövedelmezett a diósgyőri uradalom és az elrabolt birtokok. Bátyja, Balassa János zólyomi főispán is szerzett egy nemesi házat Miskolcon, mellé hatalmas szőlőbirtokot a város egyik szőlőhegyén, így lehetséges, hogy a Miskolcon termelt borát lengyelországi birtokain is fogyasztották. Balassát pár évvel élte túl felesége, Fánchy Borbála (†1561) akinek halála után az uradalom egy rövid időre ismét királyi birtok lett.

FORRÁSJEJYZÉK

- MNL OL Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
E 185 Nádasdy család levéltára
E 172 A Dobó család levéltára
E 210 Miscellanea
NRA E 148, A Magyar Kamara Archivuma, Neoregistrata acta
UeC E 156, A Magyar Kamara Archivuma, Urbaria et conscriptiones
BAZML Magyar Nemzeti Levéltár Borsod–Abaúj–Zemplén Megyei Levéltára, Miskolc
IV. 501/a Borsod vármegye levéltára, Borsod vármegye közgyűléseinek jegyzőkönyvei
IV. 1501/b Miskolc város levéltára, Tanácsí iratok

IRODALOMJEJYZÉK

- Balázs Ferenc–Szederkényi Nándor: Heves vármegye története, I–IV. Heves vármegye közönsége. Érseki nyomda. Eger, 1890–1897.
Bessenyei József: Enyingi Török Bálint. A bevezetést írta és a forrásokat közléteszi: Bessenyei József. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1994.

Bessenyei József: Diósgyőr birtoklástörténete. In: Miskolc története (szerk.: Szakály Ferenc). II. kötet. 1526–1702. Borsod–Abaúj–Zemplén Megyei Levéltár–Herman Ottó Múzeum. Miskolc, 1998. 53–88.

Bessenyei József: Diósgyőr vára és uradalma a XVI. században – Források. A szöveg gondozása, latin fordítás: Gyulai Éva, Tóth Péter. Német fordítás: Horváth Zita. Borsod–Abaúj–Zemplén Megyei Levéltár–Miskolci Egyetem BTK Történelem Segédtudományai Tanszék. Miskolc, 1997.

Dobrossy István: A diósgyőri és ónodi vár XVI. századi kapcsolatához. In: A Herman Ottó Múzeum Közleményei, 17. (1978–1979) 39–47.

Fabó András: Monumenta Evangelicorum Aug. Conf. in Hungaria Historica: A Magyarországi Ágost. Vall. Evangelicusok Történelmi Emlékei. Osterlamm, Pest, 1861.

Fallenbüchl Zoltán: Magyarország főméltóságai 1526–1848. Maecenas. Budapest, 1988.

Gyulai Éva: Balassi Bálint szőlei Miskolcon. In: Szőlő – Bor – Termelés – Fogyasztás – Társadalom. Borkultúra és társadalom – visszatekintve a 21. századi Magyarországról. (szerk.: Muskovics Andrea Anna). Agroinform. Budapest, 2013. 66–71.

Gyulai Éva: Balassa Zsigmond (†1559), a diósgyőri uradalom birtokosa. In: Zborník z Medzinárodnej konferencie *Rod Balašovcov v 13 až 19. storočí*. Ed.: Helena Ferencová–Erika Antolová. SNM – Múzeum bábkarských kultúr a hračiek. Modrý Kameň, 2013. 323–346.

Gyulai Éva: Gazdálkodás, termelés és árucseré a kora újkori Miskolcon. In: Miskolc története. (szerk.: Szakály Ferenc). II. kötet. 1526–1702. Borsod–Abaúj–Zemplén Megyei Levéltár–Herman Ottó Múzeum. Miskolc, 1998. 175–357.

Gyulai Éva: Szőlőbirtoklás Miskolcon a 16. században. HOM. Miskolc, 1995. (Officina Musei 3.)

Gyulai Éva: Termelés és kereskedelem a középkori Miskolcon. In: Miskolc története. (szerk.: Kubinyi András). I. kötet. A kezdetektől 1526-ig. Borsod–Abaúj–Zemplén Megyei Levéltár–Herman Ottó Múzeum. Miskolc, 1996. 255–364.

Gyulai Éva: Úthálózat és hírközlés a Hódoltság peremvidékén. (A diósgyőri vár és Miskolc szerepe a kora újkori közlekedésben és információcserében) = A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XXXVII. (1999) 519–532.

Hatvani Mihály: Magyar történelmi okmánytár, a Brüsseli Országos Levéltárból és a Burgundi Könyvtárból. Összeszedte s lemásolta Hatvani Mihály, I–IV. MTA Történeti Bizottmánya–Eggenberger etc., Pest, 1857–1859. (Magyar történelmi emlékek = Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria II. Első osztály: Okmánytárak I–IV.)

Horváth Mihály: Magyarország történelme. I–IV. Heckenast. Pest, 1871.

Kubinyi András: Miskolci jobbágypetitions 1563-ból. In: A Herman Ottó Múzeum évkönyve III. (1963) 69–74.

Maksay Ferenc: Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén I–II. Budapest, 1990.

Pach Zsigmond Pál: Magyarország története 1526–1686. 1–2. Budapest, 1985. (Magyarország története tíz kötetben, 3.)

Szabó János György: Dobó István utolsó évei és halála II. Szendy György levelei Göncről. In: Az Egri Vár Híradója, 11. (1975) 41–55.

Szendrei János: Miskolcz város története és egyetemes helyirata. I–V. Miskolcz Város Községe. Miskolc, 1886–1911.

Timon, Samuel: Epitome chronologica rerum Hungaricarum et Transilvanicarum. Typis Academicis Societatis JESU, Claudiopoli, 1764.

Tóth Péter: A lengyel királyi kancellária Libri Legationum sorozatának magyar vonatkozású iratai. 2. köt. 1526–1541 közread. Tóth Péter. Borsod–Abaúj–Zemplén Megyei Levéltár. Miskolc, 2003.

Éva Gyulai

The Reorganisation of the Demesne of Diósgyőr as Zsigmond Balassa's Pledge in Mid-16th Century

The demesne of Diósgyőr with the Gothic royal castle and the market town under the castle as manorial centre with four market towns, the compact estate stock around Miskolc and Mezőkövesd and its forests in the Bükk mountains became the most significant demesne in Hungary in late medieval times. However, little is known about its administration and economy in the 14th and 15th centuries because of the destruction of the medieval royal archives. Its importance is shown by the fact that in the first decades of the 16th century its castellan became the comes of Borsod county: besides the economic and military administration of the Diósgyőr castle the monarch entrusted him with the most important political position. The political changes of the Ottoman occupation affected the possession of the demesne directly because of its royal (queen's) possession so not long after Mohács it was removed from the state „portfolio”, and similarly to other royal properties was passed on to pledge holders. The first stage in pledge holding is connected to the politically influential aristocratic Balassa family. Zsigmond Balassa, who was the brother of János Balassa (Balassi), captain-general of the mining towns and the brother of Menyhért Balassa Cisdanubian captain-general, acquired it via his wife, Borbála Fánchy in 1539–1540 and remained the owner until his death in 1559.

The Balassa period of the demesne of Diósgyőr brought major changes in management practices not just because the Diósgyőr castle became the permanent residence for the Balassa couple but because the owners, in an attempt to make it profitable, used modern economic methods of the age in spite of the occasional disagreement of market town serfs.

The major sources on the structure and economic characteristics of the demesne are known not from the Balassa family's time as their archives have not survived but from the 1563 surveys of the royal chamber since after Borbála Fánchy's death the monarch temporarily took the Diósgyőr demesne back into chamber administration whose specialists made a new urbary survey after assessing its economic advantages.

The economic measures of the era of the Balassas are known from these sources.

B. GÁL EDIT

MÁD ÉS OND – ORCZY ISTVÁN ZEMPLÉN MEGYEI BIRTOKAI

A Vas vármegyei kismemesi családból származó Orczy István kihasználva társadalmi, politikai kapcsolatait, közel 30 év alatt emelkedett kora meghatározó főnemesei közé.

Nem csak a társadalmi felemelkedést biztosította családjának, hanem birtokszerzeményeivel megalapozta dinasztiája gazdagságát. Vagyoniteljesedése Petrovay Zsuzsannával kötött házassága, illetve a Rákóczi szabadságharc leverése után kezdett felfelé ívelni. 1708 előtt „csupán” a püspöki rezidenciával szemben álló egri házat tudhatta magáénak, melyet 1703-ban Telekessy püspök adományozott számára.¹ 1708 után a felesége hozományaként hozzá került Nyáry-javak visszaszerzésén munkálkodott. A Petrovayak révén jutott hozzá többek között (Tarna)Örs, Gyöngyös, (Aba)Sár, Domoszló, Markaz, Heves, Karácsond, Recsk, Pásztó és több más, elsősorban Heves megyei birtokhoz. 1708 után Orczy István egyrészt, mint felesége Petrovay Zsuzsanna, másrészt, mint az egész Nyáry család meghatalmazottja harcolt a családi javak visszaszerzéséért. Hosszas küzdelem után végül az 1715. évi decretum 10. cikkelyének 10.§-a a következőképpen rendelkezett: „A Nyáry családot pedig, mely azt állítja, hogy őt az előbbi (a bécsi) visszaszerzési bizottságban felmentették, mihelyst eziránt az ő felmentő levelét ... az újonnan felállítandó fönn említett bizottság előtt felmutatni tudja, fekvőjóságainak teljes birtokába azonnal vissza kell helyezni.”² A per azonban elhúzódott, és csak 1726-ban „fogadtattak el a jóságok igaz örökösének lenni.”³ Ekkor, Orczy már nagyhatalmú úr, a Német Lovagrend jászkun kerületi főkapitánya, 1724-től a királyi tábla bírja. Valószínűleg ez is közrejátszott abban, hogy végül a család „törvényesen” is visszakapta jóságait. Apai jussként maradt a családnál Orci (Somogy megye), Tömörke (Somogy megye) és Nagy-Csömöte (Vas megye). Szolgálatiért kapott birtokszerzeményei Heves megyében Gyöngyösön a Thököly-rész, Erdőkövesd és Váraszó, Pest megyében Újszász, Zemplén megyében Mád és Ond, Abaúj megyében Vilmány, Bács megyében pedig Mada és Kisszállás.

A Rákóczi szabadságharc idején Orczy – valószínűleg Telekessy követve – Rákóczi oldalára állt. Szerepét a város kurucok elleni védelmében nem ismerjük. Zinzendorff Ferdinánd a szabadságharc leverése után készült jelentésében azt írja, hogy parancsnoksága alatt Orczy István egy lovas csapat kapitánya volt, aki a kurucok betörése ellen küzdött. Ugyancsak ezt bizonyítja az egri káptalan és Eger városának 1710. december 10-én kelt levele⁴ is, amelyek szerint Orczy egy cohors kapitá-

1 Az épület a mai Széchenyi utca 4. sz. ház helyén állt, illetve alapjaiban ma is áll. In. Heves megye műemlékei

2 Magyar Törvénytár 1657–1740. 445.

3 MOL P585 Fasc. M.36. No. 7.

4 MOL P519 BOy 12. cs.

nyaként szolgált a várban. Ennek valószínűsége egyéb forrásokkal nem igazolható. 1707-ben Heves vármegye követeként részt vett az ónodi országos gyűlésen, ahol kimondták a Habsburg-ház trónfosztását. 1708-ban Sárospatakon Heves és K.-Szolnok vármegye toborzó kapitányul nemes Orczy Istvánt szavazták meg. Orczy tehát, mint a főispán első gazdasági embere, s emellett, mint a megye katonai vezetőinek egyike már jelentős befolyással rendelkezett.

Orczy István a császáriak oldalán

1710. január 22-én befejeződött a romhányi csata, a szabadságharc utolsó támadó hadjárata. Mindenki érzékelte már a hanyatlást, s megkezdődött a kuruc sereg felbomlása. A katonák, főtisztek egymás után kérték felmentésüket. 1710. szeptember 26-án az uralkodó Pálffy János tábornagyot nevezte ki a magyarországi főerők parancsnokának, aki november 14-én tárgyalásokba bocsátkozott Károlyival, egyrészt, hogy győzze meg Rákóczit a béke elfogadásáról, másrészt, hogy Károlyi saját és családja érdekében térjen vissza az uralkodó hűségére, s visszakapja József császár 1710. május 29-i rendelete értelmében elvesztett birtokait is. Részben ez az amnesztia, mely nem csak Károlyinak, de másoknak is szólt, részben az, hogy 1710. október 10-én a megye behódolt a császáriaknak, sarkallta Orczyt arra, hogy felajánlja szolgálatait a fővezérnek. Orczy Egerből keltezve 1710. november 19-én írja meg első levelét, melyre Pálffy a következőket válaszolja:

„Isten sok jókkal álgya meg Kegyelmedet.

Egerből 19. currentis írott kegyelmed levelét vévén, continentiaját meg érttettem, jól cselekeszi kegyelmed, hogy az oda való állapotokról tudossit. Sok ott lévő hadak subninentiaja végett hogy azon Vármegye továbbis az eő Felsége szolgálattára meg maradhasson szóllottam Comissarius úrral, s másokkal kiket illet efféle dolog s vagyon pro sucentsu oda rendelve az Jászság úgy a kunságit kirül említettúr bővebben fog írni kegyelmednek.

Kegyelmed azonban tovább is maradjon mostani maga hivatalyában s abban járjon el szorgalmatossan, nem lészen jövődöben is kárára kegyelmednek, magam is recomondatiomat in ..bitis locis meg nem fogom vonni kegyelmedtül. Írtam a várban lévő Rákóczi Commendánsának a vár feladása iránt végsőképpen többször nem fogok utána járni, lássa mit cselekeszik, oda menvén álgyukkal csak harmad nap múlva is meg veszem, hanem kegyelmed az hajdúságnak is be ígérheti, hagyjanak békét az árulkodásnak mert hitessék el magukkal még a gyermekeket is összevágatom kiknek magok lesznek okai, ennél többször nem is fogok nékiek írni, el válik minemű választ ád. Ezzel Isten éltesse kegyelmedet jó egészségben. Datum die 22. 9br 1710

Kegyelmed

Jóakarója
Groff Pálffy János⁶

Eger várának kuruc védői, Perényi Miklós és Réthey Ferenc alparancsnok vezetésével, a megye behódolása után még két hónapig tartották magukat, s csak december 8-án kapituláltak.⁶ A következő megyei közgyűlés már Egerben ült össze december 22-én Telekessy főispán elnökle alatt, ahol egyszersmind tisztújító szék is tartottak. Miután a tiszttakar lemondott, a szokásos jelölés után Dévay Pál eddigi alispán helyébe Orczy Istvánt választották meg, mely tisztséget 1715-ig viselte. Szintén 1710-ben Pálffy javaslatára – aki „méltó személynek” tartotta a feladat ellátására –, kinevezik Heves, Borsod, Gömör és Zemplén megyék fiskális javainak összeíró királyi ügyészévé. 1714-től 20 évig a Német Lovagrend jászkun kerületi főkapitánya. Amilyen látványos társadalmi, politikai emelkedése olyan látványos vagyoni gyarapodása is. Nem csak a Nyáry javak rá eső részét szerzi vissza, hanem más, hűtlenség címén a kincstárra szállt birtokokra is ráteszi kezét. Ezek közé tartozik a Zemplén vármegyében fekvő, egykor a Rákócziak tulajdonát képező három település Mád, Ond és Vilmány.

A Zempléni és Abaúj vármegyei települések

Mád

Mád, Zemplén megye déli részén, egy völgykatlanban fekszik. Északról a Várhegy, keletről a Diós, a Kővágó és a Királyhegy, nyugatról a Kuklya-tető, az Urágya és a Birsalmás domb-vonulatok veszik körül, Délkeletről pedig a Bomboly, a Szenttamás valamint a Szemere-tető határolja. A 13. században Mád már lakott település volt. Tokaj-Hegyalja szempontjából a 16. századot követő évszázadok játszottak meghatározó szerepet. Hírnevét, a régió mikroklímája révén előállítható különleges bor, a tokaji aszú létrehozásának köszönheti, melyet a történeti hagyomány szerint valamikor az 1560-as években alkottak meg⁷, s amelyről az első említés a Garay család 1571-es leltárában történik. Hegyalja azon borvidékeink közé tartozik, amely a török hódoltság idején is magyar kézen maradt, emiatt a települések paraszti rétegében a polgárosodás viszonylag korai jeleit lehet megtalálni.⁸ A 15. században a település a tokaji várhoz tartozott, majd királyi birtokként a regéci uradalom része lett. 1557-ben örökölte meg a birtokot Alaghy János, kinek 1567-ben bekövetkezett halála után hosszas pereskedés indult az örökösök között a birtok megszerzéséért. E tanulmánynak nem célja, hogy ezt a sok szálon futó évtizedekig elhúzódó pert taglalja, amelynek végeredményeként 1633-ban Mád Rákóczi György és Pál kapta meg, s ezen időtől kezdve a település egyik „tulajdonosa” a Rákóczi család volt. A Wesselényi-féle összeesküvésben részt vevő I. Rákóczi Ferenc 400 000Ft váltságdíj megfizetése mellett kapott kegyelmet, így hogy kincs-

⁶ Csanády, 1912. 107.

⁷ Hajdu, 2008. 519.

⁸ Hajdu, 2008. 522.

tári tartozásait kiegyenlítse mádi birtokának felét 20 000Ft-ért 1674-ben zálogba adta Szelepcsényi György esztergomi érseknek. Egy 1682-es összeírás szerint Mádon a következő javakat írták össze: „Vagyon itt Mádon az közép utzan egy dézsma ház, most minden kerítés nélkül való, melynek vagyon deszkás elromladozott két felé nyíló eöreg kapuja, mely közös G. Erdődy György urakkal Eő Nagyságával. Vagyon Érsek úrnak részére egy fa föld tapasztásos ház puszta ablaka, pitvarnak bételtajtója, fa kilincse vas sarkai föld konyhája föld kéménye... Mestergerendája kissé romlott, egy oszlop alatta. Ezeknek rendiben vagynak két puszta fából csinált rossz tapasztású Borházak Ezeknek végiben consequentis egy kő Borház ajtaja bételt, vas sarkas, jó deszka padlása. Azon belül egy kő pitvar, bételt ajtaja vas sarkas, vas reteszes, melyen belül egy házacska kőből rakott, ajtaja vas záros, reteszes, ablaka vasrostélyos jó deszka padlása, kémény és kemence nélkül való. Viszont ennek végiben az Patak felől egy nagy Borház kőből rakott, ajtaja bételt... Mind ezen kő épületeknek az egyik föld Borháznak köröslén körül fenyőfából csinált oszlopokra tornácza vagyon mind fedél alatt. ... Vagyon az Nagy utcán egy korcsmaház, fa épület Piacz felől kiálló nagy tornácza vagyon. Vagyon az város Piaczán egy fedél alatt két táblájú mészárszék se jó. Vagyon napkelet felől való utcában egy lyuk pincze cigány nevű, semmire se jó. Vagyon az városon kívül a Temető alatt egy öreg jó lyuk pincze, torka kőboltos, négy ágra menő...

Vagyon egy puszta malomhely mely G. Erdődy Urunkkal közös. Vagynak az mádi hegyen majorsági szőlők tizek, név szerint: 1. Köves szőlő, 2. Percze szőlő, 3. Nyuászó szőlő, 4. Becsek szőlő, 5. Nagy-Király szőlő, 6. Az Kővágón Gyurkó Pál szőlő, 7. Biriny szőlő, 8. Pap István szőlő, 9. György-deák szőlő, 10. Közös Kővágó szőlő. Vagynak tized szőlők négyek: 1. Veres, 2. Kis-Király, 3. Suba szőlő, 4. Oragya. Vagyon egy zálog szőlő Zombori Király hegyen. Vagyon Szenttamáson is egy melyet Nötelen szőlőnek neveznek” Emellett két nyomásban művelt szántóföldeket, a Cserepes nevű hegyen egy kaszáló rétet, négy erdőt és 105 telket írtak össze. Az érsek végrendeletében e zálogolt birtoknak egyik felét Maholányi Jánosra, míg másik felét a lőcsei jezsuitákra hagyta. 1700 novemberében a Szelepcsényi hagyaték jezsuitákra eső részét II. Rákóczi Ferenc és nővére Julianna 3000 Réhnes forintért visszaváltotta. Mit is tartalmazott akkor ez a rész? A település nyugati részén pincék sorát valamint egy részben fából, részben kőből épült udvarházat. A város határán kívül lévő szántóföldeket, a szőlők közül pedig a Királyszőlő, a Nagy Király-szőlő és a Kis Király-szőlő felét, az István-szőlőt, a Györgydeák-szőlőt, a Pap-szőlőt, a Szenttamáson lévő Neveletlen-szőlőt, a Suba-, a Percze-, a Petrőczy- és a Drága szőlőket. Az ide tartozó 50 telek közül 27 telek vagy ház elhagyatott. Készpénzben befolyik 148 Ft 30 dénár valamint 9 hordó bor.

A Rákóczi Erzsébet-féle negyed 1708-ban szállt II. Rákóczi Ferencre. Ez a negyed volt az Erdődyek zálogbirtokában.

A 18. század közepének, második felének települését Ember András jurassor igen látványosan tárja elénk verses leírásában.

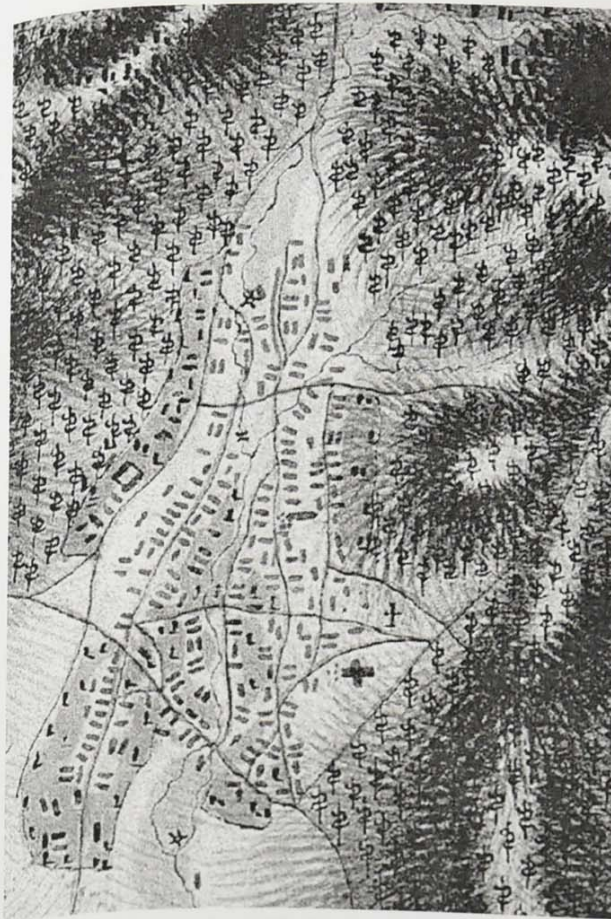
„Nem jól álló Mád

Az ország útjáról Mádot, ki szemléli,
Két hegy közt egy völgyben szemével felleli,
Cservedező vizét hosszúra kémleli,
Oldalt két utcával ő magát viseli.
Zöldelő tornyával néz ki a mezőre,
Friss kápolnájával éppen temetőre,
Drága búzatermő földjével Déllőre,
Nem mindenütt láthat bortermő hegyére,
Terem a mezején ennek sok búzája,
Mind őszi, mind tavasz élete, árpája,
Mint hegyen, úgy réten elég a szénája,
Elég nagy cserje, vagyon tűzifája.
Nincs halászó vize, vagyon egy rossz malma,
A szántók kertjében elég vagyon szalma,
Gyümölcsöskertiben néha vagyon alma,
Követ vágó bányán van jussa s hatalma.
Bírja nagyobb részben Zombornak mezejét,
Sok méltóságoknak műveli szőlejét,
Két rend gazdaságnak szívja a velejét,
Azért bízik, hányja mindenre erejét.
Szép szőlőhegyében reménységgel bízik,
Mert a jó búzától és bortól meghízik,
Egyik sem fonnyasztja, azért ő sem fázik,
Jól iszik pincében, ugyan botorkázik.
Lajos, Király, Nevett jó borokat adhat,
Az ország útjáról kupecet becsalhat,
Sok számú aranyra grannumot rakathat,
Bátorsággal beszél, rosszra nem fakadhat.
A több hegyek borát, melyik hogy érdemli,
Mihály-kovács bora őket megfélemlí.
Mert a magas hegynek erejét türemli,
Ki iszik mádi bort, minden megbecsüli.
A nép erkölce is igen különbözik,
A más helységekől nem itt igen úzik,
A szabadon szólást, mert nem igen fűzik,
Büntetésnek nemét csak távolról nézik.

Gyenge a bíróság, idegen a népség,
 Nem fél itt egymástól semmit is a község,
 Nyelv váltáság ereje nincs bűnére eesség,
 Mind ifjúságból áll, elszólt régi vénség.
 Hárem, vagy négy első, kikre rá sem néznek,
 I jo Pán, i ti Pán senkitől sem félnek,
 Dohányozva utcán szabadon beszélnek,
 Sokszor Isten ellen szitokkal kikélnék.
 Ruhájuk nem cifra, kék rajtuk a suba,
 Hétköznapon villog köznépén a guba,
 Másként igen ritka városon a suba,
 Asszonynépre szabó kevés selymet szaba.
 Templomok helyesen jó gondviseléssel,
 Vagyon mindkét részről holott énekléssel,
 Dicsérik az Istent nagy zengedezéssel,
 Járulnak az Úrhoz buzgó könyörgéssel.
 Feles számú zsidó férkezett közéjük,
 Kiknek imádságban haboz az elméjük,
 hogy pénzzel győz: bátran laknak velük,
 Zsinagógájuknak küztük vagyon helyük.
 Oldalt vagyon ugyan az úttól, de látják,
 Az országútjárói a bajt betaszítják,
 A kvártélytartással felettébb is rontják,
 Közéjük a sok bajt sűrűséggel ontják.
 A pestisben meghalt régi jámboroknak,
 Ezer itt a száma felírva azoknak,
 Adjon Isten sok jót a maradékoknak,
 Haszonnal szolgálni mindennek tudjanak.
 Áldja meg az Isten e várost és a népét,
 Hogy híven viseljek az Istennek képét,
 Ruházzák magukra az erkölcsnek szépét,
 A törvénynek vegyék szívekre a leplét.
 Ezt a fent írt várost bírják gróf Aspermont,
 gróf Klobusitzky, B. Orczy és gróf Desseöffy urak.”¹⁰

Vályi András 1796-ban a következőképpen ír róla: „Hegyallyai mező Város Zemplén Várm. földes Urai G. Áspernont, Szirmay, és B. Orczy Uraságok, lakosai katolikusok, reformátusok, és kevés oroszok, fekszik Tállyához 3/4, és Rátkához is 3/4, Zomborhoz pedig 1/3 mértföldnyire, nagy bort termő szőlő hegyei

¹⁰ Tokaji Múzeum Td. 79.2.1, közli Pap, 1987.

1. kép Mád az első katonai felmérés térképén

alatt. Lakosai rész szerint kézi mesterségek, rész szerint gazdaskodás, és leg inkább szőlő művelés által élnek, épületei középszerűek, Ispotállya is vagyon, határbéli földgye középszerű, fekete nyirkos, dél felé térséges, erdeje van, szűkölködik élet, és széna dolgából, szántó földgyei kevesek, kő bányája van, és fürdője is, melly a' közsvényeseknek dítsértetik, vagyonnyait helyben is el adhatták, de nagy részét élelmeknek magok is pénzen veszik, és keperé is járnak, kevés trágyáikat sok szőlő hegyeik emésztik meg, néhol tsékelyes, bora kivált némelly hegyeken nevezetes.”¹¹

Ond

Ond nevével a 13. században találkozunk először az írásos forrásokban. A település a 16. század közepén a török-tatár csapatok támadása során elpusztult, s csak 1595-ben népesült be újra. 1603-ban, adományként, Rákóczi Zsigmond kezére

¹¹ Vályi, 1799. II. köt.; <http://www.arcanum.hu/fszek/lpext.dll?f=templates&fn=main-h.htm&2.0>

került. Később birtokosai között megtaláljuk azokat a családokat, akik Mádot is tulajdonolták. Vályi leírásában az Aspermont, a Szirmay, az Orczy és a Mesko családokat sorolja fel a település földesuraiként. A falu lakosai katolikusok és reformátusok. Határát két nyomásban művelik a lakosok. Határa dombos, szép szőlő-hegyei vannak, de erdeje nincs.¹²

Vilmány

Vilmány egyike volt Abaúj vármegyében annak a tíz falunak, amelyet a 12. század végén – 13. század elején a királynőt követő teuton lovagoknak adományoztak. Az első ismert birtoklevél, amely említi 1214-ben kelt.

A 18. század végén Vályi András a báró Orczy családot nevezi meg egyedüli földesuraként. Lakosai katolikusok és reformátusok. Határa termékeny, rétjeinek nagyobb részét az áradások járják.¹³

Ezen három település nevével és összeírásaival mindig együtt találkozunk az Orczyak levéltárában.

A Zemplén megyei birtokok megszerzése

A Rákóczi szabadságharc leverése után az egykori Rákóczi birtokok fele a kamara kezébe kerül. Orczy e javakból Mád, Ond és Vilmány települések egy részét zálogban bírta. E területen egy-egy birtok, főleg szőlőbirtok felvásárlást 1717-ben kezdi. Ekkor Gyulay Rácz Annától veszi meg egyrészt a mádi hegyen lévő Becsek, és a tályai promontoriumon lévő Öszöd nevű szőlőt. 1716 novemberében már tárgyal a birtokról Rácz Annával, ugyanis ekkor keletkezik az a levél, melyben Belényessy Sámuel, mint föld-szomszéd lemond Orczy javára az elővásárlásról. 1717. április 6-án a tanács Orczy kérésére felbecsülteti a Nagy Becsek nevű szőlőt. A becslés 1800 magyar forintban határozza meg a birtok értékét.¹⁴ Ugyancsak Rácz Anna 1716 forintos tartozása fejében leköti, majd átadja Orczynak a tályai Öszöd nevű szőlőterületet.¹⁵ Még ugyanebben az évben 1717. május 18-án hozzá kerül e terület másik része is, amelyet Rácz Anna akart megvenni Sváby Imrétől 700 magyar forintokon, viszont mivel a vételárat nem tudta kiegyenlíteni, így Sváby Orczynak adta el a szőlőt.¹⁶ Telekessy mellett, az egri püspökség jószágigazgatójaként eltöltött idő alatt Orczy István hatalmas gyakorlatra tett szert a gazdaság irányításában, s nem véletlen, hogy

12 Vályi, 1799. II. köt.; <http://www.arcanum.hu/fszek/lpext.dll?f=templates&fn=main-h.htm&2.0>

13 Vályi, 1799. III. köt.; <http://www.arcanum.hu/fszek/lpext.dll?f=templates&fn=main-h.htm&2.0>

14 MOL P518 17. csomó Mád No.32

15 MOL P518 17. csomó Mád No.33

16 MOL P518 17. csomó Mád No.35

jó érzékkel mérte föl egy-egy terület hasznosságát. Hamar kiderült számára, hogy a zempléni, Tokaj hegyaljai szőlők jó gazdálkodással tetemes jövedelmet biztosíthatnak számára. 1717. február 26-án Izdeczy János a következő levéllel keresi meg: „Hogy ha szolgálhatnék az Urnak több szőlőknek szerzésében, kívánnék kedveskedni: kire nézve recommendálok az Urnak Zombori, Mádi és Tokaj Promontoriumokon lévő Mélgos Fejedelem Asszony szabad szőleit mellyeknek specifikációját az Urnak imé accludálok.... Mivel a M. Fejedelem asszonynak bizonyos okokra néve azon szőlőknek el adására intentioja vagyon.”¹⁷

Az egykori Rákóczi birtokok azonban nem csak Orczyt érdeklik. 1712-ben Zinzendorf Ferdinánd egri várparancsnok is házat vásárol Mádon. Az első vásárlást 1713-ban egy második követi, amely mellé már szőlőbirtok is társul. Zinzendorf az az ember, aki Pálffyval együtt a Rákóczi szabadságharc bukása után aláírásával bizonyította Orczy feltétlen hűségét az udvarhoz, ezáltal elősegítve a társadalmi ranglétrán való emelkedését. 1719. január 20-án Egerben keletkezett az az egyezség, amelyben Zinzendorf 300 magyar forintért eladja mádi házat Orczynak¹⁸. A birtokszerzés 1720-ban teljeseedik ki, amikor is az egykor a Sözelepcsényi hagyatékából a löcsei jezsuitáknak juttatott részt, Mád, Ond és Vilmány falvakat 17 650 forintért megvásárolja. 1720. január 1-én 7650, majd február 9-én még 10 000 forintot ad Kecskés Ferencnek, a löcsei jezsuita rendház rectorának.¹⁹ A vagyon gyarapítása azonban tovább folytatódik. 1724-ben Kakuk György házat, 1731-ben Kis Miklós Virgás nevű szőlőjét, 1740-ben Szepessy Pál Pertre nevű szőlőjét, 1743-ban pedig a Medveczky testvérek házat vásárolta meg.

Orczy István zempléni birtokainak jövedelme

1723-ban, három évvel a birtoknak a löcsei jezsuitáktól való megvétele után összeírják a birtokok jövedelmezőségét.

Az 54 lakott és 2 deserta telek után évi 141 magyar forint 70 dénár folyik a kasszába. A sör- és pálinkaházat, melyeket Orczy István építtetett²⁰ egy zsidó bérli, aki évi 180 magyar forintot fizet érte. Két korcsmában a földesúr, a harmadikban a város lakóinak borát mérik, ezt évi 10 magyar forint fejében. A mézszárszéket is árendálják évi 40 magyar forintért. Bor kilenced fejében 15 hordó bort, gabona kilenced fejében 9 köböl gabonát adnak. A 25 köblös allodiális földet két nyomásban művelték. A földesúri váltság összege 9 magyar forint. Ezen bevételeket 5%-kal tökécsítve kapjuk a birtok becsértékét. E szerint tehát:

17 MOL P518 17. csomó Mád No. 29 A specifikáció sajnos nincs a levél mellett.

18 MOL P518 17. csomó No. 29.

19 MOL P518 17. csomó Mád No. 39a és 41

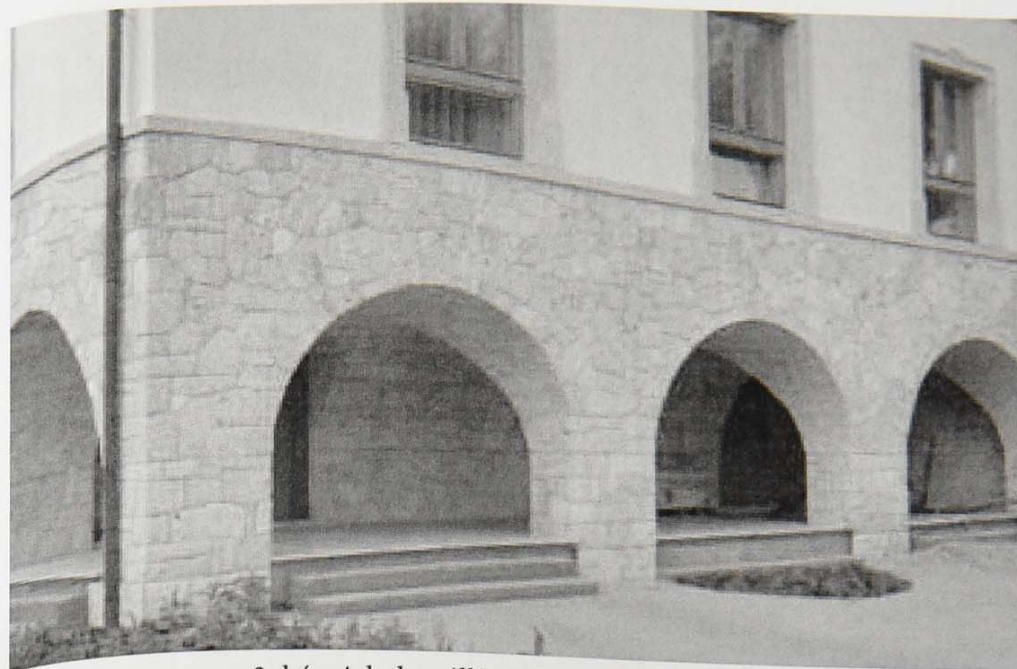
20 MOL UC Fasc.112 No.58

	2834 m.frt
Taxa	400 m.frt
A telkek után fizetett bor értéke	2160 m.frt
A két kocsmában mért bor után	3600 m.frt
A sör és pálinkamérés árendájából	200 m. frt
A lakosok által kimért bor után	896 m. frt
A mészárszék „értéke”	9600 m.frt
A bor-kilenced	216 m.frt
A gabona kilenced	250 m.frt
Az allodiális földek	90 m.frt
A rétek hozama	180 m.frt
Földesúri váltság értéke	54 m.frt ²¹
Bárány-tized	

Van egy emeletes, kőből épült nemesi ház, új tető alatt. A házban két szoba, konyha és borház van, alatta kőből épült boltíves pince, ahol kb. 12 hordónyi bor tárolható. A ház Orczy Istváné, értéke 400 magyar forint.

2. kép Orczy István egykori háza ma átépítve

3. kép A helyreállított borházi tornác-rész

Mádon a legnagyobb bevétel a szőlőből van. A 11 szőlőterületről befolyó összeg becsült értéke a következő képet mutatja:

- Oragya	- 180 m frt
- Pelőcsey	- 150 m frt
- Percze	- 900 m frt
- Nőtelen	- 150 m frt
- Suba	- 60 m frt
- Kis Kővágó	- 600 m frt
- Nagy Kővágó	- 1000 m frt
- Nagy Király	- 2000 m frt
- Kis Király	- 150 m frt
- Veres	- 60 m frt
- Zombor-hegyi Király szőlő	- 3000 m frt

Összesen a szőlőterületek becsült értéke 8250 magyar forint.

A másik két településről, Ond és Vilmány falvakról is elkészül az összeírás. Ond faluban Orczy részén összesen 4 lakott telket talált az összeíró, melyért 9 magyar forint taxát fizetnek, ez 5%-kal tőkésítve 180 m.frt. A kocsmá árendájából 15, a bortizedből 48 magyar forint folyik be. A termények utáni tized becsértéke 84, az allodiális földeké 150, a réteké összesen 74 m.frt. Az Ond faluban lévő szőlők becsértéke:

- Kassay - 1800 m frt
 - Boldisar - 150 m frt
 - Zomborka - 500 m frt
 - Olajfás - 500 m frt
 - Gardon - 600 m frt
- Összesen e faluban a becsült szőlőterület-érték 3550 m frt.²²

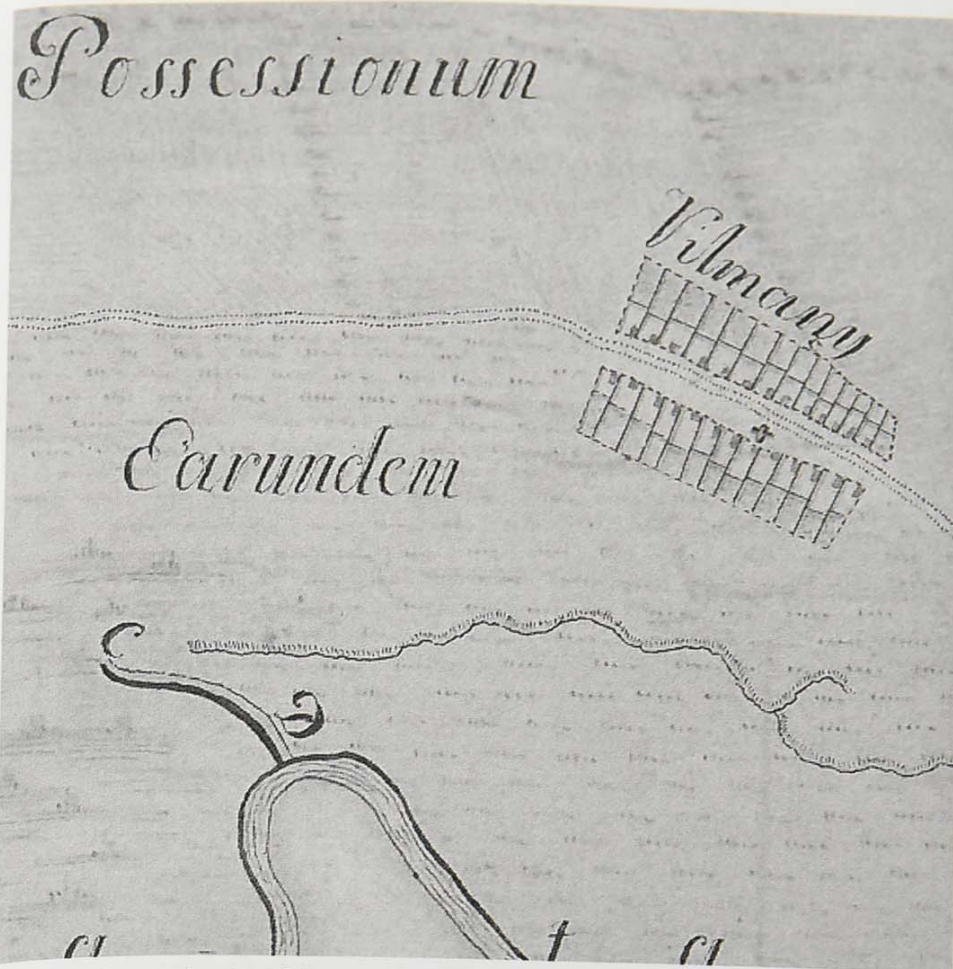

4. kép Ond falu az első katonai felmérésen

Vilmányban összesen két lakott telek van és 17 elhagyott, melyeket 40, illetve 360 m.frt-ra értékelték fel. A legnagyobb értéke a Hernád folyón működő két kőre járó malomnak van, 1800 m.frt. Az erdőt 425, a réteket 540 m. frt-ra becsülték.²³

²² MOL UC Fasc. 26 No.6 és Fasc. 26. No. 8.

²³ MOL UC Fasc. 26 No.6 és Fasc. 26. No. 8; A becslésben az elhagyott telkek értéke rosszul lett kiszámítva, az összeírás készítője 360 magyar forint helyett, 3060 forintot írt

5. kép Vilmány falu a malommal 1782-ben (MOL S21 No.93)

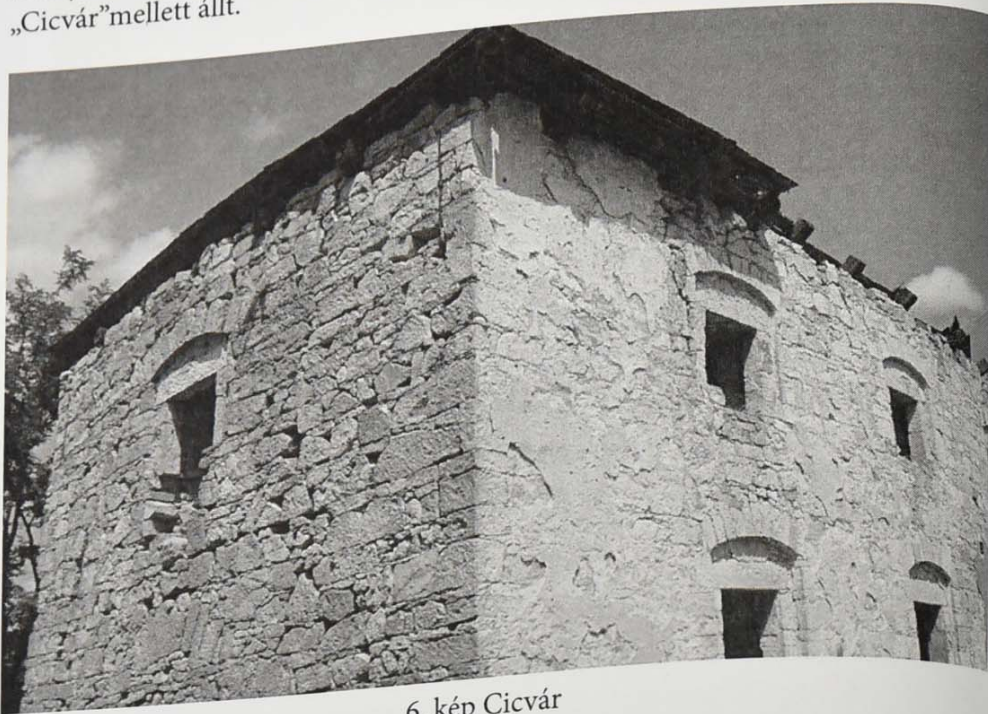
A becslés végül megadja az Orczy István tulajdonában lévő mádi, ondi és vilmányi javak becsértékét. Az összeírás által felmutatott értékek:

In Oppido Mád	-	29130 m frt
In Possessione Ond	-	5298 m frt
In Possessione Vilmán	-	6330 m frt (3630 m. frt)

Összesen tehát 40 758 m frt, ami átszámolva 33 965 Rh. frt-ot tesz ki. Ha azonban figyelembe vesszük az összeíró Vilmányban elkövetett tévedését, akkor a vilmányi rész csak 3630 m. frt, vagyis az összeérték 38 058m. frt és 31 715 Rh. Frt.

be, így a falura számított becsérték az összeírásban 6330 forint, helyesen számolva azonban csak 3630 forint.

Orczy István a mádi „részeket” 28 509 m frt lefizetése mellett kapta meg a kincstártól. Az ő halálával a zempléni részek fiára, Lőrincre szálltak, aki mint minden területen, itt is tovább folytatta atyja birtokszerző munkáját. Lőrinc már korábban, még apja életében érdeklődött a Tokaj-hegylajai szőlők iránt. 1731-ben ő is vásárlásba kezd, és 130 m. frt-ért magához váltja Kis Miklós Percze hegyen lévő szőlőjét. 1753-ban szárazmalmot építtet, amely a ma is meglévő dézsmaház, az ún. „Cicvár” mellett állt.

6. kép Cicvár

1754. november 4-én Mária Terézia a kincstár javára fizetendő 12 502 frt fejében Orczy Lőrincnek adományozta Mád város $\frac{1}{4}$ részét, a volt Rákóczi-féle mádi és ondi birtokot.²⁴

A következő birtokos generáció József és László, akik szintén tovább gyarapították a vagyont. A 18. század utolsó éveiben Mádon van két nagy udvarházuk, a piacon bolt, serfőzőház, Fekete sas, Alszei, Koplaló, Darvas, és Fürdő kocsmá, dézsmaház, Szilvás-malom, Öszhegyi-malom, mészárszék, kőbánya és pincék. A szőlők közül 6 első rendű, 3 másod és 5 harmad rendű.²⁵

Mád, Ond és Vilmány, az egykori Rákóczi birtokok hosszú évtizedeken keresztül az Orczy család egyik legjobban jövedelmező szerzeményei közé tartoztak.

²⁴ MOL P518 17. csomó No. 106

²⁵ MOL P518 17. csomó No. 222

IRODALOMJEGYZÉK

Csanády László: Telekessy István. Eger, 1912.

Frisnyák Sándor: A Zempléni-hegység gazdasági mikrokörzetei a 18–19. században.

In: A hegyaljai mezővárosok történeti néprajza. A miskolci Hermann Ottó Múzeum néprajzi kiadványai. (szerk.: Bencsik János-Viga Gyula). 22. Miskolc, 1965.

B. Gál Edit: Orczy István társadalmi felemelkedésének előzményei. In: AGRIA XLVII. Az Egri Dobó István Vármúzeum Évkönyve. Eger, 2011. 177–191.

Hajdu Ildikó: Szokás - jog - hagyomány Hegyalján. Formális és informális korlátok a hegyaljai borászatban. In: Hermann Ottó Múzeum évkönyve, 47. Miskolc, 2008.

Kalmár János: Mád, Tokajhegyaljai község élete a XVI–XVII. Században. Mád „falukönyve”. É. n.

Pap Miklós: Debreczeni Ember András és Marton János leírásai Tokaj-hegyalja és Zemplén településeiről A bevezető tanulmányt írta és a leírásokat közreadja: DOCUMENTATTO BORSCOIENSIS, VI. Miskolc, 1987.

Vályi András: Magyarországnak leírása. II–III. köt. Buda, 1799.

Edit B. Gál

Mád and Ond – István Orczy's Landed Properties in Zemplén County

István Orczy from a lesser noble family of Vas county became a distinguished aristocrat of his age in about 30 years. He provided not only a high social rank for his family but his property acquisitions also established his dynasty's wealth. During the Rákóczi Freedom Fight Orczy, presumably following Telekessy, joined Rákóczi. However, on 10 October 1710, the county surrendered to the Habsburgs and Orczy felt urged to offer his services to the supreme commander, János Pálffy. On Pálffy's suggestion holding him 'a worthy person' for the position Orczy was appointed judicial officer of royal revenues of Heves, Borsod, Gömör and Zemplén counties. Not only his rise in social and political ranks was impressive but so was his financial growth. Besides regaining his part of the Nyáry properties, he also took hold of other Crown lands seized due to disloyalty. Among these lands can be found the three settlements of Mád, Ond and Vilmány in Zemplén county once owned by the Rákóczi family. Orczy started purchasing mainly wine estates there in 1717. The purchase was completed in 1720 when he bought the part of Mád, Ond and Vilmány villages for 17,650 Forints once belonging to the Szelepcsényi heritage and passed on to the Jesuits in Lőcse (Levoča). After István Orczy's death the Zemplén parts of the property were inherited by his son, Lőrinc. On 4 November 1754 for a sum of 12,502 Forints to be paid to the treasury Maria Theresa gave Lőrinc Orczy a quarter of the town of Mád, the one-time Rákóczi properties in Mád and Ond belonging to the Orczy family's most profitable acquisitions for several decades.

SZIRÁCSIK ÉVA FIZETÉSEK ÉS FIZETETTEK A KOHÁRYAK NÓGRÁD VÁR- MEGYEI KÖZPONTÚ BIRTOKAIN¹

A Koháry család Nógrád vármegyei központú birtokainak sajátossága volt az 1720 és 1731 közötti időszakban, hogy a birtokok részben a család közös, részben pedig az egyes családtagok tulajdonában voltak. Az osztott és az osztatlan birtokokat irányító, a számadásokat is készítő tisztartó azonban közös volt, bár személye a korszak folyamán változott. A korabeli források segítségével megismerhetjük a Koháry család közös kezelésében lévő birtokának, illetve Koháry II. István országbíró és Koháry András részbirtokainak tisztviselőit, alkalmazottait és alkalmi munkavégzőit, valamint a munkájuk után járó fizetségeket.²

A Koháry-birtokok pénzkiadásai

A birtokok fenntartása miatt működési kiadások jelentkeztek mindhárom birtok esetében. Az ilyen jellegű kiadások egy része az uradalom alkalmazottainak fizetéséből és különféle munkadíjakból, az ingatlanra és ingóságokra költött pénzekből, az egyházi tized bérléséből és egyéb kiadásokból állt.³

1. táblázat Az osztatlan Koháry-birtok működési kiadásai (1720–1731)

év/ Rft	fizetés, munkadíj	ingatlan	ingóság	tized- bérlés	egyéb	összesen
1720	26,25	3,00	21,05	49,25	50,00	149,55
1721	9,00	0,75	18,50		9,50	37,75
1724	10,00		6,00			16,00
1726			18,50			18,50

1 A jelen írás az OTKA (F 68089) támogatásával készült, amelyért köszönetet mond a szerző.

2 Az uradalom számadásait és urbáriumait vizsgáljuk, csak az ettől eltérő forrásokat jelöljük a következőkben. A számadások lelőhelye: Štátny Archív v Banskej Bystrici, L. Rody a Panstvá, I. Rody Koháry-Coburg, Panstvo Koháry-Coburg vo Filákově, Rationes 1720–1731. Az elemzés tárgyát képező urbáriumok megjelentek: Szirácsik, 2007. Az idézett személyek és települések beazonosíthatóak a kötet mutatói alapján.

3 A korszakban a következő átváltási arányokat használták: 1 rénes forint = 120 dénár, 1 magyar forint = 100 dénár. A Koháry-birtokok számadásait készítő valamennyi tisztartó a számadásában rénes forintot írt, de az átváltási arány náluk a következő volt: 1 rénes forint = 100 dénár. A jelen írásban ezért használjuk az 1 ft = 100 dénár átváltási arányt, hiszen ha más arányt használnánk, akkor a nagyobb összegeknél jelentős eltérést tapasztalhatnánk.

év/ Rft	fizetés, munkadíj	ingatlan	ingóság	tized- bérlés	egyéb	összesen
1727	4,00		3,63			7,63
1729		2,00	8,25			10,25
1731	0,75		6,50		7,25	14,50

A Koháry család közös birtokán a működési kiadás 1720-ban volt a legmagasabb (149,55 Ft), azt követően jelentéktelennek mondható összegeket sorolhatunk ide. Minden évben jelentkezett az ingatlanra költött kiadás, miközben a többi kiadástípus nem mindig. Az egyes működési kiadástípusok csupán néhány forintos kiadást jelentettek az uradalomnak, és egyik sem haladta meg az évi 50 Ft-ot.

2. táblázat Koháry II. István részbirtokának működési kiadásai (1720–1731)

év/ Rft	fizetés, munkadíj	ingatlan	ingóság	tized- bérlés	egyéb	összesen
1725	31,45		14,67	355,00	6,15	407,26
1726	475,25				0,98	476,23
1727	419,71		8,15	501,81	100,00	1029,67
1730	350,19		22,15	482,74	248,15	1103,23

év/%	fizetés, munkadíj	ingatlan	ingóság	tized- bérlés	egyéb	összesen
1725	0,08	0,00	0,04	0,87	0,02	1,00
1726	1,00	0,00	0,00	0,00	0,00	1,00
1727	0,41	0,00	0,01	0,49	0,10	1,00
1730	0,32	0,00	0,02	0,44	0,22	1,00

Koháry II. István működési kiadásai jóval nagyobbak voltak a közös családi birtokénál, ráadásul folyamatosan növekedtek 407 és 1103 Ft között. E részbirtokon ingatlanra nem költöttek, de a többi kiadástípus az 1726-os esztendő kivételével minden évben mutatkozott, és értékük általában számottevően meghaladta a közös birtok működési kiadástípusaiét. A legnagyobb összegeket a fizetésekre és munkadíjakra fordították, valamint a tizedbérlés is több száz forintot vitt el évente.

3. táblázat Koháry András részbirtokának működési kiadásai (1720–1731)

év/ Rft	fizetés, munkadíj	ingatlan	ingóság	tized- bérlés	egyéb	összesen
1720	32,20		12,67			44,87
1721	139,95		14,43	12,32	31,45	198,15
1727	44,31		23,12	9,17	0,57	77,17
1729	43,37		16,37	8,16	1,14	69,04
1731	221,61		26,56	501,33	304,17	1053,67

év/%	fizetés, munkadíj	ingatlan	ingóság	tized- bérlés	egyéb	összesen
1720	0,72	0,00	0,28	0,00	0,00	1,00
1721	0,71	0,00	0,07	0,06	0,16	1,00
1727	0,57	0,00	0,30	0,12	0,01	1,00
1729	0,63	0,00	0,24	0,12	0,02	1,00
1731	0,21	0,00	0,03	0,48	0,29	1,00

A működési kiadásokat tekintve különös jelenség Koháry András részbirtokán Koháry Istvánéval ellentétben, hogy nem csupán részbirtoka éves bevételéből (1727–1731), hanem az osztatlan családi birtokból származó pénzekből (1720–1721) is fordított ilyen jellegű kiadásokra a fennmaradt számadások alapján. A működési kiadások nagysága a közös birtokéhoz hasonlított, majd az országbíró birtokának megöröklését követően 1731-ben hirtelen és nagymértékben megemelkedtek 1053,66 Ft-ig. A nagyobb kiadások 1731-ig a fizetések és munkadíjak voltak, ezután pedig a tizedbérlés és az egyéb kiadások is növekedtek.

A közeli divényi uradalomban az éves működési kiadások léptékekkel nagyobbak voltak: 1721-től 1731-ig 1548 és 2469 Ft között mozgott éves összegük. A divényi uradalom működési kiadástípusai közül gyakorlatilag valamennyi megtalálható volt a joggal kapcsolatos kiadások kivételével a Koháryak-birtokain is, bár az ingatlanra fordított kiadások a divényi uradalomban jelentősebbek voltak. A kiadások között a divényi uradalomban a fizetések és munkadíjak voltak a legjelentősebbek, a működési költségek 13–65%-át alkották.⁴ A fizetések az összkiadások 5–22%-át jelentették a Zichyek lébenyszentmiklósi uradalmában, de ez az érték 30–40% volt az Esterházyak kismartoni uradalmában.⁵

⁴ Szirácsik, 2005. 193.

⁵ Kállay, 1980. 94.

A Koháry-birtokok esetében a fizetések és munkadíjak aránya a divényi uradaloméhoz hasonlóan kiemelkedően magas volt. A családi birtokon a munkadíj az összes működési kiadás 5–63%-át tette ki 1726 és 1729 kivételével, amikor nem jelentkezett. Az országbíró részbirtokán az 1725. évet leszámítva a fizetésre és munkadíjra költött összeg aránya 32–100%-os tartományban mozgott, Koháry András részbirtokán pedig 1720 és 1729 között 57–72% között, 1731-ben viszont 21% volt. Az osztatlan birtokon a munkadíjak határozták meg teljes egészében a fizetés és munkadíj kategória kiadásait.

Az uradalom által fizetettek

A Koháry-birtokok alkalmazottainak és tisztviselőinek vizsgálata során egy érdekes sajátosságot figyelhetünk meg. Amikor az uradalom alkalmazásában állókat kísérvük figyelemmel, akkor azzal a figyelemre méltó jelenséggel találkozhatunk, hogy gyakorlatilag fizetést nem lehet kimutatni a Koháryak közös birtokán, csak munkadíjat. Mindez azt jelenti, hogy a közös családi birtok működtetésében bármilyen szerepet játszó uradalmi alkalmazottak a részbirtokok alkalmazottai voltak.

Az uradalom számára alkalmi munkát végzők mindhárom birtoktípusban szinte azonos feladatokat láttak el. A szakértelmet igénylő szőlőművelés miatt nem robotot alkalmaztak, hanem a munkához jobban értő embereket fogadtak fel. Megjelent a pintérmunka, amely a hordók abroncsolását jelentette elsősorban. Gyakori volt a kovácmunka, amely igen sokrétű volt a lovak patkolásától a szekerek javításáig. Pénzt adtak ki bognármunkákra, avagy a szekerek készítésére és javítására. A szíjgyártó munkájáért is fizettek, aki lóhámokat, egyéb lószerszámokat készített és javított. Az állatok herélését sem uradalmi alkalmazottakkal oldották meg.

Természetesen a Koháry-birtokok irányításáért felelős személyek állandó alkalmazottak voltak. A munkájukért éves fizetésre, konvencióra számíthattak.

A Rákóczi-szabadságharc megkezdése előtt Korponay János a Koháryak birtokainak jószágkormányzója volt. Noha Korponay az 1680-as években együtt raboskodott Koháryval Thököly börtönében, 1704-ben csatlakozott Rákóczihoz. A szabadságharc leverése után már nem lett uradalmi tisztviselő, de később is kapcsolatban állt a Koháry-birtokokkal azon túl, hogy ő is szomszéd birtokosnak számított. Az 1716. évi urbáriumban hivatkoznak arra, hogy Korponaytól kérdezősködtek egy vitás kérdésről, méghozzá a füleki uradalomhoz tartozó jobbágyság mézadási kötelezettségéről. A birtok területén is sokszor megfordulhatott, hiszen 1725-ben három alkalommal is fogyasztott sört és bort az uradalom készleteiből, sőt 1726-ban 50 Rft-ot fizettek ki neki a földesúr utasítása szerint.

Koháry egyébként Korponay bajba jutott feleségét is segítette a Rákóczi-szabadságharc leverése utáni zavaros időben. A Nógrád vármegyében birtokos Géczy Zsigmond lánya, Korponay Jánosné Géczy Julianna alakja Jókay Mór „A lőcsei fehér asszony” című könyvéből közismert. Korponayné volt az, aki Rá-

kóczinak az emigrációból küldött leveleivel kívánt a bécsi udvarnak szolgálatot tenni, de ezen rajtavesztett, s végül felségsértésért halálra ítélték. Koháry a III. Károly király által külön erre az alkalomra kirendelt bíróság elnöke volt. Bár mindent megtett Korponayné érdekében, a nőt császári parancsra kivégezték 1714. szeptember 25-én.⁶

A Rákóczi-szabadságharcot közvetlenül követő időben Bajthay István intézte a Pest-Pilis-Solt, Heves és Külső-Szolnok, illetve a Nógrád vármegyei birtokok ügyeit.⁷ Bajthay 1713-ban már táblabíró volt, 1749-ben pedig Pest-Pilis-Solt vármegye alispánja lett, más irányú elfoglaltságai talán az uradalmi ügyintézésről elszólíthatták.⁸

A Koháry-birtokoknak az 1716-ban és 1718-ban keletkezett urbáriumai, valamint az 1720-tól megmaradt számadások alapján azonban már azt mondhatjuk mindhárom birtoktípus közös jellegzetességeként, hogy egyikben sem működött központi tisztviselő, aki az uradalmi tisztviselők munkáját irányíthatta, vagy ellenőrizhette volna. Még a korabeli birtokokhoz képest is igen szerény tisztségviselő gárdával dolgozó Nógrád vármegyei divényi uradalomban is a 18. század közepéig legalább egy fő, a jószágkormányzó állt az uradalom fölött, bár nem működött mellette sem régens, sem számvevő, vagy pedig felügyelő.⁹ A szakirodalom pedig számos példával szolgál arra vonatkozóan, hogy a többuradalmú birtokok valamilyen központi tisztviselővel, vagy tisztviselőkkel működtek.¹⁰

Az uradalmi tisztviselők száma is meglehetősen alacsony volt a Koháryak-részbirtokain. Koháry István és Koháry András részbirtokainak számadásában csak a tiszttartót fedezhetjük föl, akinek a munkáját hajdú segítette.

Gömrey János kimutathatóan 1716-tól intézte a szécsényi uradalom ügyeit. Gömrey, a „méltóságos úr tiszte” 1716-ban Szécsényben élt a „templom előtt való utcában”. Szűcs András készítette a Koháry család osztott és osztatlan javairól készült számadásokat 1720-tól egészen 1725-ben bekövetkezett haláláig. Ezt követően a füleki és a (karancs)sági uradalmak ügyintézését Trajtler István vette át.

Általában az uradalmak tiszttartóinak feladata igen összetett lehetett. A tőlük elvárt munka típusa azonban attól függött, hogy milyen összetételű volt az adott birtok uradalmi tisztségviselőinek csoportja.

6 Völgyesi, 2000. 224–225.

7 Štátny Okresny Archív v Banskej Bystrici, L. RODY A PANSTVÁ, II. Panstvá, Ústredná správa majetkov rodov Koháry – Coburg, 1. doboz, Bajthay István levelei Koháry II Istvánhoz, 1711.

8 Nagy, 1857. 92.

9 Szirácsik, 2005. 194.

10 Például: Borsodi, 1991. 233–238., Dóka, 1997. 40–109., Ravasz, 1938. 37–53., Csapody, 1933. 15–22., Gerendás, 1934. 48–71., Szendrey, 1968. 24–31., Fülöp, 1994. 237.

példának okáért a sárospataki uradalomban a tiszttartó az uradalom valamennyi tisztviselője fölött állt, felelős volt a központnak, s ugyanakkor felelősséggel tartozott az uradalom gazdálkodásáért, mivel azonban Sárospatakon külön számtartó is volt, így nem kellett a tiszttartónak számadásokat készítenie.¹¹

A süttöri uradalomban ugyancsak a tiszttartó felelt egy személyben a rábízott uradalomért. Neki kellett a domíniumban előforduló ügyekben intézkedni, növelni a jövedelmeket, s mindemellett ő gondoskodott a kastély építéséhez szükséges cserepek beszerzéséről, a gabona időben történő elvetéséről, a bérek kifizetéséről.¹²

Hasonló volt a helyzet az alsólendvai uradalomban is, hiszen ott a tiszttartó, aki szintén az uradalom élén állt, felelősséggel tartozott a központnak, a többi tisztviselő pedig engedelmeskedett neki. Az ő kezében összpontosult a gazdaság irányítása az adminisztrációtól a bérek kifizetéséig, de ő volt a jobbagyság kisebb ügyeinek eligazítója, az árvák gondviselője, s az uraság helyettese a megyegyűlésen.¹³

A garamszentbenedeki egyházi birtokon ellenben a tiszttartó hatalma igen csekély volt. Nem terjedt ki felügyelete a számtartóra, vagy a kulcsárra, s kezdetben a munkaköre is inkább az ispánéra emlékeztetett.¹⁴

A Nógrád vármegyei divényi uradalomban ezzel szemben a tiszttartót tekintetjük az uradalmi irányítás központi figurájának. A Zichy család levéltárában a tiszttartók gondosan megőrizték a család első divényi tiszttartójának, Feja Jánosnak 1686. március elsején, Pozsonyban kelt konvencióját, amelyből kiderül, hogy Zichy I. István tiszttartója köteles volt „a gazdaságot és minden folyó jövedelmet szaporítani, minden dolgaiban híven, jámborul és hasznosan fáradozni és szolgálni”, mindemellett számadási kötelezettséggel tartozott. Az 1736-os évi rövidke utasítás is figyelmeztette a tiszttartót, hogy viseljen gondot a rábízottakra, s a bevételekről és kiadásokról Isten és földesura felé való hűséggel vezessen számadást. Az általános jellegű utasítások tehát nem tartalmazták a tiszttartó munkakörének pontos leírását, csak annyit, hogy ő vezette a számadáskönyveket, amelyeket a földesúrnak bemutatott. A számadáskönyvekből kiviláglik azonban az is, hogy a tiszttartó képviselte urát a megyegyűlésen, ő fizette ki a béreket, s kiterjedt a többi tisztviselőre, alkalmazottra és szolgára, így felelősséggel tartozott az uradalom működéséért is.¹⁵

A Koháryak tiszttartójának a divényi tiszttartóhoz hasonló hatásköre és feladatai lehettek a fennmaradt számadások utalásai alapján. A központi tisztviselők hiányát pótolhatta némileg, hogy a Koháryak tiszttartója központi tisztviselői felada-

11 Ravasz, 1938. 40–42.

12 Borsodi, 1991. 235.

13 Csapody, 1933. 16.

14 Gerendás, 1934. 67.

15 Szirácsik, 2005. 197.

tokat látott el. A három különböző földbirtokoshoz tartozó uradalmaknak, vagyis Koháry István és Koháry András részirtokainak, s a közös családi tulajdonban lévő birtoknak ugyanis azonos volt a tiszttartója, aki elméletileg összehangolhatta az egyes uradalmak működését. Ezt a jelenséget a szakirodalom korábban nem mutatta ki, ezért állíthatjuk, hogy ezt a birtokirányítási sajátosságot a Koháryak-birtokain sikerült először kimutatni.

E sajátosságok miatt a Koháry-birtokok irányítását végző tiszttartónak a központi tisztviselő hiányában a közvetlen utasítást az országbíró részirtokán Koháry II. István adta, Koháry Andrásén a földesúron kívül Koháry András felesége, a családi birtok esetében pedig adat híján azt feltételezhetjük, hogy a két földesúr parancsolhatott a közös tiszttartójuknak. A földesúri utasítás többek között az egyes munkafolyamatok elvégzésére, a beszerzésekre és a kiadásokra is egyaránt vonatkozhatott a számadások alapján. A tiszttartó munkájának és a számadásának ellenőrzésére való utalással viszont nem találkozhatunk a vonatkozó források lapjain.

Az 1718. évi urbárium tanúsága szerint Koháry Farkas fiainak, a későbbiekben közülük egyedül életben maradó Koháry Andrásnak a tulajdonába került birtokon Szalay Balázs ispán Füleken lakott, aki egy házhelyen gazdálkodott. Csak a természetbeni számadások vizsgálata alapján mondhatjuk el, hogy ispánok is voltak a Koháryak birtokain. 1727-ben Koháry István munkájában állt Lendvay Imre (karancs)sági ispán, illetve ekkor (Nógrád)Szakalban is volt ispán. Koháry Andrásnak 1731 előtt volt egy meg nem nevezett ispánja.

A Koháryak tiszttartójának munkáját a vizsgált korszakban egy hajdú segítette. Az 1716. évi urbáriumban Ludányi Tamást hajdúként tüntették fel. A (nógrád)szakaliak meglepő módon a szökött jobbágyok között említették őt ekkor: „*Ludányi Tamás, aki Szécsényben eddig a dominium hajdúja lett, a m[é]l[tósá]gos úr őexcellenciájának idevaló jobbágya volt az apja is.*”

Kállay István a kötelességeik alapján a hajdúk három csoportját különítette el: a házi katonaságot, amelyet a jobbágyok ellen használtak fel, a hivatali hajdúkat, akik küldöncként, ajtónállóként szolgálták urukat és a robotmunka ellenőrzésére rendelt gazdasági hajdúkat.¹⁶ A fennmaradt források a Koháryak hajdújának feladatait nem ismertetik, csupán annyit tudhatunk meg, hogy egy alkalommal a borvásárlásra induló tiszttartót kísérte el.

Koháry II. István részirtokán mutatható ki a legtöbb majorsági alkalmazott és szolgál. Füleken dolgozott egy majorosa, aki a szarvasmarhákról is gondoskodott. Ugyanitt említettek egy „gyarló” kertészt is.

A major állatállományra a majoroson kívül többek között csordás és Bratinka János kondás a bojtárjával vigyázott. 1730-ban még egy borjú és szamár pásztort is említettek a számadásban. A szamarak körül szolgált egy szamaras a szamarak mellett lévő kocssal, akinek három társa is volt 1725-ben. 1726–1727 folyamán juhászt is fizettek.

¹⁶ Kállay, 1980. 126.

A földesúr jobbára más birtokairól ide hajtott lovait kocsisok, lovászok gondozták. Az 1716. évi urbárium szerint a Szécsényben lakó zsellér, Torma András volt az uradalmi kocsis. Az ekkor Keszeg faluban lakó Fabian György apja pedig Koháry István régebbi kocsisa volt. A következőket tudhatjuk meg róla. „*Mind[en] nemzetsége csábrágvarbók fél, Buda vételekor¹⁷ szakadott el onnét, azóta Szátokon lakott, onnét jött ide lakni, az apja a m[é]l[tósá]gos úr¹⁸ kocsisa volt Buda vételekor, és ugyanottan is veszett Buda alatt, és akkor kicsiny volt, az apját nem is ismerte, az anyja vitte volt Szátokra, azóta ottan szolgálgatott hol egynél, hol másnál.*”

A számadások alapján rekonstruálhatjuk a kocsisként és lovászként dolgozókat név szerint az 1725–1730 között időszakra vonatkozóan. Az országbíró kocsisa Német János volt 1725-ben, Gevo György pedig a következő esztendőben. Dubroviczky András kocsis neve 1725–1730 között szerepelt a fizetési listákon, míg Stevo György kocsis csak egy havi konvenciót kapott 1730-ban haláláig. Lovász volt 1725–1726 folyamán Abel Istók, Német János, Molnár Pál és Ola Deme Mihály lovászra és a földesúr másik két szolgájára vonatkozó adattal az 1726. január 6-a és 1727. január 5-e közötti időszakban találkozhatunk. Polinka János viszont már nem lovászként, hanem fullajtárként teljesített szolgálatot.

Koháry András részirtokán kevesebb majorsági alkalmazott dolgozott, ráadásul többen közülük csak az országbíró birtokának megöröklése után, 1731-ben Koháry András szarvasmarháit és szamarait is gondozó majorost, a „gyarló” kerészt, a borjak és a szamarak pásztort és a csordást.

A korábbi források megemlékeznek a következő foglalkozást végzőkről. A „*N[a]g[y]ságo]d itt lévő marhája mellett lévő pásztorok*” kerültek az 1721. évi számadásba. 1720. szeptember 21-től az év végéig béreseket is alkalmaztak ezen a részirtokon, míg a következő évben öregbérest és „*kisebb bérest*” említettek. 1721-től mutatható ki ezen a birtokon kondás, 1729-től pedig a bojtárja is. Csak vigyáztak korábban Koháry István kondájára.

1721-ben a földesúr három lovását március 3-a és szeptember 3-a között foglalkoztatták. 1727. január elseje és március 9-e között két lovász a „*kancza lovak mellett itt Füleken voltak*”. Ekkor Praunperger gróf lovászának is konvenciót adtak december 2-án. 1729. március 12-én a földesúr két lovásza, köztük Laczko lovász 8 lóval Fülekre jött „*telelni*” május 30-ig. 1731-ben négy kocsisnak és lovásznak járt fizetés: Palkó és Német János lovászoknak június 15-e és április vége között, Dubrovics Andrásnak, vagyis talán az országbíró Dubraviczky András nevű egykori kocsisának és Abel Istók fullajtárnak február 23-a és április vége között.

¹⁷ 1686. szeptember 2-án szabadult fel Buda a török uralom alól.

¹⁸ A „méltóságos úr” megnevezés alatt Koháry II. Istvánt értették.

Vadászt csak Koháry András részbirtokán fizettek egy esztendőben, 1720-ban. Ugyanekkor említették a „jager” „peczéit”. Házi cselédet is csak Koháry András fizetett, még hozzá az úr személye körül bizalmas szolgálattevő „komornyéket”.

A közös birtokon nem lehet kimutatni fizetett alkalmazottat, csak alkalmi munkák után munkadíjat kapókat. Érdekes módon egyik birtoktípusban sem lehetett iparost és kereskedőt fellelni a forrásokban. A szükséges iparos munkáért mindezek miatt nem uradalmi alkalmazottaknak kellett fizetni.

A kocsmák egy része és a vám földesúri kezelésben volt, ennek ellenére a kocsmárosok és vámosok meghatározott éves konvenciójával nem találkozhatunk a számadásokban, mert juttatásaikat az általuk eladott ital után befolyt összegből kapták.

A fizetésekre és munkadíjakra fordított pénzkidadások

A két urat is szolgáló tiszttartó a két részbirtokról várhatta járandóságát. Igaz, hogy 1721-ben Szűcs András tiszttartónak –az országbíró számadásának hiánya miatt– csak az a 30 Ft fizetés mutatható ki, amit Koháry András részbirtokának kasszájából kapott „fáradságáért”. Koháry II. István részbirtokán Trajtler István tiszttartó éves fizetése 1726–1727 folyamán és 1730-ban évi 75 Ft volt. Koháry András részbirtokát illetően pedig 1727-ben és 1729-ben Trajtler István tiszttartó konvencióját 25 Ft-ban állapították meg.

1731-ben Koháry András örökölte az év közben elhunyt országbíró birtokát. Trajtler tiszttartó éves fizetését 1731-ben 75 Ft-ban határozták meg, éppen annyit keresett tehát, mint korábban Koháry István birtokán, de nem fizették ki neki a Koháry András részbirtoka után a korábban kimutatható 25 Ft-ot. Trajtler azonban természetbeniekkel bőven kárpótolták: 12 akó bort kapott 18 Ft-ért, 1½ mázsa sót 5 Ft-ért. Trajtler vélhetően a gyászruhája is 6,8 Ft-ot költhetett összesen. Május 10-én a szabónak „fekete dolmányom, mentém és nadrágom varrásaért” 1,2 Ft-ot adott, „mentém alá fekete bélést vettem” 4 Ft-ért, „mentémnek prémezésére egy fekete bőrecskét vettem” 0,5 Ft-ért, a szűcs a bélelésért 0,85 Ft-ot kapott, majd a tiszttartó kapcsokat vett a dolmányára, mentéjére és nadrágjára 0,25 Ft-ért. Július 23-án „az fekete nadrágomat elnyölvén vettem magamnak egy rőf posztót” 1,5 Ft-ért, „annak megvarrásátul” 0,25 Ft-ot adott.

A tiszttartó mellett lévő hajdúnak 20 Ft járt 1727-ben és 1730-ban az országbíró birtokán. A tiszttartó melletti hajdú fizetése Koháry II. István halálának évében, 1731-ben is 20 Ft maradt, mint korábban Koháry II. István részbirtokán, de fizetése már Koháry András birtokának számadásában jelentkezett.

Koháry II. István részbirtokán a majoros fizetése 1726-ban 6,53 Ft-ot tett ki, 1727-ben 8,77 Ft volt. A füleki majoros konvenciója 1730-ban 9,8 Ft lett, ő viselte gondját egyébként a szarvasmarháknak is. A kertész konvenciójának teljesítése miatt 1725-ben 5 font sót vettek 1,25 Ft-ért. A „gyarló” kertész bére 1730-ban viszont egy pár csizma volt 1,25 Ft-ért.

A csordás 2,52 Ft-ot kapott 1726-ban, míg 1727-ben 2,17 Ft-ot, 1730-ban pedig 3,5 Ft-ot. Bratinka János kondást és bojtárát 20,7 Ft fizetés illette 1726-ban, a konvenciójuk 1727-ben 17,55 Ft-ot tett ki, 1730-ban viszont 22,52 Ft-ot kaptak. 1730. július 18-án Bratinka kondásnak még sót is vettek 0,15 Ft-ért. A borjú és szamarak pásztorának konvenciója 1730-ban 1,5 Ft volt.

1725-ben a szamarak mellett lévő kocsisnak és három társának 12 hétre 5,85 Ft-ot adtak. A szamarasnak 1725-ben 5,6 Ft-ot fizettek ki, de az 1725. évi konvenciójából 3,87 Ft-ot 1726-ban kapott meg. A földesúr szamarasa 1730-ban 10,58 Ft-ot mondhatott magáénak.

Német János kocsis konvenciója 1725-ben 5,17 Ft volt. Gevo György, az országbíró kocsisának fizetsége 1726-ban 30,09 Ft lett, miközben Dubroviczky András kocsis két éves járandóságát 1726-ban kapta meg, neki az 1725. évre 10,19 Ft járt, 1726-ra pedig 20 Ft. 1727-ben Dubraviczky András kocsisnak az 1726. évi fizetéséből 10,16 Ft-ot adtak meg az 1727-es esztendőre járó 14 Ft-os konvenciójával együtt. 1730-ban Dubroviczky András kocsishoz 28,66 Ft került, Stevo György kocsis egy havi konvenciója pedig haláláig 2,77 Ft volt.

Abel István lovász fizetése 1725-ben 6,5 Ft, Molnár Pál lovászé 4 Ft lett, valamint 0,2 Ft értékben egy öreg icce földesúri pálinkát adtak a lovászoknak és a szekereseknek. Az előző évi fizetéseik egy részét is az 1726-os évvel együtt teljesítették a lovászoknak. Ola Demeter, az országbíró lovásza 24,33 Ft-ot kapott ekkor. Lengyel Mihály konvenciója 50 Ft volt, de 1726. január 6-a és 1727. január 5-e között neki napi 5 dénár és a földesúr másik 2 szolgájának napi 2½ dénár járt. Gyertyákat is vettek nekik 7,13 Ft-ért. A tiszttartó 11,76 Ft-ért vásárolt még számukra és minden juhásznak 26 font sót. Molnár Pál lovász 1725. évi konvenciója 19,84 Ft volt, a következő évben viszont csak 7 Ft-ot kapott. Abel Istók lovász 1725. évi fizetése 7,18 Ft-ot tett ki, míg a következő évi 24,33 Ft-ot, eközben Német János lovász 1725. évi konvenciója 12,67 Ft lett, az 1726. évi pedig 16,33 Ft.

A lovászok is 1727-ben kapták meg az adott évi és az előző évi fizetésük egy részét a korábbi esztendőhöz hasonlóan. Molnár Pál lovásznak kifizették az előző évre járó 19 Ft-ját és az 1727. évi 6 Ft-ját. Német János lovász a két évre 8 és 10 Ft-ot kapott. Abel Istók lovász konvenciója 18,57 Ft volt. Kosztolányi Jánosnak az előző évi munkájáért 4 Ft járt, az 1727. éviért pedig 20,1 Ft. A lovászok közül a legmagasabb fizetése Lengyel Mihálynak volt, neki évi 50 Ft-ot adtak. 1727. január 5-e és 1728. január 3-a között Lengyel Mihálynak 5 dénár, hat legényének napi 2½ dénár értékű hús járt. Nekik természetbenieket is vásároltak: minden hónapban 23 font sót biztosítottak 9,2 Ft-ért, január 5-e és április vége között és Szent Mihály naptól év végéig az istállóba pedig heti 21 gyertyát 6,51 Ft-ért.

A lovászok 1730-ban ismét előző évi és az évi járandóságukat kapták meg. Molnár Pál lovász konvenciója 24,5 Ft volt, Német János lovászé 1729-re 9 Ft és 1730-ra 16,2 Ft. Az országbíró 4 lovászának július 15-e előtt 169 napra egy-egy font

húsrá 26,14 Ft-ot fizettek ki, július 16-tól év végig 169 napra egy-egy font húsrá 20,28 Ft-ot, 12 hétre havi 3 font söt 5,76 Ft-ért.

Polinka János fullajtár 1725-ben 1,47 Ft konvenciót kapott. Hortobágyi János fullajtár éves fizetése 20,34 Ft-ot tett ki 1726-ban. Abel Istók fullajtár 1730-ban 22,84 Ft-ot várhatott bérként.

A Koháry András szarvasmarháit és szamarait is gondozó majoros konvenciója 9,8 Ft volt 1731-ben. A „gyarló” kertész 1731. évi konvencióját egy pár csizma képezte, amit 1,25 Ft-ért vettek meg számára.

Az 1720. szeptember 21-től az év végéig dolgozó béresek konvenciója 5 Ft volt, más béreseké 7 Ft. Az öregbéres konvenciója 1721-ben ruhával, sóval és húsrá valóval együtt 21,3 Ft lett, míg a „kisebb béresnek” 15,85 Ft járt.

A kondás fizetése 1721-ben 10 Ft volt, 1727-ben viszont 4,75 Ft. A kondás és bojtárja konvenciója 1729-ben 7,08 Ft lett. Bratinka János kondás és bojtárja 22,52 Ft-ot kérhetett 1731-ben. A „N[a]g[yságo]d itt lévő marhája mellett lévő pásztoroknak” 2,5 Ft-ot adtak 1721-ben.

A borjak és a szamarak pásztora 1731-ben 1,5 Ft-ot mondhatott magáénak. A csordás 1731-ben 3,5 Ft-ot kapott.

A lovászok konvenciója 1721-ben 26 Ft volt, és 4 Ft-ot fizettek ki, hogy egy kő sójuk legyen. A földesúr három lovászának 24,8 Ft-ot adtak élelemre március 3-a és szeptember 3-a között. A tisztartó 1727-ben gyertyára 0,4 Ft-ot költött a földesúr két lovásza számára, akik „kancza lovak mellett itt Füleken voltak” január elseje és március 9-e között. Nekik járt még továbbá 8 font só 0,32 Ft-ért, 104 font hús 2,46 Ft-ért, 2 icce vaj 0,5 Ft-ért, egyéb élelmiszert, vagyis „sárga kását, borsót, lencsét” adtak még nekik 1 Ft értékben. Október 13-a és december vége között 1,78 Ft járt a földesúr lovászának, „elérkezvén a' kancza lovakról”. Nekik még 0,44 Ft-ért vett 11 font söt is adtak, valamint fél-fél kila borsót és „sárga kását” 1,5 Ft-ért, 3 icce vajat 0,85 Ft-ért és 0,36 Ft-ért gyertyát. Praunperger gróf lovászának is érdekes módon 4 Ft-ot juttattak konvencióként december 2-án.

1729. március 12-én a földesúr két lovásza 8 lóval Fülekre jött „telelni”, május 30-ig ellátásukra a következőket költötték fizetségként: 162 font húst vettek 5,54 Ft-ért, 4 icce vajat 1,14 Ft-ért, 5 font szalonnát 0,63 Ft-ért, borsot 0,29 Ft-ért. Laczko lovász még Füleken megivott a korcsmán 11½ icce bort 0,77 Ft értékben.

1731-ben a kocsisoknak és a lovászoknak, összesen négy főnek január elseje és április vége között napi egy font, mindösszesen 120 mázsa húst vett a tisztartó 4 Ft-ért, valamint havi 3 font, összesen pedig 48 font söt 1,7 Ft-ért. Palkó lovász június 15-e és április vége között 21,18 Ft-ot kapott, ugyanerre az időre Német János lovász 6,64 Ft-ot. Dubrovics András, vagyis talán az országbíró Dubraviczky András nevű egykori kocsisa február 23-a és április vége közötti két hónapra 5,02 Ft-ot várhatott, Abel Istók fullajtár pedig ugyanerre a két hónapra 6,06 Ft-ot kapott 1731-ben.

Vadászt csak Koháry András részbirtokán fizettek egy esztendőben. 1720-ban 2 Ft-ot adtak egy pár csizmaért a vadásznak („jager”), valamint a „peczéinek” vettek egy pár nadrágot 1,5 Ft-ért.

Házi cselédek is csak Koháry András fizetett. Az úr személye körüli bizalmas szolgálattevő „komornyék” 12 Ft-ot kapott 1720. július 16-án.

A kocsmárosok az eladott pálinka, égett bor pénzösszegének tizedét kapták bérükül, ahogy a forrásban fogalmaztak „minden 10. pénz” a kocsmárosé. A bor és a borseprő esetében a kocsmáros juttatását az általa értékesített ital akója után számították ki.

A munkadíjakra fordított pénzkidadások mind a három birtoktípuson megjelentek. Az osztatlan közös családi birtokon 1720-ban 12 Ft-ot adtak a gyöngyöspatai hegyen a család közös tulajdonában lévő szőlő műveléséért, miközben 14,25 Ft-ot kezdő évben 9 Ft járt a pintérnek ugyanilyen munkáért. A követ kapott, míg a tisztartó 1727-ben 4 Ft-ot fizetett neki ugyanerre a célra, 1731-ben pedig 0,75 Ft-ot.

Koháry II. István részbirtokának számadásában rövidebb idő alatt még több munkadíjjal kapcsolatos bejegyzéssel találkozhatunk. Az uhorszkai Kuzma Mártonnak a földesúr „társzekere csinálásáért” 1,42 Ft-ot adtak 1725-ben. A következő évben is kifizettek munkadíjakat. A kovácsnak 7 Ft-ot adtak a földesúr konyhaszekerének vasaltatása miatt. 1726. április 6-án kan malacok hereléséért 0,25 Ft-ot fizettek. November 20-án a rimaszombati szíjgyártó 11 Ft-ot kapott lóra való vége között a kovácsnak lovak patkolásáért, a lovak szájának tisztításáért, érvágásért 12,25 Ft járt. A lovászok fejszéinek acélozására 0,2 Ft-ot költöttek. 1727. január 6-ától év végéig a kovácsnak lovak patkolásáért és érvágásért 9,15 Ft munkadíj járt. Ebben az évben több munkadíj nem jelentkezett.

1730-ban is kifizettek néhány munkadíjat. Hat szekeres számára készítettett a tisztartó hámokat 9,2 Ft-ért. Április 21-én azért adtak ki 25,6 Ft-ot, mert Sárközy György örököseinek szőlejét művelték a földesúr parancsára. Április 27-én az országbíró füleki szőlejét metszették 0,8 Ft-ért. Az év folyamán 9–9 kapás kétszer kapálta ezt a szőlőt 3,6 Ft-ért. Június 30-án 1,5 Ft-ot adtak 15 személynek „zöld munkabéli tisztításért, és békötésséért, minthogy jobbágyok hozzá nem tudtak”. Ugyanekkor 1 Ft-ot kapott a vincellér, aki vigyázott a szőlőre. A füleki szőlő ennek ellenére sem termett. Április 27-én hét „bika borjúcskát” heréltettek 0,35 Ft-ért. A kovács az év folyamán a földesúr lovainak patkolásáért és a lovak szájának tisztításáért 7,7 Ft-ot mondhatott magáénak.

Koháry András részbirtokának számadásából megtudhatjuk, hogy 1720-ban Koháry András csészája két alkalommal is eltört, javítására 4,7 Ft-ot költöttek.¹⁹

¹⁹ A csészát a földesúr használta, így a javítási költségeket a földesúri jövedelemhez és nem a működési kiadásokhoz sorolhatnánk, ugyanakkor a szekerek javításától a későbbiekben

1721. július 29-én 2 Ft-ot adtak a kovácsnak a kocsisok lovainak patkoltatásáért, további 2 Ft-ot 40 patkó feltételéért. A kocsisoknak lóhámok foltozásáért 0,5 Ft járt. A kovács 1 Ft-ot kapott a cséza és a társzekerek javításáért. A munkadíj 1727-ben a füleki kovácsnak adott 0,95 Ft-ból állt a kanca lovak patkolásáért. Koháry András lovait 1729-ben 1,8 Ft-ért patkoltatták a kováccsal, május 2-án két „meny csikáját” heréltettek a földesúr parancsára 1,14 Ft-ért. 1731-ben is jelentkezett munkadíj. A földesúr füleki „gyarló szőlőcskéje, mellyen ezidén semmi sem termet”, számos költséggel járt. Április 16-án négy személynek adtak metszésért 0,8 Ft-ot, május 8-án 9 kapásnak 1,8 Ft-ot, két karóverőnek 0,4 Ft-ot, 9 kötőnek 1,13 Ft-ot, második kapáláskor 12 kapásnak összesen 2,4 Ft-ot. Május 15-én a füleki kovácsnak „német szekeres lovak, pajzán lovak” patkolásáért január elseje és április vége között 4,37 Ft-ot adtak. A kovács a raboknak vasat készített 1 Ft-ért.

A fizetésekre és munkadíjakra fordított természetbeniek
A fizetések pénzbeli része mellé olykor bizonyos természetbeniekre számíthattak a két Koháry részbirtokán dolgozók az uradalom számára különféle alkalmi munkát végzőkkel. Az uradalomtól fizetést kapók ellátásaként járó élelmiszer, a ruhanemű, valamint a világítási eszközök egy részét az uradalom pénzért vásárolta meg, amint az előzőekben láttuk. A természetbeniek másik csoportja azonban az uradalom készleteiből került ki, ami az uradalmi készleteknek csak kis részét érintette. Első sorban búzát adtak konvencióba és munkadíj gyanánt. Árpa sem a fizetések, sem pedig a munkadíjak természetbeni részébe sem került. Zabot is csak a tisztartó kaphatott. Ritkán az uradalom alkalmazásában állók, vagy alkalmi munkát végzők egy-egy sertést mondhattak magukénak a munkájukért.

A számadást lejegyző Trajtler tisztartó Koháry Istvántól minden évben 40 kila búzára számíthatott. Az országbíró halálának évében, 1731-ben a birtokot öröklő Koháry András is ugyanilyen mennyiséget állapított meg számára.

A természetbeniekben fizetettek esetében ispánokat említenek a számadások, de meglepő, hogy neveiket a pénzbeli fizetésnél nem találjuk lejegyezve. Lendvay Imre (karancs)sági ispán Koháry Istvántól évi 12 kila búzát kapott, miközben a (Nógrád)Szakalban élő ispán 1727-ben 5 kila búzát. Koháry András a meg nem nevezett ispánjának évi 4 kila búzát adott 1731 előtt.

Koháry István hajdúját 1727-ben említették. Ekkor évi 12 kila búzával viszonozták szolgálatait. Koháry András pedig 1731 előtt a „korcsmárosnak” évente 1,25 kila búzát adatott.

Koháry István számos majorsági alkalmazottjának juttatott búzát. A füleki majoros évi 14 kila búzát érdemelt ki, Bratinka János kondás és bojtárja pedig 19 kilát, bár 1726-ban még további 1,5 kila búzát is kaptak a lencse, borsó és kása helyett. A

nem lehetett elválasztani. A néhány forintos javítás lényegében nem befolyásolja a működési kiadások és a földesúri jövedelem összegét. Mindezek miatt a cséza javítása a működési kiadások között maradt ezzel a megjegyzéssel.

füleki kertész fizetsége évi 10 kila búza volt. A csordás változó mennyiségű búzára számíthatott, az évi 9–18 kila búza a csorda nagyságával lehetett összefüggésben. 1726-ban Koháry István juhászának konvenciójához, „mely Sz[ent] Miklós nap tájb[an] érkezett Excell[entiá]d juhaival”, 10 kila búzát írtak. A következő évben 31 kila jutott a juhászának és bojtárjának „amidőn juhokat [Karancs]Ságon teleltették”. A borjak és a szamarak pásztora 1727-ben 6,25 kila, míg 1730-ban 6 kila búzát fogadhatott el. 1727-ben a borjúpásztornak az előző évben ki nem fizetett 3 kila búzáját törlesztették.

Mindeközben Koháry András 1731 előtt csak egy majorsági alkalmazottat, a kondását fizette némi búzával. 1727-ben 4 kila búzát, 1729-ben 7 kilát juttatott kondásának. Az 1731-ben kibővült birtokán már több majorsági alkalmazottja is kaphatott búzát: a borjak és a tehenek pásztora 2 kilát, Bratinka kondás és bojtárja továbbra is 19 kilát, a füleki kertész szintén a korábbi 10 kilát, a szarvasmarhákat is gondozó füleki majoros már 16 kilát, a csordás viszont csak 7,25 kilát, miközben a major méhek őrzéséért 2,75 kilát fizetett.

A lovakkal és szamarakkal foglalkozók az állatok hajtásával összefüggően nyerhettek fizetésül és ellátásukra búzát. Koháry István kocsisa Stevo György volt, aki 1726-ban 11 kila, a következő évben 6 kila búzát mondhatott így a magáénak. Ugyancsak 6 kila búza lett a fizetsége a kocsisnak, Dubroviczky Andrásnak 1730-ban. Koháry István halálának évében, vagyis 1731-ben csak járandósága negyedét kapta meg Dubroviczky, valószínűen a negyed évig még az élők sorában lévő Koháry Istvánnak tett szolgálataiért. 1726-ban előző évi munkájáért Lengyel Mihály lovász 12 kila búzát kapott, miközben január 10-e és szeptember vége között a földesúr két szolgájának és október elseje és december vége között hat szolgájának 81 kila búza járt. A következő évben Lengyel Mihály hat szolgálával 84 kilát kapott. 1730-ban a szamaras és a fullajtár konvenciója évi 20 kila búza volt, miközben a négy lovászlegénynek 48 kila járt.

Koháry András lovása 1727. október 13-án érkezett a birtokra „kanca lovakkal és csikókkal”, december végéig kenyérre 4 kila búzát kapott, míg a két lovása január elseje és március 9-e között 5 kila búzát. 1729. március 12-e és május vége között Koháry András két szolgájának „kenyerekre és téstás ételekre” 8 kila búzát adtak. 1731-ben a földesúr lovai mellett lévő kocsisnak, fullajtárnak és két lovásznak kenyérre fejenként havi egy kila búzát, összesen 16 kilát juttattak.

A búza megjelenik a különféle alkalmi munkák ellentételezéseként. Koháry István birtokán 1727-ben Szablik kőművesnek a munkadíja mellé a „sütőházban[an] csinált kéménytől” 4 kila búza járt, ugyancsak 4–4 kila búzát kaptak 1730-ban az egész évi kéményseprésért, illetve május 15-én Rihács Tamás füleki malom mellett „bizonyos posványos út[na]k köből való kirakásáért”. A Koháry András örökölte, egyesített birtokokon 1731-ben 6 kila búza járt a kovácsnak, míg a malomköveknek a litkei malomba való szállításáért 20 kila. Ugyanebben az esztendőben 2 kila búza vált munkadíjjá a Koháry Andrásához

került füleki „szőlejének őrzéséért, melyb[en] időnek soványsága miatt semmi sem termett”.

A lóháton közlekedő Trajtler tisztartó fizetésének természetbeni részéről, az évi 40 kila zabról emlékeznek meg a számadások. Trajtler tisztartó lováról is olvastunk az 1731. évi szénakiadások között.

Koháry István birtokán 1726-ban Rihács kőműves érdemelt ki alkalmi munká-
jáért egy sertést. A konvenciókat tekintve az 1730-ban a kondás és a bojtárja, míg Koháry András birtokán 1731-ben a szamaras és a kertész lett sertéssel ellátva.

IRODALOMJEGYZÉK

Borsodi Csaba: A herceg Esterházy hitbizomány süttöri uradalmának igazgatása a 18. század 2. felében. In: Unger Mátyás Emlékkönyv Unger Mátyás negyedszázados egyetemi történész tanári működése emlékére és születésének hetvenedik évfordulója alkalmából. (szerk.: E. Kovács Péter–Kalmár János–V. Molnár László). Bp., 1991.

Csapody Csaba: Az Esterházyak alsólendvai uradalmának gazdálkodása a XVIII. század első felében. Bp., 1933.

Dóka Klára: Egyházi birtokok Magyarországon a 18–19. században Bp., 1997.

Fülöp Éva Mária: A pápa-ugod-devecseri Esterházy-uradalom megszervezése és gazdálkodása a 18. század folyamán. In: Tanulmányok Pápa város történetéből a kezdetektől 1970-ig. (főszerk.: Kubinyi András). Pápa. 1994.

Gerendás Ernő: Az esztergomi főkáptalan garamszentbenedeki birtokkerülete a XVIII. század második felében. Bp., 1934.

Kállay István: A magyarországi nagybirtok kormányzata 1711–1848. Bp., 1980.

Ravasz János: A sárospataki uradalom gazdálkodása a XVIII. század első felében. Bp., 1938.

Szendrey István: Egy alföldi uradalom a török hódoltság után Bp., 1968.

Szirácsik Éva: A divényi uradalom gazdálkodása a Zichy hitbizomány első száz évében (1687–1787). Salgótarján, 2005.

Szirácsik Éva: A Koháry család Nógrád és Heves vármegyei birtokának urbáriumai (1716, 1718). Salgótarján, 2007.

Völgyesi Levente: Szemelvények Győr város feudális büntetőjogából. In: Bűn és Bűnhődés. (szerk.: Barna József). Győr, 2000. 224–225.

Éva Szirácsik

Payments and Paid Employees at the Nógrád County-Centred Estates of the Koháry family

Between 1720 and 1731 a peculiar feature of the Nógrád county-centred estates of the Koháry family was that one part was in joint family ownership and at the same time there were portions owned by members of the family. Due to property management of the portions of István II Koháry and András Koháry and of the family-run possession operational costs occurred for the three properties. A part of these expenses included estate employees' payments and different kinds of fees. With the help of these expenses a picture can be drawn of the estate staff: officials and employees and temporary jobs. Besides payments and work fees the workers and temporary labourers occasionally could expect benefits in kind on the two Kohárys' portions. A part of the paid employees' provisions of foodstuff, clothing and lighting equipment was purchased, while the other part was supplied from the stocks of the estate.

HORVÁTH ISTVÁN SZÁNTÓFÖLDI GAZDÁLKODÁS A PÉCSI PAPNEVELŐ INTÉ- ZET URADALMÁBAN 1736–1875 KÖZÖTT

Az uradalom története

A 17. század végére a Habsburg Birodalom nemzetközi segítséggel kiűzte Magyarországot területének nagy részéről a törököt. A felszabadító háború után az Újszerzeményi Bizottság feladata volt, hogy a régi tulajdonosoknak visszajuttassa a birtokokat, ha azok igényüket adománylevéllel tudták bizonyítani és a fegyverváltságot lefizették. Az uralkodó a római katolikus egyházra is támaszkodott abszolutisztikus terveinek megvalósításában, így amikor a pécsi klérus birtokaira benyújtotta az igényét, noha igazolni nem tudta, az Újszerzeményi Bizottság azt elismerte. Ezért a pécsi papság 1703-ban I. Lipóttól új adományozás címén kapta meg a birtokait, hogy annak jövőjében egyenlő arányban osztozkodjék a püspök, a káptalan, a székesegyház és a felállítandó papnövelde. Gróf Nesselrode Ferenc pécsi püspök (1703–1732) azonban a közös birtoklás megszüntetésére és a birtok a felsoroltak közti felosztására törekedett. Sikerült is tervét keresztülvinnie és 1714-ben, illetőleg 1717-ben felosztották a birtokot. A káptalan azonban megrövidítettnek érezte magát és nem nyugodott meg a döntésben. Követelésükre 1723-ban, majd 1736-ban újrarendezték a pécsi klérus birtokainak és jövedelmeinek a felosztását, így a pécsi klérus birtokából a püspöki, a káptalani, a székesegyházi és a szemináriumi birtok alakult ki.¹

A Pécsi Papnevelő Intézet uradalma a fenti küzdelem során 1736-ban jött létre. Ekkor a püspök és a káptalan közös megegyezéssel felosztotta egymás között a Papnevelő Intézet és uradalma vezetését. A legfőbb felügyeletet a mindenkori püspök látta el. A püspököt illette az Intézet szellemi vezetése, a növendékek nevelésének és oktatásának irányítása. Az uradalom irányítása, az intézet fenntartásához szükséges jövedelem előállítás és kezelése a káptalan feladata lett. A káptalan köteles volt a birtok éves számadását jóváhagyásra felterjeszteni a püspökhöz, aki így ellenőrizte a gazdálkodást és az Intézet vagyoni helyzetét. A káptalan tagjai közül kinevezett prefektus vezette az uradalmat, ő volt a földesúri jogok és köteleességek személyes megtestesítője és képviselője. A káptalannak a saját uradalmában kiadott rendeletek és utasítások a Papnevelő Intézet uradalmában is érvényesek voltak.²

A királyi adományozó levél és a pécsi klérus birtokait felosztó egyezés értelmében a birtok jövedelmét a felállítandó Papnevelő Intézet felépítésére, majd fenntartására, vagyis a tanárok fizetésére és a növendékek eltartására kellett fordítani, természetesen az uradalom működtetése mellett. Így az uradalom birtoka célvagyonnak számított, nem beszélhetünk profitorientált gazdálkodásról. Ebből

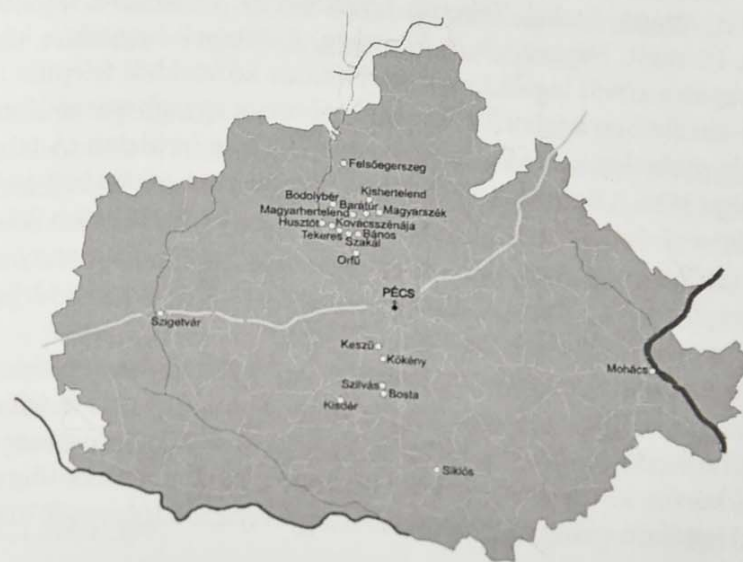
adódóan gazdálkodása kevésbé volt nyitott az újításokra, mint általában a világi uradalmaké, a jobbágyok feudális szolgáltatásaira épült – a robotra és a dézsmára –, valamint saját kezelésű földjein is alapvetően önellátásra termelt, az árutermelés gazdálkodásában csak mellékes szerepet játszott.

Jelentős változást hozott az uradalom életében II. József uralkodása. Rendeletére 1786-ban a Papnevelő Intézet működése megszűnt, a birtokot a Kamara irányítása alá helyezte. A császár 1790-es halála után a következő évben újraindult az oktatás és az önálló gazdálkodás.³

Az 1848. évi IX. tc. teljesen megszüntette az úrbéri viszonyokat, de a végrehajtásáról a szabadságharc miatt csak az 1853. és az 1854. évi pátens intézkedett. Ennek következtében a volt jobbágyok és az uradalom közti birtokmegosztási perek az 1850-es évek közepén megindultak, de községenként eltérő időpontban fejeződtek be, legtovább Kökény helység pere tartott, mely csak 1875-ben ért véget.⁴

A birtok földrajzi jellemzői

Az úrbéri szabályozáshoz kapcsolódóan 1783-ban a Papnevelő Intézet birtokát földrajzi elhelyezkedésének megfelelően két kerületre osztották fel Pécs város határával. Az Alsó-kerület a várostól délre terült el a Baranyai-dombság területén mintegy 9000 holdon, míg a nagyobb, kb. 17 000 hold kiterjedésű Felső-kerület a Mecsek-háton került kialakításra (1. ábra).

1. ábra. A Pécsi Papnevelő Intézet birtokához tartozó települések
(Készítette: Kikindai András)

1 Ruzsás, 1964. 20., Dóka, 1997. 191–200.

2 PKL Sem. 521. Fasc., PKL Sem. 404. Fasc. 1. No.

3 PKL Sem. 17. Fasc. 1-2. No.

4 MNL-BML. Urbéri törvényszéki iratok. Kökény.

Az uradalom Alsó-kerületéhez hat település: Szilvás, Szőke, Keszű, Kökény, Bosta és Kisdér tartoztak. A terület a Baranyai-dombság északnyugati részén helyezkedik el. A kerületet északról a Pécsi-félmedence és a Pécsi-víz, nyugatról a kiemelt Görcsönyi-hát, délről pedig a Villányi-hegység határolja. A gyengén kiemelt dombsági területre a völgyek közötti igen nagy területet elfoglaló, lösszel fedett platók a legjellemzőbbek, melyek a közepesnél jobb termőképességű Ramann-féle barna erdőtalajjal fedettek.

Az Alsó-kerület mérsékelt meleg, enyhe telű dombsági terület, ahol a szubmediterrán és szubkontinentális hatások érvényesülnek. Baranya megye mai évi középhőmérséklete 10-10,5 °C, a Baranyai-dombság területén ennél 0,5-1 °C-fokkal magasabb értékekkel számolhatunk. Vizsgált időszakunk az ún. „kis jégkorszak” időszakába esik,⁵ ezért ennél ekkor feltételezhetően hűvösebb volt az időjárás. Erre utal számos forrásunk is, amely arról panaszkodik, hogy gyakran nagyon hideg, hosszú, havas telek voltak,⁶ melyek manapság már nem jellemzőek erre a vidékre. A terület mérsékelt nedves, az évi csapadékmennyiség 600-650 mm, a tenyészidőszakban 225-250 mm. A csapadék éves eloszlásában szubmediterrán vonás figyelhető meg, a csapadékmaximum május-júniusban van, illetve október-novemberben egy másodlagos csapadékmaximum figyelhető meg. A Baranyai-dombság természetes növénytakarójának a cseres-tölgyes erdők számítanak.⁷

Az uradalom Felső-kerülete a Nyugati-Mecsekben terült el, melyhez 12 település tartozott: Orfű, Bános, Szakál, Tekeres, Kovácsszéna, Hertelend, Barátúr, Egyházber, Bodolya, Husztót, Németszék és Egerszeg. A Mecsek-hegység a környezetétől viszonylag magasra emelt legfőképpen karbonátos kőzetekből felépülő tönkös sas-bérc. A Felső-kerületben a talajok túlnyomó többsége agyagbemosódásos erdőtalaj, de rendzina és podzolos erdőtalajok is megtalálhatók a területen. A talajok átlagos termőképessége 36%. A Felső-kerület mérsékelt nedves, hűvös hegyvidéki terület. A megye évi középhőmérséklete 10-10,5 °C, melytől a Mecsek-háton 0,5-1 °C-fokkal alacsonyabb értékek a jellemzőek. A területen az évi csapadékmennyiség 700-750 mm, a tenyészidőszakban 250-275 mm. A legcsapadékosabb terület Orfű környékén található, ahol az évi csapadék mennyiség a 800 mm-t is eléri.

A terület a mecseki flórajáráshoz tartozik. A flórajárás magját képező Mecsek-hegység geológiai felépítéséből és geomorfológiai sajátosságaiból adódóan délies elemekben bővelkedő változatos flórának nyújt termőhelyet. A savanyú talajt adó permi homokkővön, mezozoós palákból felépülő területen cseres-tölgyesek virítanak, az északi lejtőkön pedig nagy kiterjedésű gyertyános-tölgyesek uralkodnak. A

5 Rácz, 2001. 56-63.

6 PKL PKGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztviszéki jegyzőkönyve 1830., PKL Sem. 158. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztviszéki jegyzőkönyvei 1839., 1840., 1841., 217. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztviszéki jegyzőkönyve 1847.

7 Pécsi, 1981.; Lovász, 1977.

legműködőbb, legcsapadékosabb területeken bükkerdők társulásai a jellemzőek. Az északi területeken a délies elemek szerepe fokozatosan csökken.⁸

A szántóföldek elhelyezkedése

A 18. század elejétől kezdve vizsgált időszakunk végéig a népesség gyarapodásával nőtt a szántók területe is. A kezdetben még elszórtan elhelyezkedő kicsinyke parcellákból több tíz vagy több száz holdas egybefüggő szántók alakultak ki.

A hegyvidéki területeken a vízfolyások mentén rétek helyezkedtek el, az első szántókat ezen rétek mentén a magasabb térszíneken, a hegylábtelejtők aljában alakították ki, ott, ahol az áradás már nem veszélyeztette a termést. Majd fokozatosan az erdők rovására a hegyoldalokban egyre nagyobb magasságokba terjeszkedtek a szántóterületek. Ezek mellett magasabb térszíneken: a lapos hegyhátakon – például a husztóti Cser- és Gerdi-hegyen – is létesítettek szántókat. Ezek az elszórtan elhelyezkedő kisebb szántók a későbbi erdőirtások révén egybefüggő szántóföldekké alakultak. A dombsági területeken, ahol szélesebbek a völgytalpak, természetesen sokkal egyszerűbb volt a szántók kialakítása, azok területét kiterjeszteni viszont itt is csak az erdők rovására tudták.⁹ Az irtásokkal kialakított szántóföldek képe nem hasonlított a ma ismert szántókhoz: ezeken a területeken a kivágott fák tuskói még jó pár évig ott maradtak, a területet bokrok tarkították, akadályozva a gazdálkodást. Így az uradalom több alkalommal is elrendelte ezek kiirtását, mind a saját, mind a jobbágyok szántóin, ha ezt a jobbágyok a saját területükön nem hajtották végre, akkor a dézsma beszédekör 24 botütést kaptak.¹⁰

A szántóföldek kiterjedése

Mindkét kerületben a szántóföldek mennyiségét két tényező: a földrajzi környezet és a népességszám befolyásolta. A Felső-kerület hegyvidéki jellegű területén a meredek, erdős hegyoldalakkal körbevett, kis lélekszámú települések kevés szántóval rendelkeztek. Ezzel szemben a dombsági jellegű Alsó-kerület falvai általában több szántóval bírtak, egyrészt mert ezek – nyilván a kedvezőbb földrajzi környezetből adódóan – népesebbek voltak, másrészt pedig a kedvezőbb domborzati és éghajlati viszonyok miatt az uradalom itt több nagy szántóterületet is kialakított (1. melléklet).

A két kerületben a 18. század végén több mint 8800 hold¹¹ szántót mértek fel, ez a birtok területének 35 %-át jelentette. A Felső-kerület 1782-es felmérésekor¹²

8 Pécsi, 1981.; Lovász, 1977.

9 PKL Térképtár. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának térképei., PKL KGLT. 408. Fasc.

10 PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztviszéki jegyzőkönyve. 1821. január 20., február 3., március 31., 1828. március 1., 1829. március 28.

11 A tanulmányban 1200 négyszögöles holdban szerepelnek az adatok.

12 PKL KGLT. 408. Fasc.

a terület 28%-át, 4284,87 holdat hasznosítottak szántóként. Legkevesebb szántóval Orfű (170 hold, 5 %) rendelkezett, mivel még nemrég települt be és az Orfűi-patak legfelső szakaszában, meredek hegyoldalakkal határolt szűk völgyben helyezkedett el. A legtöbb szántóval a földművelésre legalkalmasabb, a Széki-patak kiszélesedő völgytalpában fekvő, lankás területű és legnagyobb lélekszámú Hertelend birt (735 hold, 34 %), ahol az uradalom is kialakította a maga saját kezelésű szántóföldjeit. A többi településen a szántóföldek aránya 22-36 % között váltakozott.¹³

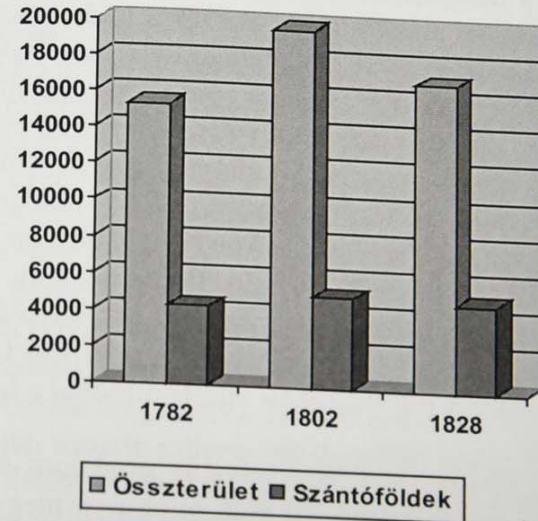
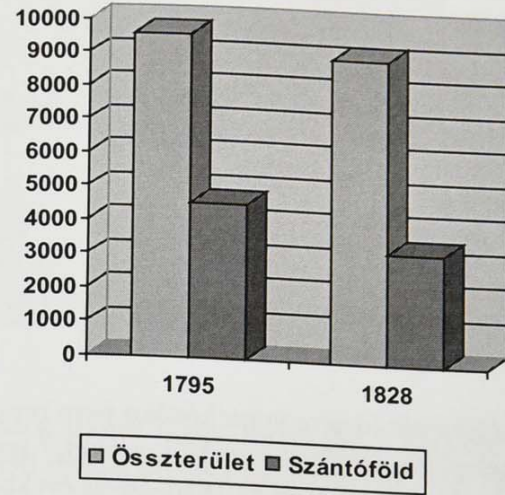
Az Alsó-kerületben az 1790 és 1795 között végrehajtott felmérés¹⁶ adatai alapján a terület majdnem felét, 47 %-át foglalták el a szántóföldek. A legnagyobb kiterjedésű szántókkal Kökény (1191 hold) és Keszü (896 hold) helységek rendelkeztek, mivel egyrészt ezek voltak a legnépesebb községek, másrészt pedig itt alakította ki az uradalom saját, nagy kiterjedésű szántóföldjeit. Ez a két község bírt arányaiban is a legtöbb szántóval (56 % és 54 %). A legkevesebb szántó Szőke (509 hold, 35 %) határában volt.

Az 1828-ban készített felmérés¹⁷ szerint a birtok területének 31%-át foglalták el a szántók, 8034,99 holdat, ami a 18. század végéhez képest mind számszakilag,

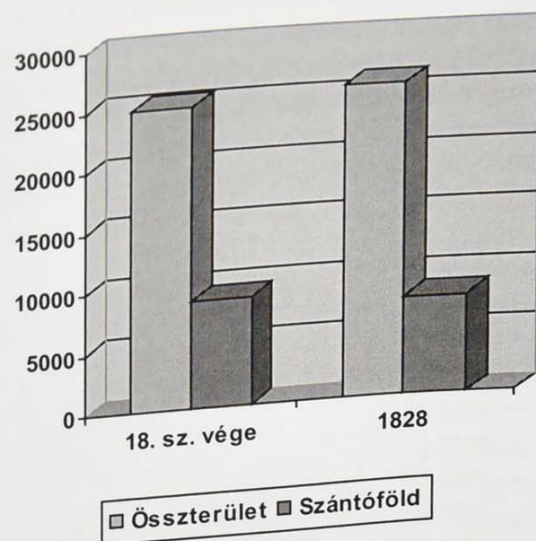
14 PKL Térképtár. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának térképei 1802–1805.

16 PKL Térképtár. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának térképei 1790–1795.

mind arányaiban csökkenést mutat. Ez a csökkenés elsősorban az erdőirtások hatására kialakuló erózió okozta pusztításnak köszönhető. A legkisebb kiterjedésű szántóval továbbra is Orfű (226 hold), Husztót (241 hold) és Szakál (260 hold) rendelkezett. Ha a szántók arányát nézzük, akkor is Orfű határában találjuk a legkevesebbet, területének csak 8 %-át tették ki a szántók, ezt Husztót követte 19 %-kal. A legnagyobb szántóterülettel továbbra is a nagyon kedvező fekvésű Hertelend rendelkezett (1072 hold, 45 %), ezt Kökény követte (923 hold, 47 %) (2., 3. ábra).

2. ábra. A szántóföldek kiterjedése az Alsó- és a Felső-kerületben (hold)

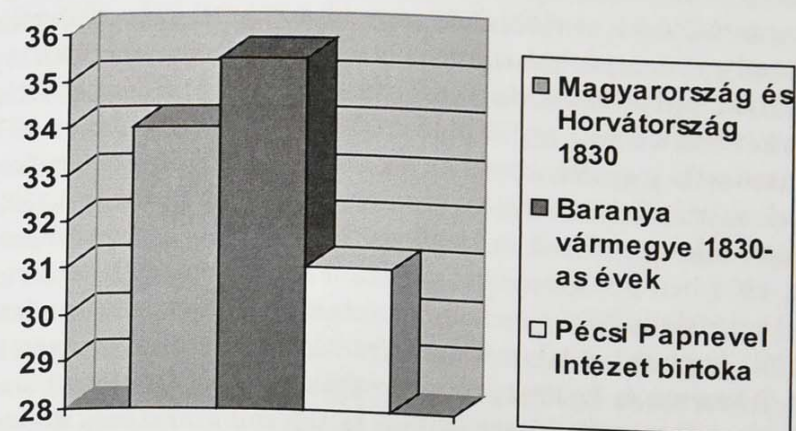
3. ábra. A szántóföldek kiterjedése a Pécsi Papnevelő Intézet birtokának területén (hold)

Sajnos a birtokelkülönözés idejére vonatkozóan nem rendelkezünk teljes adattal, csak néhány település esetében ismerjük ezeket,¹⁸ melyeket összevetve jelentős eltérést találhatunk az 1828-as és az 1850–60-as években készült felmérések között. Erre csak egy magyarázat adódik, a maradványföld. A maradványföldet a jobbágyok irtással alakították ki és ezek a földterületek nem tartoztak a telki szervezethez. Egyházbér az 1828-es felméréskor még csak 371 hold szántóval rendelkezett, az 1879-ben készített felmérés szerint azonban itt már 522 hold szántó volt. Viszont ekkor 186 hold maradványföldet mért fel a mérnök. Az eltérés 35 hold. Tekeres helység határában az 1828-as felméréskor 293 hold szántó volt, 1859-ben pedig 451 hold szántót mértek fel. A jobbágyok 184 hold maradványföldet váltottak meg, ha az adatokat összevetjük, akkor 20 hold eltérést találunk. Szakálnál 40, Németszéknél 33, Orfűnél pedig 44 hold eltérést találunk. Az adatok elemzése után arra a következtetésre jutottam, hogy az 1828-as felméréskor a mérnök csak a jobbágyok telki állományához tartozó földeket mérte fel, az irtásföldeket, a későbbi maradványföldeket nem. A pár tíz holdas eltérés adódhat a felmérés pontatlanságából is (1. melléklet).

Baranya korabeli viszonyaival összevetve az uradalom területén 1830 körül mintegy 4,5 %-kal kevesebb szántóföld volt, mint a vármegyében átlagosan. Ezt az magyarázza, hogy a Pécsi Papnevelő Intézet birtokának csak kisebb, kétötöd része feküdt a szántóföldi művelésre kiválóan alkalmas Baranyai-dombság területén.

18 PKL Térképtár. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának térképei. Orfű 1868. Szakál 1867., Tekeres 1859., Egyházbér 1874., Németszék 1859., Kökény 1865.

tén, míg a nagyobb birtoktest a hűvösebb és csapadékosabb Mecsek-háton terült el, ahol ebből kifolyólag inkább az erdő- és rétgazdálkodáson volt a hangsúly. Hasonlóképpen ugyanezen okból kifolyólag az országos átlagnál is mintegy 3 %-kal kisebb volt a szántóföldek aránya az uradalom területén (4. ábra).

4. ábra. A szántóföldek aránya Magyarországon,¹⁹ Baranya vármegyében²⁰ és a Pécsi Papnevelő Intézet birtokának területén 1830 körül (százalék)

A szántóföldek minősége

Mária Terézia királynő úrbéri rendeletében nem csak a jobbágyok jogait és terheit szabályozta, hanem meghatározta a jobbágytelek nagyságát is, mely egészen az 1848-as áprilisi törvényekig az állami és földesúri adózás alapjául szolgált. Baranya vármegyében, így a Pécsi Papnevelő Intézet birtokán is egy egész telekhez minőségének megfelelően 22–24–26 hold szántó tartozott, attól függően, hogy első-, másod- vagy harmadosztályba sorolták a területet. A korabeli úrbéri tabellák szerint első osztályú szántókkal Bodolya, Egerszeg, Egyházbér, Keszű, Kökény, Szilvás és Szőke helységek rendelkeztek. A többi helység szántóföldjeit másodosztályba sorolták.²¹

Az 1860-as évtizedben, a birtokelkülönözéskor ismét osztályozták a szántókat, dülönként minőségüknek megfelelően három osztályba sorolva. Az osztályozás több szempont alapján történt: milyen volt a terület talaja, fekvése, illetve milyen messze volt a településtől. Azok a területek, amelyeken megtermett a búza, első osztályúnak, amelyeken csak a kétszeres – búza és rozs keveréke – másodosztályúnak.

¹⁹ Benda, 1973. 100.

²⁰ Lovász, 1977. 296.

²¹ Felhő, 1970. 11., 76–92.

lyúnak, amelyeken pedig csak a rozs, azok harmadosztályúnak számítottak. Ha egy terület talaja jó minőségű volt, de a falutól messze terült el, akkor a nehezebb művelési körülmények miatt szintén csak másodosztályú földnek sorolták be.²²

Az uradalmi szántóföldek

Az uradalom az 1742-es esztendőben csak Kökény és Barátúr helységekben rendelkezett szántófölddel, az előbbiben nagyobb területtel.²³ Az elkövetkező évtizedekben azonban az uradalmi szántók kiterjedésének nagymértékű növekedését tapasztalhatjuk, melyet elsősorban erdőirtással nyertek, például Hertelend község határában két részben mintegy 70 hold erdőt irtatott ki az uradalom 1779-ben.²⁴ A korabeli tisztszéki jegyzőkönyvekben folyamatosan szerepelnek az irtások, viszont nem minden esetben jelölték meg a célt, hogy a területet szántónak vagy rétnak, esetleg más céllal akarták-e hasznosítani. 1800-ban a szilvási, 1804-ben pedig a szőkei uradalmi szántók melletti területek kiirtását rendelte el a prefektus.²⁵ Ezen esetekben a területek elhelyezkedése miatt joggal feltelezhetjük, hogy az uradalom szántóként hasznosította az így nyert területeket. 1849-ben Tekeresen és Egerszegen még voltak olyan új szántói az uradalomnak, melyek területéről az erdőt frissen irtották ki, ugyanis ezeket még az irtók használták – a korabeli szokás szerint az irtást követő néhány évben az irtók használhatták az új szántót.²⁶ Sajnos ezekről az irtásokról nem rendelkezünk adatokkal, mert 1846-ig az uradalom az irtókkal csak szóbeli egyezséget kötött.²⁷ De előfordult az is – Hertelenden és Orfűn –, hogy a mocsaras területek lecsapolásával jutott új szántóföldekhez az uradalom.²⁸

A fentiekből kifolyólag az 1780-as évtizedben az uradalom már a következő helységekben rendelkezett nagyobb kiterjedésű szántóföldekkel: Kökényben 200, Szilváson 60, Szőkében pedig 50 holddal, a hertelendi terület irtása pedig még folyamatban volt. Mintegy hetven évvel később, az 1849-es esztendőben már több mint kétszerese, összesen 631 hold szántóföld volt az uradalom kezelésében. A

22 MNL-BML. Úrbéri törvényszéki iratok. Kovácsszéna Osztályozási jegyzőkönyv, Németszék Osztályozási jegyzőkönyv, Orfű Osztályozási jegyzőkönyv, Szakály Osztályozási bizonyítvány, Szilvás Földbecslés 1862, Tekeres Osztályozási jegyzőkönyv.

23 PKL Sem. 1. Fasc. 2 No.

24 PPL. 77/1781 Descriptio Beneficorum H. Seminarium V. Eccesiensis; PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának robotjegyzőkönyve 1779.

25 PKL Sem. 156. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztszéki jegyzőkönyvei 1800. november 29., 1803–1804. 1804, február 4.

26 PKL Sem. 253. Fasc. A Pécsi Papnevelő Uraság szántóföldjeinek jegyzéke 1849.

27 PKGYJKV. 27/1846.

28 PKL KGLT. A Papnevelő Intézet uradalmának tisztszéki jegyzőkönyve 1821. július 21., PKL Sem. 76. Fasc. 644/1830.

Felső-kerületben Hertelenden 121, Kovácsszénán 31, Tekeresen 26, Egerszegen 12, Orfűn 11, Bánoson 4 és Husztóton 7 hold szántóval rendelkezett, a jobb környezeti adottságokkal rendelkező Alsó-kerületben pedig a kétszeresét, összesen 411 hold szántót használt: Kökényben 204, Szilváson 82, Bostán 61, Szőkében 40, Keszűben pedig 22 holdat.²⁹

A birtokelkülönözéskor további szántóterületek kerületek az uradalom tulajdonába. A volt jobbágyoknak az Úrbéri pátens lehetővé tette, hogy a maradványföldet megváltásuk, így azok a tulajdonukba kerüljenek. A Felső-kerületben Bános, Husztót és Kovácsszéna helységek csak a maradványföldek egy részét váltották meg, a többi az uradalom tulajdonába került, míg a kerület többi települése az összes maradványföldet megváltotta. Az Alsó-kerületben már más volt a helyzet, mivel ez a kerület kedvezőbb földrajzi adottságokkal rendelkezett, így az uradalom az itteni maradványföldet saját tulajdonába vonta és azok egy részét felhasználva kialakította majorságát a Szent Pálról elnevezett pusztán.³⁰

A birtokelkülönözéskor lehetőség kínálkozott arra, hogy az uradalom tagosítsa, vagyis egy helyen hasítsa ki a neki járó szántót. Élt is ezzel a lehetőséggel, általában ugyanakkora és ugyanolyan minőségű területet cserélt el a volt jobbágyokkal, de volt olyan eset is, amikor több területet adott át, mint amennyit átvett.³¹ Az uradalom azt is figyelembe vette, hogy a szomszédos településeken neki jutott területek egymás szomszédságában, a települések közös határán egy tagban helyezkedjenek el. Így tett Barátúron, ahol a szomszédos Hertelend határában lévő uradalmi terület mellett hasította ki a területét.³² Hasonlóan járt el az Alsó-kerületben, itt négy település: Kökény, Szilvás, Szőke és Keszű helységek közös határán alakította ki területcserével a neki jutott területekből a Szent Pál pusztai majorságot.³³

Az uradalmi szántók – mint fentebb láttuk – igen eltérő nagyságúak voltak. Közülük a nagy, egybefüggő területeket az uradalom saját kezelésében művelte, míg a kisebb kiterjedésű, egy-két holdas szántókat vagy az alkalmazottainak adta használatra – például az egyházbéri kanász³⁴ és a kisdéri hajdú³⁵ természetbeni jutatásként kapott ilyen kis kiterjedésű szántót –, vagy bérbe adta, például a német-

29 PKL Sem. 253. Fasc. A Pécsi Papnevelő Uraság szántóföldjeinek jegyzéke 1849.

30 MNL-BML. Úrbéri törvényszéki iratok. Bános, Barátúr stb. Egyezséglevelek.

31 MNL-BML. Úrbéri törvényszéki iratok. Egerszeg, Magyarhertelend, Kovácsszéna. Úrbéri egyezségek.

32 MNL-BML. Úrbéri törvényszéki iratok. Barátúr. Úrbéri egyezés.

33 PKL. Térképtár. Kökény helység térképei. Terve a szilvási, kökényi, szőkei és keszüi határból egy tagban tagosítandó uradalmi birtoknak.

34 PPL. 77/1781. Descriptio Beneficorum H. Seminarium V. Eccesiensis.

35 PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának robotjegyzőkönyve 1779.

széki,³⁶ a szilvási³⁷ és a kökényi³⁸ jobbágyoknak. A földek használatáért kezdetben az uradalom pénzt, később robotot kért és kapott, például az 1780-as években 3 és negyed napi robotért adott bérbe egy hold szántót.³⁹ Ha több évre adta bérbe a szántót az uradalom, akkor annak művelési rendjét is rögzítették a szerződésben. Például a tekeresi malom melletti majdnem egy holdas szántót 1841-ben 3 évre bérelte ki egy helyi jobbágy, aki az első évben őszt vethetett, a következő évben ügarmagot, majd a harmadik évben tavaszt vethetett. Így a három év-ugarmagot, de az éves bért is csak kétszer kellett megfizetnie.⁴⁰ A birtok területén a legtartósabb földbérlet ebben az időszakban a németszéki volt, a falu határában lévő 5 holdas szántót 1795-től folyamatosan bérelték a helyi jobbágyok.⁴¹ Előfordult, hogy a kisebb szántókat az uradalmi vendéglőt vagy malmot bérlők kapták meg használatra.⁴²

A jobbágyfelszabadítás után a megváltozott jogi és gazdasági körülmények következtében az uradalom nagyobb kiterjedésű szántóföldjei egy részének bérbeadására kényszerült, mert nem állt rendelkezésére elegendő munkaerő, illetve pénz, hogy azokat bémunkával műveltesse. Így tett az orfűi Sotóban lévő 11 holdas szántójával, a husztóti 7 holdas Driskó-földjével, a kovácsszénai Kőképi 29 holdas földjével és több hasonló méretű szántójával.⁴³ Az 1860-as évektől a 30-40, esetleg 50 holdas szántókat már nem feldarabolva, hanem egy tagban és több évre adta bérbe.⁴⁴ A birtokelkülönözés után több olyan erdőterület maradt az uradalom tulajdonában, melyeket a károktól nem tudott megóvni, ezért azokat kiirtatta, szántóvá alakította. Ezeket a területeket, noha jelentős kiterjedésűek voltak, már nem saját maga hasznosította, hanem szintén bérbe adta. De ezeket már nem a helyi lakosok bérelték ki feldarabolva egy-egy évre, hanem zsidó származású mezőgazdasági vállalkozók egyben több évre. Ilyen volt a szőkei 110, a kisdéri 105 és a bostai 90 holdas szántó.⁴⁵ Ez a folyamat a Szent Pál pusztai majorság kialakulása után felgyorsult, mert az uradalom minden erejét erre a területre koncentrált, a szétszórtan elhelyezkedő területek saját művelésével már nem foglalkozott.

36 PPL. 77/1781. Descriptio Beneficorum H. Seminarium V. Ecclesiensis.

37 PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának robotjegyzőkönyve 1776.

38 PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának robotjegyzőkönyve 1779.

39 PKL Sem. 15. Fasc. 14. No. Robotba kiadott földek jegyzéke.

40 PKL Sem. 113. Fasc. 23/1841.

41 PKL MGLT. 743., PKGYJKV 38/1821.

42 PPL. 77/1781. Descriptio Beneficorum H. Seminarium V. Ecclesiensis.

43 PKL Sem. 136. Fasc. 5-6/1849., 149. Fasc. 8/1852., 161. Fasc. 8-10/1854., 164. Fasc. 6-7/1857., 184. Fasc. 10/1870.

44 PKL Sem. 178. Fasc. 6/1864., 181. Fasc. 14/1867., 184. Fasc. 11/1870., 188. Fasc. 1/1874.

45 PKL Sem. 178. Fasc. 5/1864., 181. Fasc. 14/1867., 185. Fasc. 11/1871., 189. Fasc. 5/1875.

A szántóföldi művelés módja

A 18. század során nemcsak a szántók területe növekedett, hanem azok művelési módja is megváltozott.⁴⁶ Az uradalom területén a jobbágyok a 18. század elején még döntően kétnyomásos gazdálkodást folytattak. Háromnyomásos gazdálkodás csak Keszű és Egerszeg helységeknél jegyezték fel, Kökényben pedig nem voltak felosztva nyomásokra a szántók, keverten használták azokat.⁴⁷

Az úrbéri rendezés a legtöbb község gazdálkodásában alapvető változást hozott, mely azonban meglehetősen megkésve jelentkezett: az Alsó-kerületben az 1790-es évtized végén hajtották végre a rendezést, a Felső-kerületben pedig csak a 19. század elején.⁴⁸ Míg a rendezés előtt Tekeres, Barátúr, Bosta, Szilvás, Kisdér, Keszű, Németszék és Orfű helységeiben a jobbágyok kétnyomásos gazdálkodást folytattak, a rendezés után a felmérési utasítás értelmében ezekben a helységeiben is áttértek a háromnyomásos gazdálkodásra (5. ábra).⁴⁹

5. ábra. A nyomások ábrázolása Bostán 1795-ben: a világoszölddel jelölt falutól északra helyezkedett el az okkersárgával jelölt első nyomás (Calcatura Prima), nyugatra a második (S. Calcat.), délnyugatra pedig a rózsaszínnel jelölt harmadik nyomás (Calcatura Tertia). (Készítette: Eisenhut György)

46 Kaposi, 2010. 81.; Wellmann, 1989. 533–535., 931.; Ruzsás, 1983. 341.

47 Friczy, 1978. 151–204.

48 Dóka, 1997. 259.

49 MNL-BML IV. 1. i. 171. Fassiones Honorabilis Seminarii V. Ecclesiensis ad novem Puncta Interrogatoria.

Az uradalmi szántók rendezését végrehajtó Eisenhut György és Gmehling József mérnökök három nyomásra és minden egyes nyomást további két részre osztottak fel. Az első évben az első nyomás egyik felébe tavaszt, másikba őszt vetettek, a második nyomásba ugyanezt, a harmadik nyomás mindkét részét pedig ugaron hagyták. A második évben az első nyomás egészét hagyták ugaron, a második egyik részébe őszt, a másikba tavaszt vetettek, a harmadik nyomásba pedig ugyanezt. A harmadik évben az első nyomás egyik felébe őszt, a másikba tavaszt vetettek, a második nyomást hagyták ugaron, a harmadik nyomás egyik felébe pedig tavaszt, a másikba őszt vetettek. Így egy nyomást két évig használtak, a harmadik évben pedig ugarolták azt (6. ábra).⁵⁰

	1. nyomás		2. nyomás		3. nyomás	
	őszi	tavaszi	tavaszi	őszi	ugar	ugar
1. év	őszi	tavaszi	tavaszi	őszi	ugar	ugar
2. év	ugar	ugar	őszi	tavaszi	őszi	tavaszi
3. év	tavaszi	őszi	ugar	ugar	tavaszi	őszi

6. ábra Az uradalmi szántók felosztása három nyomásra

A korabeli vélemény szerint a szántóföldi gazdálkodás legfontosabb művelete a szántás és boronálás volt. Horváth János tisztartó ezt így foglalta össze: „A rozs szántás, és helytelen boronálás a vetéseknek pestisse.”⁵¹ A források tanulmányozásával felismerhetjük azt a rendszert, amelyben az uradalom a szántóit hasznosította. Egy-egy parcellába először tavaszt vetettek, elsősorban zabot, zabos bükkönyt, árpát vagy kapás növényt. A vélemények szerint ezek a növények fellazították a területet az őszi búza elvetése előtt. Különösen igaz ez a kukoricára, amelyet művelése során kétszer meg is kapáltak. A terület learatása után rögtön felszántották a tarlót, keverő szántás végeztek. A parcellát ezután újra felszántották, őszi búzát vetettek bele, majd boronával juttatták a földbe a szemet és egyben elegyengették a területet. Az őszi gabona learatása után ismét felszántották a parcellát, keverőszántást hajtva végre. A következő év során a parcella ugar volt, elsősorban legeltetésre hasznosították azt, de a következő év nyarán megrágyázták és felszántották. A zab és zabos bükköny termesztése a takarmány biztosítása és a föld fellazítása, porhanyítása mellett egyéb haszonnal is járt. A zabos bükköny aratásakor – ez korán történt – a fiatal gyomnövényeket is levágták, ezáltal a terület megtisztult a gáztól. A bükkönyt hajdinával keverve is vetették, ezt a hajdina virágzásakor levágták, a sarjút hagyták megnőni, lelegeltették, majd hengerelték, végül beszántották a területet. Így ezt a parcellát takarmánytermesztésre és legeltetésre is használták, de a hajdina és bükköny megmaradt szárának beszántásával a terület trágyázását is megoldották.

⁵⁰ PKL MGLT. CDLXXXV. Fasc. 3. No.

⁵¹ PKL Sem. 139. Fasc. Horváth János tisztartó a tavaszi vetésről.

A szántók tápanyag-utánpótlását trágyázással oldották meg, amikor az adott terület ugarolt volt. A trágyát egyrészt az esetleges adósságba keveredett jobbágyoktól szedték be az adósság fejében, másrészt az uradalmi vendéglőkben megszállók állatainak trágyáját használták fel, harmadrészt pedig az uradalmi juhnyáj aklában összegyűlt trágyát hordták ki a földekre. Ez utóbbi jelentőségét mutatja, hogy a szilvási juhnyáját 1841-ben azért osztották ketté, hogy trágyája egyformán jusson a szilvási és a kökényi uradalmi szántókra is. Az állati eredetű trágya mellett – mint láttuk – a hajdina és a bükköny szárának beszántásával zöldtrágyát is használt az uradalom.⁵²

A jobbágyfelszabadításig az uradalmi földek művelése a jobbágyok kötelessége volt, ezt az urbáriumokban is rögzítették. A jobbágy köteles volt saját igavonó állataival és ekéjével, boronájával megjeleníteni a mezei munkák idején.⁵³ A 19. század közepén kezd el saját gépeket vásárolni az uradalom, a hatékonyabb művelés és jobb terményeredmény érdekében. Az uradalom által vásárolt első mezőgazdasági gép egy Vidats-féle repcevetőgép volt, melyet 1845-ben vettek.⁵⁴ Az első uradalmi eke az 1847-es számadás leltármellékletében tűnik fel.⁵⁵ A jobbágyfelszabadítással az uradalom elveszítette az ingyen munkaerőt, így kénytelen volt azok pótlására egyre több gépet vásárolni. Már a szabadságharc alatt vásárolt hat ekét és öt taligát, de a nagyobb mennyiségű gépbeszerzésekre majd az 1860-as években kerül sor.⁵⁶ A legnagyobb munkaerőhiány az aratások idején volt, az uradalom a felfogadott aratókkal többször is pórolt járt, mert nem jelentek meg, ezért 1863-ban egy aratógépet is vásárolt.⁵⁷ A következő években újabb ekéket és ekealkatrészeket szereztek be, 1871-ben pedig már cséplőgéppel is rendelkezett az uradalom.⁵⁸

A szántóföldeken termesztett növények

A korabeli gazdálkodóknak több évszázados tapasztalataik voltak arról a környezetről, amelyben éltek és gazdálkodtak, így minden gazdálkodásra alkalmas helyen az adott területnek legmegfelelőbb, legtöbb hasznot hajtó növényt termesztettek.

Az uradalom szántóföldi gazdálkodásának elsődleges célja az volt, hogy a Papnevelő Intézetet megfelelő mennyiségű és minőségű gabonával ellássa, illetve az uradalom állatállományának a szükséges takarmányt biztosítsa. Vagyis növénytermesztését nem a piac lehetőségei, hanem kizárólag saját igényei szabták meg. A kalászosok közül őszi búzát, rozst, árpát és zabot termesztettek, a takarmánynövé-

⁵² PKL Sem. 113. Fasc. 767/1841.

⁵³ MNL-BML. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának urbáriumai.

⁵⁴ PKL Sem. 125. Fasc. 116/1845.

⁵⁵ PKL Sem. 257. Fasc. Pénztári naplók 1847.

⁵⁶ PKL Sem. 136. Fasc. 153/1849.

⁵⁷ PKL Sem. 177. Fasc. 149/1863.

⁵⁸ PKL Sem. 179. Fasc. 150/1864., 182. Fasc. 124/1868., 185. Fasc. 153/1871.

nyek közül pedig kukoricát, zabos bükkönyt, tiszta bükkönyt, repcét, vörös herét, mohart és burgonyát.⁵⁹ A kerekrepát és a hajdinát élelmezési és takarmányozási céllal is termesztették.⁶⁰ A 18. század végén már megjelent a repce is az uradalmi földeken.⁶¹ Hertelenden az 1776-os esztendőben fél holdon elkezdte a dohánytermesztést is az uradalom.⁶² A dohány vetésterülete 1779-ben már 3, 1790-ben pedig 5 hold volt.⁶³ A dohány termesztése azonban az 1800-as esztendőben megszűnt, a források többé már nem említik.⁶⁴

A hűvösebb, nedvesebb Felső-kerületben elsősorban takarmánynövényeket: zabot, zabos bükkönyt és árpát termesztettek. A nagy mennyiségű takarmányra az itt telelő uradalmi juhnyáj miatt volt szükség. Természetesen búzát és rozst is vetettek. Az Alsó-kerületben elsősorban búzát, rozst, árpát és hajdinát vetettek. A kukoricát szintén ebben a kerületben vetették, mert a hegyháti Felső-kerületben később ért be és így a szürettel összetorlódott a betakarítás.

A jobbágyfelszabadítás után a jobb termés és nagyobb bevétel reményében egyre több új növény termesztését kezdte el az uradalom, így például a pelyhes cirolét, szeradellát, sárkerepet és a francia lucernát.⁶⁵ Ezek mind pillangósvirágúak, a szeradellát a takarmányozás mellett zöldtrágyaként is használták.

Terméseredmények

Sajnos a szántóföldi gazdálkodás eredményeiről nem rendelkezünk sok információval, köszönhetően a korabeli gazdálkodásnak és terménynyilvántartásnak. Aratáskor a legszebb, a közepes és a legrosszabb kérékből kivettek húszat-húszat, ezt kinyomtatták vagy kicsépezték, megszelelték, végül felmérték és ebből számolták ki a várható terméseredményt. A nyár folyamán, ősszel kinyomtatták a többi termést és a magtárba, tároló helyekre szállították, a magtárleltárakban viszont nem különítették el a majorsági- és a dézsmagabonát.⁶⁶

59 PKL Sem. 15. Fasc. 16. No., 17. Fasc. 1-2. No., 106. Fasc. Alsó-kerületi ispánság takarmány számadása 1838., 109. Fasc. Magtár leltár 1836., 125. Fasc. 158/1846., 109. Fasc. 646/1836., 120. Fasc. 734/844., 125. Fasc. 155/1845.; Vö. Kaposi, 2010. 102–105.

60 PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1798. október 28., 1821. április 21., 1832. augusztus 11., PKL Sem. 214. Fasc. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1845. június 28.

61 PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának tisztiszéki jegyzőkönyve 1798. augusztus 25.

62 PPL 77/1781. Descriptio Beneficorum H. Seminarium V. Eccesiensis.

63 PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának felső-kerületi robotjegyzőkönyve 1779., PKL Sem. 17. Fasc. 1. No.

64 PKL KGLT. A Pécsi Papnevelő Intézet uradalmának felső-kerületi robotjegyzőkönyve 1800.

65 PKL Sem. 180. Fasc. 276/1866., 183. Fasc. 257/1869.

66 PKL Sem. 41. Fasc. Gabonanyomtatás.

Az első adatunk a terméseredményre az 1733-as összeírásból származik. Ekkor nagyon gyenge eredménnyel művelték a földet, egy mérő őszi gabona után két-három, a tavaszi után pedig három-négy mérő gabona termett.⁶⁷ Az 1795-ös esztendőben a jobbágyok dézsmagabona-próbanyomtatásakor igen széles skálán mozgott a szemnyerés eredménye, egy-egy keresztből 0,75–1,75 pozsonyi mérő szem lett.⁶⁸ Ez a példa is jól mutatja, hogy a keresztek számából nem számíthatunk terméseredményt.

Szerencsére pár adat azért fennmaradt. Az 1788-as esztendő terméséről a következő információkkal rendelkezünk: Hertelenden 1,75 pozsonyi mérő gabonát vetett el az uradalom, a termés pedig 14 mérő lett, Husztóton szintén ugyanennyit vetett el, viszont itt már 23 mérő szemet nyert.⁶⁹ Hertelenden a termés az elvetett mag tizenegyszerese, Husztóton pedig tizenhatszorosára lett. A 19. század közepén a következők szerint alakult a hertelendi majorsági terméseredmény. Őszi búzából 17,625 pozsonyi mérőt vetettek el és 149 mérő termett, azaz az elvetett mag 8,5-szöröse. Bokros rozból 2,125 mérőt vetettek és 64,625 mérő termett, az elvetett mag 30,5 szerese. A kovácsszénai uradalmi földbe 40 mérő őszi búzát vetettek és 192,75 mérő termett, azaz az elvetett mag 4,8-szorosa. Rozsból ugyanitt 18 mérőt vetettek el és 28,25 mérő termett, azaz az elvetett magnak csak másfélszeresét takarították be.⁷⁰ Az 1850-es évben a majorsági szántókon búzából az elvetett mag 6,5-szerese, rozsból 5,4-szerese, árpából 3,9-szerese, zabból pedig a 4,5-szerese termett. A következő évben, 1851-ben pedig így alakult a termésarány: a búza 5,6-szorosa, a rozs 8-szorosa, az árpa 9-szerese, és a zab 5,7-szerese termett meg.⁷¹ Ezekből az elszórt adatokból azonban sajnos messzemenő következtetéseket nem vonhatunk le.

Összegzés

A birtok területén a táji adottságokat, a két kerület eltérő jellemzőit az uradalom felismerte és alkalmazkodott hozzá. Ennek megfelelően a melegebb klímájú, lakásabb Alsó-kerületben a szántóföldi gazdálkodás és a szőlőtermesztés volt túlsúlyban, míg a hegyvidéki jellegű, hűvösebb és csapadékosabb Felső-kerületben az erdő- és rétgazdálkodás. A szántóföldi gazdálkodásban is megmutatkoztak ezen különbségek: az Alsó-kerületben elsősorban búza- és kukoricatermesztést folyt, míg a Felső-kerületben a takarmánytermesztésen volt a hangsúly, mely a terület földrajzi adottságainak évszázados tapasztalatokon alapuló legteljesebb és legeredményesebb kihasználását mutatja.

67 Fricsy, 1979. 151–204.

68 PKL Sem. 15. Fasc. 16. No.

69 PKL Sem. 22. Fasc. 19. No. Majorsági termés 1788.

70 PKL Sem. 120. Fasc. Felső-kerületi őszi vetés 1844., Majorsági termés az 1845. esztendőben.

71 PKL Sem. 139. Fasc. Párvonalas gazdasági mérleg 1850–51.

RÖVIDÍTÉSEK

MNL-BML
PPL
PKL PKGLT
PKL MGLT
PKL Sem

PKGYJKV

Magyar Nemzeti Levéltár-Baranya Megyei Levéltár
Pécsi Püspöki Levéltár
Pécsi Káptalani Levéltár, Pécsi Káptalani Gazdasági Levéltár
Pécsi Káptalani Levéltár, Magánlevéltár
Pécsi Káptalani Levéltár, Papnevelő Intézet és Uradalmának Le-
véltára
Pécsi Káptalani Gyűlési Jegyzőkönyvek

IRODALOMJEGYZÉK

- Benda Gyula: Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez. Budapest, 1973.
- Dóka Klára: Egyházi birtokok Magyarországon a 18–19. században. Budapest, 1997.
- Felhő Ibolya: Az úrbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában. 1. Dunántúl. Budapest, 1970.
- Friscsy Ádám: A pécsi klérus birtokainak telepítésügyi összeírása 1733-ban. In: Baranyai Helytörténetírás, 1978. (szerk.: Szita László). Pécs, 1979. 159–204.
- Füzes Endre: A kender termesztése és feldolgozása Kovácsszénáján és Husztóton. In: Janus Pannonius Múzeum Értesítője. 1967. (szerk.: ifj. Kodolányi János). Pécs, 1967. 70–89.
- Kaposi Zoltán: Magyarország gazdaságtörténete 1700–2000. Budapest-Pécs. 2010.
- Kovacsics József: Baranya megyei népességtörténeti lexikon. Budapest, 2003.
- Lovász György: Baranya megye természeti földrajza. Pécs, 1977.
- Pécsi Márton: A Dunántúli-dombság. Budapest, 1981.
- Rácz Lajos: Magyarország éghajlattörténete az újkor idején. Szeged, 2001.
- Ruzsás Lajos: A baranyai parasztság élete és küzdelme a nagybirtokkal 1711–1848. Budapest, 1964.
- Ruzsás Lajos: Mezőgazdaság. In: Magyarország története tíz kötetben 1790–1848. (szerk.: Mérei Gyula). Budapest, 1983. 324–371.
- Sarosácz György: Földesúr, robot, jobbágyterhek, jobbágysorsok a Pécs környéki bosnyákoknál. In: Baranya helytörténetírás 1987/1988. (szerk.: Szita László). Pécs, 1988. 373–384.
- Wellmann Imre: Mezőgazdaság. In: Magyarország története tíz kötetben 1686–1790. (szerk.: Ember Győző-Heckenast Gusztáv). Budapest, 1989. 507–626.

István Horváth

Arable Farming at the Estate of the Seminary in Pécs Between 1736 and 1875

The estate of the Seminary in Pécs aware of its landscape features adapted to the variety of geographical endowments. In accordance with these in the drier Lower district of the Baranya hills with a warmer climate arable farming and grape growing dominated while in the mountaineous, cooler and wetter Upper district on the Mecsek-Ridge forestry and meadow farming were characteristic. The differences could also be seen in arable farming: in the Lower district mainly wheat and corn were produced while in the Upper district fodder production dominated, which shows the most complete and efficient use of the geographical features of the area based on centuries' experience.

1. melléklet
A szántóföldek kiterjedése a Pécsi Papnevelő Intézet birtokán 1782 és 1868 között

Husztót	Németszék	Bodolya	Egyházber	Barátúr	Hertelendi ¹⁴	Kovács- széna	Tekeres	Szakál	Bános	Orfű	Helység ^a	
											Össz.	1782
1299,265	878,685 ¹⁷	789,5	1006,66	872,82	2167,7	1497,375	772,1	600,125	1497,95	2866,01	Össz.	1782
288,75	603,75	252,625	330	303,375	734,5	533,375	195	191,125	378,25	169,75	Szántó	1782
22	69?	32	33	35	34	36	25	32	25	5	%	1782
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Össz.	1795
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Szántó	1795
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	%	1795
1624,68	1773,45	1010,99	1131,20	1046,39	2754,60	1907,68	949,87	756,39	1987,72	3223,93	Össz.	1802-5
260,5	573,5	299,875	410	320,75	957,5	519,375	330,375	280,875	485	226,625	Szántó	1802-5
16	32	30	36	31	35	27	35	37	24	7	%	1802-5
1321	1550,8	769,5	938,7	989,8	2388	1549	803,3	768,6	1708	2926,2	Össz.	1828
241,31	525,7	275,34	371,13	304,97	1072,04	494,54	293,56	259,07	395,08	227,9	Szántó	1828
19	34	36	40	31	45	32	35	34	23	8	%	1828
1321	1870,32 ¹⁸	769,5	1162,69 ¹⁶	989,8	2254,53 ¹⁵	1549	884,22 ¹³	724,84 ¹²	1826,31 ¹¹	2970,56 ¹⁰	Össz.	1855-68 ⁹
-	803,89	-	522	-	-	-	451,92	395,06	658,625	357,34	Szántó	1855-68 ⁹
-	43	-	45	-	-	-	51	55	36	12	%	1855-68 ⁹

A két kerület együtt	Kisdér	Szöke	Bosta	Kökény	Szilvás	Keszű	Egerszeg
15351,75	-	-	-	-	-	-	1103,56
4284,87	-	-	-	-	-	-	304,375
28	-	-	-	-	-	-	27
24957,42	1075,5	1433,20	1527,03	2219,43	1400,56	1949,95	-
8809,87	599,25	508,625	711,125	1191,5	617,875	896,625	-
35,5	56	35	47	54	44	46	-
19589,93	-	-	-	-	-	-	1423,03
4989,5	-	-	-	-	-	-	325,125
25	-	-	-	-	-	-	23
25886,5	994	1299,8	1395,1	1946,5	1312,6	2045,8	1179,8
8034,99	428,54	392,62	428,54	923,65	495,8	605,34	299,86
31	43	30	31	47	38	30	26
26508,73	994	1416,35 ²¹	1395,1	2160,55 ²⁰	1312,6	1825,82 ¹⁹	1179,8
-	-	597,13	-	1339	-	1058,24	-
-	-	42	-	62	-	57	-

8 Forrásainkban a területadatok különböző kiterjedésű holdakban (800, 900, 1000, 1100, 1200 négyszögölesben, kataszteri hold) szerepeltek, munkámban azonban a jobb érthetőség kedvéért osztályozási holdat (1200 négyszögöl) használtam. Az 1782-es, az 1790-97-es és az 1802-05-ös felmérésekben a réteket minőségüknek megfelelően 800-1300 négyszögöl kiterjedésű ún. kaszás mértékegységben mérték fel. A kaszás mértékegységet 1000 négyszögöles holdnak vettem és azt számoltam át 1200 négyszögöles osztályozási holdba.

9 Sajnos a birtokelkülönözés idejére vonatkozó telekkönyvek a Káptalani Levéltár többszöri átrendezése miatt ismeretlen helyen lappanganak. Szerencsére a Baranya Megyei Levéltár Urbéri Törvényszéki iratai között több földkönyv fennmaradt, a hiányzó adatok pótlására pedig az elkülönítéshez készített mérnöki felmérési adatokat használtam fel. Sajnos Kovácsszéna, Bodolya, Husztót, Egerszeg, Szilvás és Kisdér helységeknek ilyen adatok sem maradtak fenn, így itt a hiányzó adatokat az 1828-as felmérés adataiból pótoltam.

10 MNL-BML Urbéri törvényszéki iratok. Orfű Telekkönyv. 1868. április 20.

11 MNL-BML Urbéri törvényszéki iratok. Bános. Felszámolója a bánosi határ terjedtségének 1854-ben.

12 MNL-BML Urbéri törvényszéki iratok. Szakál. Telekkönyv 1867.

13 MNL-BML Urbéri törvényszéki iratok. Tekeres. Telekkönyv 1859.

14 MNL-Magyarhertelend és Némethertelend adatai együtt szerepelnek.

15 MNL-BML Urbéri törvényszéki iratok. Magyarhertelend. Öszvehasznító iromány. 1869. április 13.

16 MNL-BML Urbéri törvényszéki iratok. Egyházber. Telekkönyv 1874.

17 Németszék térképe nem készült el, nem tartalmazza az összes adatot.

18 MNL-BML Urbéri törvényszéki iratok Németszék. Telekkönyv 1859.

19 MNL-BML Urbéri törvényszéki iratok. Keszű. Felszámolója a Keszűi határ terjedtségének 1856-ik évi felvétel után. 1858. április 22.

20 MNL-BML Urbéri törvényszéki iratok. Kökény. Földkönyv 1865.

21 MNL-BML Urbéri törvényszéki iratok. Szöke. Kimutatása a szökei határ kiterjedésének. 1861

Jelen tanulmányban azt vizsgálom, hogy az úrbérrendezést közvetlenül megelőzően milyen állapotban volt Gömör megye parasztsága az úrbérrendezés során felvett paraszti vallomások és az úrbéri tabellák alapján.² Többször, több helyen kifejtettem az úrbérrendezés jelentőségét, – természetesen mások mellett³ – elemeztem a rendezés során keletkezett források hasznát és sokrétűségét, ezért ettől ezúttal eltekintek.⁴

Ila Bálint közölte az úrbéri tabellákban járások és ezeken belül a falvak ábécérendjében a jobbágyok és zsellérek számát, összehasonlítva az első magyarországi népszámlálásnak a családok számára és a helységek jogi népességére vonatkozó számadatait. Ezen adatok figyelembevételével elemeztem a paraszti vallomások egy részét, ugyanis a Tóth Péter által kiadott kötet a magyar nyelvű vallomásokat tartalmazza, ill. egy német nyelvűt – Dobsina –, a szlovák nyelvű vallomások nem jelentek meg, ezeket Udvari István lefordította, de csak a kézirat van meg. Ezeket nem használtam. Néhány település úrbéri tabellája, hasonlóan más megyékhez, nem került elő.

Az egykori Gömör megye mindössze 22 települése tartozik ma Magyarországhoz, a többi Szlovákiához került. A 22 településből 21 Borsod–Abaúj–Zemplén megyéhez, Zabar település Nógrád megyéhez tartozik.⁵ A 18. századi vármegyének 5 járása volt, 3 déli járás: Putnok-sajógömöri, Balogi és Serke-ajnácskői járás és 2 északi, hegyi járás: Csetnek-jólsvai és Ratkó-derencsényi járás. A 3 déli járáshoz 116 település a 2 északihoz 115 település tartozott. A vármegyének a 18. században 9 mezővárosa – Rozsnyó, Jolsva, Dobsina, Csetnek, Putnok, Nagyrőce, Ratkó, Pelsőc, Gömör – volt.⁶ A 231 település közül 128 alapján elemzem a paraszti társadalom rendezéskori állapotát. Míg a települések számában kiegyensúlyozott a megye, addig a népességszámban jelentős különbség mutatkozik. A 3 déli járás adja a megye népességének 28%-át (2848 családfő), a 2 északi járás a 72%-át (7339 családfő). Jelentős különbség a népesség etnikai hovatartozása is, a megye lakosságának többségét alkotó 2 északi, hegyi járás főként szlovákok lakta településeket foglal magában, míg a 3 déli járás magyar ajkú. Éppen az északi és déli járások

1 A tanulmány az OTKA 100955. számú kutatás keretében készült.

2 A paraszti vallomásokat Tóth Péter közölte: Tóth, 2010. Az úrbéri tabellákat Ila Bálint: Ila, 1976.

3 Pl. Wellmann, 1967.

4 Horváth, 2001, 2009.

5 Ila, 1976. 465.

6 Csorba, 121.

között húzódik a nyelvi-etnikai határ. A legmagasabb a magyar népesség aránya a Serke-ajnácskői járásban, ahol palócok és barkók éltek. Társadalomtörténetileg fontos adalék, hogy a magyar etnikum folytonosságát a középkortól kezdve, de a 16–17. és 18. században is a parasztság őrizte leginkább.⁷ Az úrbérrendezés idején tehát a megye lakosságának zöme szlovák, kevés német, lengyel és rutén népesség mellett magyarok tették ki. A németek aránya 3–4% körül volt, leginkább iparosokat, urasági bérlőket találunk közöttük. Valamennyien libertinusok voltak, csak lakóházuk után fizettek taksát. Említendő még a cigányság, először a 17. századi forrásokban tűnnek fel, a földesúri uradalmakban éltek. Nagyon érdekes, hogy „Külön egységet képeznek a krasznahorkai és csetneki, továbbá a balogi és putnoki uradalom cigányai; az összeírások éppen úgy subditi hereditarii-nak (örökös jobbágyok) nevezik őket, mint a jobbágyokat.”⁸

Az úrbéri tabellákban 1773-ban 10 187 úrbéres fő, azaz család került összeírássra, hozzávetőleg ez 50 935 főt jelent. A megye egész lakosságának megállapításához a nemességet is hozzá kell adni, azonban nemesi összeírás korábról, 1753–54. évből áll rendelkezésre. Ila Bálint szerint, aki vizsgálta az összeírást, teljesnek tekinthető, mert a kisnemesek, az armálisták, a birtokosok és a nagybirtokosok is benne vannak. 1 045 nemesi főt írtak össze ekkor, 5-ös szorzószámmal számolva, 5 225 fő. Ila Bálint 1%-os szaporulattal számolt: az 1754–1773 közötti 19 év szaporulata 992 fő, ill. 198 család. Gömör megye paraszti és nemesi népességének száma 1773-ban: 11 430 család, 57 152 fő.

Ez a szám II. József-féle népszámlálás idejére közel megduplázódott a vármegye népessége 108 793 fő lett, 24 628 család. Nyilvánvaló, hogy ez a különbség nem magyarázható a népesség ilyen mérvű szaporodásával. Ennek a nagy különbségnek több oka is lehet. Egyik ok mindenképpen az úrbéri tabellák és a népszámlálási ívek eltérő szemlélete, tehát már maga a forrás is szerepet játszik abban, hogy ilyen mérvű különbséget látunk. Az úrbéri tabellákban csak az úrbéres népesség szerepelt, kimaradtak a városi polgárok, a nemesek, az uradalmi alkalmazottak, az egyházi és világi értelmiségi pályán lévők, mindenki, aki nem állt úrbéres viszonyban földesurával és emiatt az úrbérrendezés nem érintette. Tehát a népességszám megbecsülésére, minden más erénye mellett, nem a legmegfelelőbb forrás. A népszámlálás lényegesen megbízhatóbb e tekintetben. Ila Bálint a két forrás adatait összevetette a Gömör megyéből, 1778-ból fennmaradt egyetlen és töredékes – például a megye minden részére nem terjed ki, sokszor csak a katolikusokat írja össze – összeírással, amelyet a megye a plébánosok és tanítók jövedelmeiről készített a Helytartótanács részére. A vizsgálat konklúziója az, hogy az úrbéri tabellák alapján a népességszám csak pontatlansággal adható meg, és az úrbérrendezés idején többen élhettek a megyében, mint amilyen számot kapunk. Amint írja Ila „Aligha

7 Ila, 1976. 431.

8 Ila, 1976. 461.

tévedünk tehát, ha az 1773-i felvételből hiányzókat már most 50%-ra becsüljük. Ennek alapján a megye lakosságának száma 1773-ban a következőképpen alakul:

A tabellák úrbéres népessége 10 187 család, 50 935 lélek; a tabellák hiánya 50%, 25 467 lélek; nemesek 1 045 család, 5 225 lélek; nemesek 19 évi 19% szaporulata 198 család, 992 lélek; vagyis összesen 82 619 lélek.⁹ Valószínűleg még ez a szám sem pontos, de már inkább közelít a valósághoz, mintha csak az úrbéri tabellából indulnánk ki. A természetes szaporulat mellett a 18. századi migráció is növelte a megye népességét, főként a jolsvai járás nagyobb városait érintette, Rozsnyót, Dobsinát és a Garam folyó melletti nagyobb településeket.

Család- és lélekszám Gömör megye járásaiban¹⁰

	Családok száma		Lélekszám 1785
	1773	1785	
a putnok-sajógömöri járásban	1181	3698	18 756
a balogi járásban	696	1597	9 059
a serke-ajnácskői	971	2409	14 895
a csetnek-jolsvai járásban	5 757	10 499	55 097
ratkó-derencsényi járásban	1 495	2 155	11 744
Összesen:	10 100	20 358	119 551

1773-ban a megye településeinek átlagos lakosság száma 300 és 400 között volt.

A 18. század elején az adóköteles jobbágyok 46,95%-nak volt igásállata a megyében, a többiek zsellérek voltak vagy iparból éltek. Az úrbérrendezés idején a megye déli járásaiban – egyezően az országos átlaggal – a fél telek volt a leggyakoribb, a magyar parasztok 1/3-nak negyed vagy még ennél is kisebb telke volt, a jobbágyok 50%-nak volt igásállata. Az északi járásokban a népesség 2/3-a gyenge minőségű, gazdálkodásra alkalmatlan telken élt, a negyedtelek volt a legáltalánosabb. Nagy számban éltek itt napszámból, iparból, kereskedelemből, bányászatból élő zsellérek. A megye északi része az úrbérrendezés után még inkább iparosodott, míg a főként magyarok lakta déli járások tradicionális fölművelésből éltek.¹¹ A dél járásokban lévő jobb minőségű földről Magda Sándor is megemlékezik ország-leírásában.¹²

9 Ila, 1976. Az idézet a 426. oldalon található, az Ilától vett adatok általában: 419–426.

10 Ila Bálint több táblázata alapján, Ila, 1976. 420–425.

11 Ila, 1976. 364–365.

12 Magda, 1819. Közli Csorba, 1993. 149.

Paraszti vallomások¹³

Amint fent említettem, 129 település paraszti vallomásait vizsgáltam, egy német nyelvű vallomás – Dobsina – kivételével mind magyar nyelvű. Elsősorban a jobbágyok jogállására voltam kíváncsi, arra, hogy örökös vagy szabadmenetelű jobbágyok laktak-e a településeket, mit jelentett a gyakorlatban a jogi különbség, maguk a jobbágyok mit értettek a két kategória alatt. Ezt a kérdést már több megye esetében vizsgáltam, érdekes tapasztalatokkal járt.¹⁴ Vizsgáltam a jogi helyzettel összefüggésben a szolgáltatások módját – szerződés, urbárium vagy szokás alapján adóztak-e – és mennyiségét, illetve azokat az egyéb körülményeket, amelyek a jogi helyzeten túl meghatározták a jobbágyok életét.

A 129 vizsgált település közül 91-ben örökös jobbágyoknak vallották magukat az ott élők, mindössze 8 helyen szabadmenetelűnek és 28 településen vegyesen éltek örökös és szabadmenetelű jobbágyok.

Érdekes vizsgálni, hogy maguk a jobbágyok mit értettek az örökös és szabadmenetelű kategórián. Gömör megye esetén nem jártam sikerrel, ugyanis, míg az eddig általam vizsgált megyékben sokszor adtak erre valamilyen magyarázatot, itt csak a pusztta tényt közlik. Más megyében megtudhatjuk, hogy a betelepült vagy betelepített jobbágyok, a zsellérek voltak szabadmenetelűek, és a régóta egy helyen, egy földesúr joghatósága alatt élők az örökös jobbágyok. Előfordul, hogy az örökös jobbágyok nem rendelkeznek a szabad költözés jogával, de önmagában az örökös jobbágyi státusz nem jár mindig ezzel együtt. A történetírás gyakorta azonosítja a kontraktus alapján adózókat a szabadmenetelűséggel, de a szabadmenetelűek egyáltalán nem mindig adóznak szerződés szerint, legalábbis az úrbérrendezés során felvett paraszti vallomások idején. Néha urbárium, gyakrabban szokás alapján adóznak, mint ahogy az örökös jobbágyok között is leginkább a szokás után történő adózás a legelterjedtebb, néha urbárium alapján adóznak, de közöttük is előfordul a szerződés. Mindez azt bizonyítja, hogy a helyi sajátosságok a meghatározóak, a földesúr személye és gazdasága, a terület földrajzi viszonyai és a jobbágyok gazdasági lehetőségei. Gömör megyében az örökös jobbágyok többnyire csak azt közlik, hogy „ezen helységnek lakosi örökös jobbágyok” vagy „ezen helységnek lakosi rész szerint örökös, rész szerint pedig nem örökös jobbágyok”, vagy „szabad menetelűek”. Ezek után különösen fontos, hogy miként alakul az adózásuk, hátha ez közelebb visz bennünket a jogi státus lényegéhez, amennyiben a jogállás és az adózás típusa és mennyisége között van összefüggés.

13 A paraszti vallomásokat Tóth Péter által kiadott forrásokból alapján elemzem, minden adat ebből való, így külön-külön csak hangsúlyos esetben adom meg az oldalszámot.

14 Horváth, 2009.

Szabadmenetelűek adózása

A 8 szabadmenetelű helység a következő: Ajnácskő, Dobsina (német nyelvű), Felsőbátka, Naprágy, Pelsőc, Sajógömör, Sajópüspöki, Velkenye.

A szabadmenetlűek adózása a következőképpen alakul.

Valamennyi település bevett szokás alapján róttá le a kötelezettségét, ez azonban nem azt jelenti, hogy terheik is azonosak lettek volna. A földesúr személye, a település természeti-gazdasági lehetőségei is meghatározták milyen szolgáltatásaik voltak a jobbágyoknak. Elterjedt volt a háromnyomásos gazdálkodás.

Ajnácskő – szokás alapján adóznak, a földesúrnak vadásznak, levelet hordanak, gyomlálnak, de minden más adó alól mentesek. Valamennyien zsellérek, szántóföldjük nincs, így kilencedet nem adnak. Losoncra és Rimaszombatra járnak piacra.

Dobsina – 1725-től élő szokás van érvényben, valamennyien pénzben adóznak, több földesúr bírja a várost. Jólsvára, Rozsnyóra járnak piacra, maga a város is rendelkezik vásártartó privilégiummal, a pénzen kívül más adójuk nincs, nincs robot és kilenced, csak egyházi tized.

Felsőbátka (itt van egy örökös jobbágy, de a többi szabadmenetelű, ezért ide soroltam) – szokás útján adóznak, mind a zsellérek robotolnak és 2 forintnyi adót fizetnek, hetedet adnak őszi és tavaszi termésből. Rimaszombatba és Rozsnyóra járnak piacra.

Naprág – szokás alapján rójják le kötelezettségüket, több földesura van a helységnek, mindegyikük kér robotot mind a zsellérektől, mind a jobbágyoktól. Napszámba Miskolcra járnak kapálni, piacra Miskolcra, Rimaszombatba és Rozsnyóra mennek. Curialis község. Robotolnak, amikor kellett, kézi robotot teljesítettek. Kilencedet nem, csak hetedet adnak, más adózásuk nincs.

Pelsőc – szokás 1754-től él, 409 rajnai forintot adnak a jobbágyok és a zsellérek együttesen, emellett rétet kaszálnak, levelet hordanak. Kifejezett robot munkát nem teljesítenek, kilencedet nem adnak, az egyházi tizedet pénzben váltják meg. Két vashámor van a határukban, ahol napszámban pénzt kereshetnek, árujukat közeli piacokon – Rozsnyó, Szomolnok, Jósza – eladhatják, saját vásáruk is van.

Sajógömör – szokás szerint adóznak, ígás robotot teljesítenek, négy vonó marhával, kilencedet adnak szántóföld és hetedet irtásföld után, az egyházi tizedet pénzben váltják meg, évente adják.

Sajópüspöki – szokás van érvényben, 140 rajnai forintot ad a település együttesen, kilencedet nem adnak, ajándékot sem. Fuvarozást végeznek robotként, számát nem ismerik.

Velkenye – szokás alapján rójják le köteleességüket, 110 rajnai forintot adnak közösen, valamint fuvaroznak, malomban örölnek. Zsellérek és jobbágyok is lakják a települést. A fuvarozáson kívül nem robotolnak, kilenceddel sem tartoznak. Jövedelmet szereznek abból, hogy Sajószentpéterre és Miskolcra járnak napszámban szőlőt kapálni.

Összefoglalva a szabadmenetelű jobbágyok adózását a következőket állapíthatjuk meg. A jogi státus, a szabadmenetelűség azonos, valamint az, hogy szokás alapján adóznak mind. Van település, ahol csak zsellérek élnek, de a többségében jobbágyok és zsellérek együttesen lakják a helységet. Van, ahol csak készpénzben adóznak, de általában kis mennyiségű robot és készpénzfizetés mindenütt előfordul, van, ahol adnak kilencedet, és van, ahol hetedet és kilencedet, vagy csak hetedet, van, ahol egyiket sem. A földesúri szolgáltatások mellett minden település lakói napszámban járnak dolgozni, és termékeiket piacon értékesítik. A nyolc településből három mezőváros (Sajógömör, Pelsőc, Dobsina). Tehát az azonos jogi státus nem eredményez azonos adózási szokásokat. Nyilván egy-egy település esetén mélyfúrás szerű vizsgálatokra lenne ahhoz szükség, hogy az úrbéres viszonyokat minden részletre kiterjedő módon elemezhessük, a paraszti vallomások erre nem adnak lehetőséget, mivel azonban egy időben készültek összehasonlító vizsgálatokat tesznek lehetővé.

Örökös jobbágyok adózása

A 91 örökös jobbágyok által lakott település közül öt mezővárost találunk (Rozsnyó, Jolsva, Csetnek, Nagyrőce, Ratkó), a többi község. Az elemzett települések nagy többségében örökös jobbágyok éltek, amint fent említettem, a forrásból nem tudjuk meg, hogy a jobbágyok maguk mit gondoltak örökös jobbágyi státusukról. Én azt gondolom, hogy ezekben a helységekből olyan jobbágyok éltek, akik, illetve akiknek a felmenői régóta, évtizedek vagy akár évszázadok óta is itt laktak. A szokás útján történő adózás a jellemző, függetlenül attól, hogy a szokás konkrétan milyen és mennyi adót takar. Néhány helyen volt csak kontraktus, pl. Lice községben 1760-tól kontraktus alapján adóztak, pénz fizettek, a robotot is pénzben váltották meg, csakúgy, mint a kilencedet. Ennek ellenére örökös és nem szabadmenetelű jobbágyok. Lőkösházának több földesura van, az egyik jobbágyai szintén kontraktus szerint adóztak, készpénzt fizettek és egy keveset robotoltak is. Más uraság jobbágyai csak robotot teljesítettek szokás alapján, míg más földesúr készpénzt, hetedet és kevés robotot kér. Tehát még egy községen belül is eltér az adózás módja és milyensége, csak a jogi státus azonos. Ezért is gondolom azt, hogy a 18. század közepére, végére az örökös jobbágyi státus a jobbágyi státusz örökletes voltát bizonyítja, és nem a röghöz kötással áll összefüggésben. Érdekes, hogy Gömör megyében nem találtam még utalást sem a költözés szabadságára vagy tiltására, erről nem vallottak a jobbágyok. Szinte minden településen vallanak robotról, de nem tartják elviselhetetlennek: „Számját napi munkánknak, mely eddig tűrhető volt, nem számlálván, nem tudhatjuk, hanem tudjuk, hogy egynémelyikünk földes uraink majorsága körül olykor négy vonó marhával, olykor pedig gyalogul vittük véghez jobbágyi köteleességünket, ide értvén az járás-kelésnek idejét is.”¹⁵ Mind a jobbágyok, mind a zsellérek robotoltak. A robotnapok számát nem adják meg: „A

15 Aggtelek paraszti vallomása. Tóth, 2010. 11.

robotozást annyiszor tették, a mennyiszert kívánta az uraság. Ezen kívül sem jobbágy, sem zsellér semmi pénzbeli fizetést az uraságnak nem adott.”¹⁶ A kilencedadás is jellemző, van, ahol megváltják pénzben, de gyakoribb a heted adása. Az örökös jobbágyság lakta helységekből is jártak napszámba és piacra. Nem panaszkodnak magas, elviselhetetlen terhekről.

Vegyes kötöttségű helységek adózása

28 településen vallottak arról a parasztok, hogy helységükben örökös és szabadmenetelű jobbágyság egyaránt élnek. Ezek a települések a következők: Abafalva, Bánréve, Csiz, Csoltó, Détért, Dusa, Gömöri, Gömörpanyit, Kecő, Kelemér, Krasznahorka-Hosszúrért, Krasznahorka-Váralja, Lekenye, Majom, Mártonfalva, Pelsőcardó, Poszoba, Putnok, Radnót, Runya, Szentkirály, Sztárnya, Szuhafő, Tornalja, Várgede, Zádorfalva, Zádorháza, Zubogy.

A 28 település közül csak Putnok a mezőváros, a többi község. Egy-két helyen megemlítik, hogy több örökös jobbágy lakja a helységet, mint szabadmenetelű. Mindössze egy faluban adnak valamiféle magyarázatot a jogi státusra: „Állandó lakosi ezen helységnek örökös jobbágyság, a zsellérek pedig rész szerint örökösök, rész szerint szabad menetelűek.”¹⁷

Valamennyi településen szokás szabja meg kötelességüket, az egységes Mária Terézia-féle urbárium előtt sem urbáriumuk, sem kontraktusuk nem volt. Az adók mennyisége és módja azonban eltérő. Egy kivételt találtam, Krasznahorka-Hosszúrért, ahol a szabadmenetelű jobbágyság 1769-től kontraktus szerint adóznak, az örökös jobbágyság pedig az úrbérrendezés következtében urbárium alapján. Nem lehet tudni, hogy az úrbérrendezés előtt pontosan mi szabta meg a jobbágyság kötelességét, ugyanakkor itt egyértelmű, hogy a jogi státusból fakadó különbség az adózás módjában is megmutatik, illetve maga az úrbérrendezés is figyelembe vehette a jogi különbségeket. A kilencedadás nem jellemző, néhány helyen fordult csak elő, sőt egy helyen úgy vallanak a parasztok, hogy csak az úrbérrendezés után került bevezetésre. Van, ahol arról vallanak, hogy a kilencedet pénzben váltják meg, van, ahol munkajáradékkal, a legtöbb helyen hetedet adnak. Előfordul, hogy a szántóföld után kilencedet, az irtásföld után hetedet adnak (Szentkirály). Az egyházi tizedet többnyire pénzben váltják meg. A települések többségében előfordul a készpénzben történő adózás, de gyakran a robot és a természetbeni adók mellett és nem ahelyett, vagyis egyidejűleg mindkét adózás jelen van. Kevés helyen látszik markáns különbség az adók tekintetében az örökös és szabadmenetelű jobbágyság között, kivételként említhetjük Krasznahorka-Hosszúrért. A piacra járás ezekben a helységekből is jellemző, mint ahogy a napszámba járás is. A települések többségében jobbágyság és zsellérek egyaránt éltek, van, ahol csak zsellérek, mint pl.

¹⁶ Uzpanyit paraszti vallomása. Tóth, 2010. 208.

¹⁷ Majom község vallomása. Tóth, 2010. 131.

Zádorháza. Ez utóbbi község abból a szempontból is érdekes, hogy négy földesura van, három földesúr zsellérei robotolnak, egyé csak készpénzt fizetnek, viszont nem derül ki, hogy kik az örökös és kik a szabadmenetelűek közülük. Zádorfalva is érdekes, itt is csak zsellérek élnek, gyalogrobotot teljesítenek, és miközben szántóföld hiányáról vallanak, azt állítják, hogy őszi és tavaszi vetésből hetedet adnak. Nyilván van erre ésszerű magyarázat, de a forrásból ez nem derül ki.

Összegzés

Összegezve a jobbágyság helyzetét, azt mondhatjuk, egy fajta kiegyenlítődés jött létre a terhekben az úrbérrendezés idejére. Sem az adók módjában, sem az adók mennyiségében jelentős különbségek nincsenek. Nem állítható, hogy az örökös jobbágyság és a szabadmenetelűek terhei között szembevető eltérések lennének, és pedig az örökös jobbágyság kárára. Az egységes urbárium előtt a 128 település egyiken sem vallottak urbárium létéről a parasztok, előfordul a kontraktus, de a szokás (usus) a legelterjedtebb. Panaszt a terhek emelkedéséről nem olvastam a forrásban, és a vallomásokból az tűnik ki, hogy az egységes urbárium bevezetése után emelkedtek a jobbágysági terhek, igaz egységesebbé és áttekinthetőbbé váltak. Több tanulmányban hangsúlyoztam, hogy a kilenc kérdőpontos vizsgálat bár rendkívüli forrásértékkel bír, különösen alkalmas az összehasonlító vizsgálatra, egy időskorban megragadható jellemzőket állapíthatunk meg belőlük, de önmagukban nem elegendők arra, hogy a paraszti élet teljességét feltárjuk belőlük, számtalan más forrás bevonása szükséges ehhez.

IRODALOMJEGYZÉK

- Csorba Csaba (szerk): Gömör vármegye katonai leírása. (1780-as évek) Borsod-Abaúj-Zemplén megyei levéltári Füzetek 34. Miskolc, 1993.
- Horváth Zita: Örökös és szabadmenetelű jobbágyság a 18. századi Magyarországon. In: Századok. 2009/5. 143. évf. 1063–1104.
- Horváth Zita: Paraszti vallomások Zala megye három járásában. Zalai Gyűjtemény 51. Zalaegerszeg, 2001.
- Ila Bálint: Gömör megye I. A megye története 1773-ig. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1976.
- Magda Pál: Magyar országnak és a határőrző katonaság vidékinek legújabb statisztikai és geographiai leírása. Pest, 1819. A Gömör megyére vonatkozó részt reprint kiadásban közli: Csorba Csaba (szerk): Gömör vármegye katonai leírása. (1780-as évek) Borsod-Abaúj-Zemplén megyei levéltári Füzetek 34. Miskolc, 1993. 143–157.

Tóth Péter: A Mária Terézia-kori úrbérrendezés kilenc kérdőpontos vizsgálatai. Gömör vármegye – 1771. (magyar nyelvű vallomások). Borsod-Abaúj-Zemplén megyei levéltári Füzetek 48. Miskolc, 2010.

Wellmann Imre: A parasztnép sorsa Pest megyében kétszáz évvel ezelőtt tulajdoni vallomásainak tükrében. Budapest, Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Mezőgazdaság Történeti Tanulmányok 3. 1967.

Zita Horváth

The Peasantry of Gömör County at the Time of the Socage Regulations

On the basis of peasants' statements taken during the socage reform and socage tables, this paper investigates what the conditions of the peasantry in Gömör county were directly before the socage regulations. Nowadays, only as few as 22 settlements of the one-time Gömör county belong to Hungary while the others are now part of Slovakia. 21 of these 22 settlements belong to Borsod-Abaúj-Zemplén county while Zabar belongs to Nógrád county. In the 18th century, the county had 5 districts. The 3 southern districts were the following: Putnok-Sajógömör, Balog and Serke-Ajnácskő, and the 2 northern, mountain districts were the Csetnek-Jolsva and Ratkó-Derencsény districts. 116 settlements belonged to the 3 southern districts while 115 settlements belonged to the 2 northern ones. In the 18th century, the county had 9 market towns – Rozsnyó, Jolsva, Dobsina, Csetnek, Putnok, Nagyrőce, Ratkó, Pelsőc and Gömör. Of the 231 settlements, I analyse the conditions of the peasant society at the time of the regulations on the basis of 128 settlements.

To sum up the status of serfs, it can be said that there had been a kind of equalisation in duties by the time of the socage reform. There were no significant differences in either the manner of taxpaying or the amount of taxes. It cannot be stated that there were any conspicuous differences between the burdens of perpetual serfs and serfs who had the freedom of movement to the disadvantage of perpetual serfs. Prior to the unification of socage, peasants made no statement about the presence of socage in any of the 128 settlements, there were some cases of contracting but most common was the customary treatment (usus). The source contained no complaints about the increase of duties but the statements revealed that there had been an increase in the duties of serfs after the introduction of unified socage but it is true that they had become more unified and transparent.

KÁPOSÍ ZOLTÁN

A DÉL-DUNÁNTÚLI URADALMAK SZEREPE A TÁJÁTALAKÍTÁSBAN ÉS VÍZSZABÁLYOZÁSBAN A 19. SZÁZADBAN

A dél-dunántúli térség állapota a 18. században

A százötven éves török uralom, s az annak véget vető visszafoglaló háborúk alaposan átalakították az országot, s azon belül Dél-Dunántúl gazdasági helyzetét. A hajdani települések egyharmada nem éledt újjá, ugyanakkor a folyók és patakok szabályozatlansága miatt a terület nagy részét időlegesen vagy tartósan víz borította. Lényegében nem volt olyan vízfolyás, amely tavasszal vagy ősszel ne okozott volna belvizet. A Keleti-Mecsekben eredő és a Dunába tartó Karasicáról 1703-ban azt írták, hogy „*e folyó annyira mocsaras és ingoványos, hogy még akkor sem tudjuk eldönteni, hogy merre folyik, ha alaposabban szemügyre vesszük. A nádasok, a sáros helyek és a mély posvány miatt nem lehet átlátni rajta, legfeljebb csak télen, amidőn a fagytól beáll.*”¹ A Zalat Somogytól elválasztó Ormánd folyó teremtette mocsárról Bél Mátyás az 1730-as években megjegyezte, hogy ahol az a Zala mocsaraival összeér, ott „*...majdnem, hogy tenger alakját ölti fel.*”² Magát Somogy megyét Bél úgy jellemezte, hogy „*A folyók ingoványos kiöntései miatt, amelyek bőségesen belepték a vármegyét, az egész vidéken egészségtelen az éghajlat, és nem is tűri könnyen senki, csak azok, akik megszokták.*”³ Az 1780-as évekbeli kataszteri felmérések során létrehozott „Landesbeschreibung” számos Dráva menti település kapcsán kiemelte, hogy azokban szinte állandó a víz és a láp.⁴ A Somogy és Tolna megyét átszelő Kapos folyó több km széles mocsarakat teremtett.⁵ A Duna Tolna és Baranya megyében okozott súlyos problémákat, amelyből kiemelkedett a Sárköz vidékének rendszeres elöntése, valamint a Dráva-torkolat környéki mintegy 100 000 hold⁶ nagyságú hatalmas mocsárvidék. Baranya déli részeit a Zselicből lefolyó patakok vize veszélyeztette, ami különösen a nagyon alacsonyan fekvő ormánsági falvakban okozott hatalmas belvizeket. Belső-Somogyban a Rinya három ágának folyása korlátozta a földhasználatot. De hasonló problémát okozott a Balaton is: a tó vízszintje a mainál több méterrel magasabb volt, ugyanakkor a déli parton a szélfúttá homokdűnék sokszor elzárták az oda befolyó patakokat, így a tótól délre óriási nádasok, mocsarak és bozótosok alakultak ki.⁷

1 Bonbardi leírását fordításban közli: Mészáros-Tóth, 1988. 56.

2 Bél Mátyás munkáját idézi Lukács, 1943. 187.

3 Lásd: Mészáros-Tóth, 1987. 105.

4 Az országleírás somogyi adataira lásd: Dobai, 1983. tanulmányát.

5 Bencze, 1970. 103.

6 A tanulmányban alapvetően a 19. századi Dél-Dunántúlon megszokott 1200 négyszögöles (magyar) holdat használjuk. Ha ettől eltérünk, akkor ezt jelezzük.

7 Lásd Rumi Károly 1812. évi leírását: Tóth, 1988. 46.

Ezek az esetek is mutatják, hogy a 19. században a dél-dunántúli térség gazdasági működését erőteljesen meghatározták a természeti adottságok. A vízjárta területek miatt a mezőgazdasági termelés erős korlátok között mozgott. Gabonavetéssel, kerti ültetvényekkel ezeken a területeken nem nagyon lehetett foglalkozni, arra csak a patakoktól távolabb eső, magasabban fekvő dűlőkben volt lehetőség. A terület eltartó képessége, s az egységnyi területre jutó kalóriáhozam alacsony maradt, ami miatt a népességszám is sokáig stagnált. A lápos, vizenyős vidékeken a közegészségügyi kockázatok magasak voltak, a mocsarak sok, általában lázzal járó betegséget okozhattak. Kanizsáról például az 1780-as években azért kellett eltelepíteni a beszállásolt katonaságot, mert a bűzös mocsár kipárolgása miatt a katonák megbetegedtek.⁸ A vízjárta területek hasznosításának ugyanakkor volt egy tradíciós gyakorlata: az ártéri területeken élő népesség évszázadokon át foglalkozhatott halászattal, pákászattal, de a csikászattal, az erdőélés, a náddal és gyékénnyel való munkák, a réteken való szabad legeltetés és a vadászat is biztosíthatta egy közösség megélhetését.⁹

Népességszaporodás és a kereslet növekedése
A magyarországi népességnek az 1730–40-es években megindult növekedése és a szűkösen rendelkezésre álló területek ellentmondása erős nyomást fejtett ki a tájtalakítás irányába. A bevándorlások, telepítések során németek és különböző déli szláv csoportok költöztek a három megye területére, sokszor egységes nemzetiségi tömböt alkotva, ugyanakkor újszerű agrártermelési gyakorlatot is meghonosítva. Ennek következtében a korábbi munkaerőhiány jelentősen csökkent. 1784-ben a három megye területén 474 000, míg 1828-ban már 604 000 ember élt.¹⁰ Az 1780-as évektől érdemi változások indultak meg a mezőgazdasági termelésben is, aminek a legfontosabb oka a kereslet gyors növekedése volt. Egyrészt a birodalmi háborúk miatt az államnak egyre jelentősebb élelmiszerkészletre volt szüksége: ebben az időben szinte minden agrárterméket jól el lehetett adni. Másrészt az osztrák urbanizáció miatt új piacok nyíltak a határon túl. Harmadrészt pedig a hazai városok is egyre fontosabb keresleti forrássá váltak. A folyamatok eredményeképpen az agrárárak eleinte lassan, majd a napóleoni időszakban gyorsan emelkedtek.¹¹ Az áremelkedés a földbirtokosok számára a gyors jövedelemnövekedés lehetőségét biztosította, ám ehhez szükség volt a termelés terének bővítésére, aminek egyik legfontosabb módja az addig nem művelt vagy csak ritkán használt területek át-

8 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL) P 1313. Fasc. 207. A kanizsai berek ügye. „M” jelzetű irat.

9 Lásd: Andrásfalvy, 2007. Sárközre vonatkozó könyvét.

10 1784-re Danyi-Dávid, 1960. alapján (Péccsel együtt) számolva. 1828-ra Nagy, 1828–29. adatai alapján.

11 Kaposi, 2007. 38–39.

alakítása volt. Nyilvánvaló, hogy a gazdasági és a társadalmi folyamatok egyaránt a vízjárta területek csökkentését, s a belvizek megszüntetését igényelték.

A körülmények javításához állami, megyei, városi, illetve helyi tulajdonosi kezdeményezésekre volt szükség. Az államnak jelentősebb érdeke csak akkor kapcsolódott a térség területeinek javításához, ha azokon valamilyen katonai vagy országos közút haladt át. Egy másik állami szempont volt a külkereskedelem erősítése, amely főleg a Duna mentén lévő utak javítását és fenntartását feltételezte. Ehhez szabályozni kellett a folyókat, mellettük a gátakon vontató utakat kellett építeni.¹² Az állam a nagyobb vízszabályozási munkákhoz királyi biztosokat rendelt ki. S végül említsük meg azt a törvényt is, amely által lehetővé vált a vízszabályozás terén újszerű társaságokat létrehozása (1807. évi 17. tc.).¹³ A kisebb helyi vizek szabályozásában azonban az állam gyakorlatilag szinte semmilyen szerepet nem játszott.

A jelentősebb vízszabályozási munkák a Dél-Dunántúlon a 19. században

A Duna szabályozása mindig is az egyik legfrekvenciáltabb kérdések közé tartozott, hiszen a magyar külkereskedelem legfontosabb szállítási útvonalát jelentette. A főleg a déli vármegyékben megtermelt gabona jelentős része a folyón felfelé hajózva hagyta el az országot. A gyorsabb és biztonságosabb forgalmat szolgálta az 1793–1802 között megépített Ferencz-csatorna. Mivel a Duna menti kereskedelmi utakhoz gátak kellettek, így viszonylag hamar megindultak a szabályozási munkák. A Duna közép-magyarországi folyása mentén néhol 10–15 km szélességű árteret hozott létre, bár kétségtelen, hogy ennek nagyobb része a folyótól keletre esett. A folyó jobb partján, a tolnai és a baranyai szakaszon még így is hatalmas árvízjárta területek képződtek a tavaszi és őszi hónapokban. A mára már kiegyensúlyozott medrű Dunának hajdanában hihetetlenül éles, néha szinte teljesen visszafordult kanyarulatai voltak, amelyek szinte tálcán kínálták az átvágás lehetőségét.¹⁴ Már a 18. században is próbálkoztak rövidebb szakaszokon árvízvédelmi töltések építésével, ám a munkák főleg Beszédes József, a híres reformkori vízmérnök irányításával gyorsultak föl. Az 1820-as évek első felében Fadd és Baja között 21 km árvízvédelmi töltést építettek, amivel 120 000 holdat tudtak vízmentesíteni. A későbbiekben rendezték a Baja – Bába közötti szakaszt is, ahol az árvizek gyorsabb levonulása érdekében 3350 ölnyi átvágást építettek.¹⁵ A déli területeken azonban még így is óriási területek maradtak víz alatt. Ezek közül emeljük ki a Duna-Dráva háromszögben lévő főhercegi (bellyei) uradalmat, amelynek a 110 000 holdjából

12 Kaposi, 2007. 52–53.

13 1000 év törvényei. 1807. 17. tc.

14 Ezek a kanyarulatok még az 1850–60-as években felvett, ún. 2. katonai felmérés térképein is jól látszanak. A Duna talán leghíresebb kanyarulata Bogyiszló környékén volt.

15 Károlyi, 1960. 120.

még az 1880-as években is mintegy 90 000 hold volt időszakosan víz alatt.¹⁶ A Duna menti gátak megépítése ugyanakkor több folyó menti város (Mohács, Paks, Tolna) fejlődéséhez hozzájárult, hiszen a kereskedelmi lehetőségek kibővültek, ami forgalomnövekedést és a városok anyagi erősödését is magával hozta. Az 1830-as évektől a Dunai Gőzhajózási Társaságnak (DDSG) a térségben való megjelenése és egyre jelentősebb áruforgalmazása miatt szükségessé vált az addigi kikötők átépítése is.¹⁷ Ebből a szempontból Mohács szerepét emelhetjük ki: a Pécsi Püspökség mezővárosának kikötőjében rakodták be azt a mecseki szenet, amit a Társaság gőzhajóin használtak.¹⁸

A régió déli határfolyójával, a Drávával is sok baj volt. A folyó, amely Barcstól homokos területeken folyt, s „...így szilárdsággal nem rendelkező partok által övezetvén, igen nagy sebességgel rohan. Ebből származik részint kanyargós folyása, részint partjainak gyengesége és leomlása, végül pedig a kanyarok következtében meglassult és megemelkedett víz által a szomszédos földterületeken okozott áradást.”¹⁹ A gőzhajózás elterjedéséig Barcsig lényegében csak lefelé lehetett szállítani rajta, főleg fát és vastermékeket hoztak a stájer vidékekről, de fontos volt a folyó az aranymosóknak és a halászoknak is.²⁰ A Dráva mellett olyan nagy kiterjedésű uradalmak helyezkedtek el (Festetics, Széchényi, Schaumburg-Lippe, Habsburg, Somssich, Batthyány), amelyeknek elemi érdekük fűződött a művelhető területek növeléséhez. Arra nem volt lehetőség, hogy a több száz km-es magyarországi szakaszt egy időben szabályozzák, így mindig csak kisebb szakaszok javítása történhetett meg. Már a 18. század közepén felmerült a folyó megzabolázásának terve. A környék nagybirtokosai 1740–50 között a Drávai Gátegyületbe tömörülve megkezdték a bal parti árvédelmi töltések építését, amiből a Drávaszabolcstól Dárdáig tartó szakasz el is készült. Az 1770-es évekre a töltést Drávatamásiig meghosszabbították. 1801-re a Somogy megyei szakaszon a vontató utakat mindenhol megépítették, de az árvízszintek növekedése és a folyó rombolása miatt sok helyen tönkre ment az ősgát. Nem véletlen, hogy a 19. században is állandóan napirenden volt a töltésepítés folytatása. 1819-ben a két érdekelt vármegye megegyezett a további építkezésekről. A Drávaszabályozási Királyi Bizottság a reformkorban – egy korábbi felmérés alapján – újabb töltésvédelmi és átvágási akciót kezdett.²¹ 1842–46 között 62 átvágást készítettek el a Dráván, aminek következtében a folyó 350 km-ről 263 km-re rövidült meg. Az 1850–60-as években még további nyolc átvágást végeztek a folyón, amelynek a veszélyessége jelentősen csökkent, de még így

is előfordultak komolyabb balesetek.²² Végül is az átfogó rendezés 1895-től, állami szerepvállalással indult meg. Először Eszéktől Barcsig tették hajózhatóvá a folyót; a munkákat az állami költségvetésből finanszírozták. A második szakaszt (Barcstól Varasdig) is megtervezték, ám erre már nem jutott pénz és idő; az első világháború kitörése, s azt követő új állami határok meghúzása megakadályozta a kivitelezést.²³

Egy másik nagy feladat volt a Dráva felé tartó kisebb vízfolyások kanalizálása. A nehézséget az adta, hogy kelet-nyugati irányban nagyjából 100, észak-déli irányban 40–50 km széles területnek kellett az egységes vízelvezetését megoldani. A lecsapolási munkák a terület északi részén lévő birtokosok kezdeményezésére indultak meg.²⁴ 1819-ben Czindery László egyik uradalmi központjában, Szentmihályfán ült össze az a Baranya és Somogy megyei vegyes bizottság, amely elhatározta a vizek egységes szabályozását.²⁵ 1822-ben Kiss András, a dárdai uradalom földmérője tanulmányt írt „A Fekete-víz és mellékágai melletti mocsarak kiszárítása” címmel, s elkészültek az első térképek is a munkák megtervezésére. A lecsapolás költségeit az uradalmak tulajdonosai közösen viselték. A munkáknak egy évtizeddel később már szemmel láthatóak voltak az eredményei: agrárnagyüzemi hasznosításra alkalmas táblákat sikerült kialakítani, ugyanakkor a Gyöngyös, az Okor, a Bükkösi-patak, a Körcsönye stb. vizeit sikerült a Fekete-vízbe, s azt a Drávába vezetni.²⁶ A korán megindított szabályozási tevékenységből persze elég sok gond is adódott. Ezt mutatja a vajszlói uradalom két falujának panasz is, amelyben azt írják, hogy „A Tettes Czindery Uraság ... földjein mélységes Canalisokat mettszetvén, anniyra Nyakunkba ömlik belőlük a Víz, hogy barmaink hasokig érő vízben kéntelenek élelmöket keresni. Egy-egy helységben alig van 3–4 igavonó barom, amely beteg ne volna...”²⁷ A Fekete-víz és mellékfolyásai szabályozására 1841-ben megalakították a Feketevíz Lecsapoló Társulatot, amely aztán Beszédes Józsefet bízta meg a tervek elkészítésével. Beszédes a javaslatát 1843-ban nyújtotta be a vármegyének. Ennek az volt a lényege, hogy a különböző vízfolyásokat az Egerszegi-csatornával összefogják, s azt a Drávába vezetik, amihez egy csatornahálózatot kellett kiépíteni. A munkálatokat 1848–66 között végezték el, ami után a társaság feloszlott, s a csatornák tisztítását a megyére bízta. Az persze nem sokat törődött vele, így a későbbiekben a csatornarendszer elhanyagolt állapotba került, és sok munkát újra kellett kezdeni.²⁸

¹⁶ Albrecht Főherczeg, 1883. 4.

¹⁷ Mérei, 1980. 241–242.

¹⁸ Kaposi, 2006. 15.

¹⁹ Romy Károlyt idézi Tóth, 1988. 45.

²⁰ Csorba, 1857. 42–43.

²¹ Vízszabályozás, 1973. 273–274.

²² 1864 decemberében például Schaumburg-Lippe hercegnek egy gabonával megrakott hajója Barcs mellett elsüllyedt. Lásd: Fényes, 1866. 291.

²³ Lásd: Remenyik, 2002. 3.

²⁴ Kaposi, 2012. 61.

²⁵ Kiss, 1986. 86.

²⁶ Vízszabályozás, 1973. 278.

²⁷ Kiss, 1986. 87.

²⁸ Vízszabályozás, 1973. 277–278.

A földesúri felelőtlen magatartás is sokszor okozója volt a földek víz alá kerülésének, s ezzel a jobbágyi gazdálkodás lehetőségei szűkítésének. Erre egy példa az Apáti határában lévő Tasókai-malom esete. 1813-ban Apátit a középirtokosnak számító özvegy Tanyi Lászlóné bírta, a szomszédos Viszlót pedig gróf Festetics Imre.²⁹ Festetics a viszlói jobbággyokkal megegyezett, s elcserélte velük a rétjét s legelőjét, mely rosszabb minőségű lett ugyan a jobbággyok számára, de nagyobb terjedelmű. A baj akkor kezdődött, amikor Tanyiné a Keleti-Gyöngyös folyására épült malom szerkezetét átalakította (vagyis az addig alulcsapó malomból felülcsapó lett), a hozzá vezető malomcsatornának árkát azonban elfelejtette kitisztítani, aminek következtében a jobbággyok földjét a víz elöntötte. A jobbággyok panaszt tettek a vármegyénél: „...minden esztendőnként, nem csak akkor, mikor oly bőv esőzések vagynak, amind az idén, hanem mikor csak közönséges esőzések vagynak is, kaszáló réteinket tsekély hasznát sem vehetjük, az Tasókai Malom miatt, ennek fejében árok nintsen metszve.”³⁰ Mindez 1813-ban volt, s 1815-ig nem történt semmi a földesurak részéről, ami miatt a jobbággyok még egy beadványt írtak, amelyben újra felpanaszolták az őket ért sérelmet. Ebben már azt is leírták, hogy ők ástak árkot is, de az se használt, így a ráfordított 780 forint veszendőbe ment, s a malom miatt rétjeiket továbbra is elönti a víz. Ezúttal a megye már intézkedett: kiküldték Török Ferenc földmérőt, aki felmérte a helyzetet, s 1816 elején beadta jelentését a megyének.³¹ A vármegye ennek értelmében határozott: a hibás Tanyiné, s neki kell gondoskodnia a víz elvezetéséről. Az özvegy viszont húzta - halasztotta a végrehajtást. A megye öt évvel a jobbágyi beadvány után megfenyegette Tanyinét, hogy ha nem hajtja végre az ítéletet, akkor leromboltatja a malmot. Az elmarasztalt ezt újra megígérte, de érdemi lépést nem tett az ügyben. Egy későbbi iratból tudjuk, hogy a probléma 1829-ben még mindig nem oldódott meg, a jobbággyok érdekében a megyei határozat végrehajtásához hiányzott a kellő erély.³²

De nemcsak a régió déli, hanem más vidékein is jelentős szabályozási munkák indultak meg a 19. század első felében. Az egyik ilyen a Somogy és Zala megye határát jelentő Ormánd által teremtett mocsarak lecsapolása volt. Az Ormánd Inke falu mellett eredt, s észak felé, a Kis-Balaton irányába tartott. Folyása mentén hatalmas mocsarakat teremtett, amelyek közül a Vrászló³³ melletti szakaszt Boronkay József földbirtokos 1793-ban saját költségén szabályoztatta, de az Ormánd észa-

ki folyásával bajok voltak. A patak Simonyitól a Csákány-Főnyed vonal mentén egy hatalmas uradalomnyi területet mocsarasított el. 1816. november 27-én Somogy vármegye Török Ferenc földmérőt küldte ki a bereklecsapolás feltételeinek felmérésére, s a lecsapolási tervek elkészítésére. A berekbe három folyó ömlött be: az Ormánd, a Vörösfolys és a Vidi-folyás, ezek táplálták az óriási mocsarat. Török pontos térképek híján úgy becsülte, hogy a megyehatáron összesen 5690 hold területet lehetne kiszárítani, ami fele-fele részben esne a somogyi és a zalai területre.³⁴ A harmadik csatornát a berek középre tervezte, s ez a középső kanális képezte a továbbiakban a vármegyei határarkot. Készített egy költségtervet is, eszerint összesen 64 425 Ft-ra volt becsülhető az árkok ásásának összköltsége, s ezen kívül a szokásos természetbeni ellátás is a környék birtokosait terhelte.³⁵ A lecsapolási munkák megszervezésében kulcsszerep jutott Somssich Pongrácznak, az ormándpusztai uradalom földesurának. Nehéz volt egyeztetni a környéken lévő uradalmak között. A költségek emelkedése például a „...csákányi közbirtokosokat 1817. május 11-én egy, előző ajánlatukat visszavonó nyilatkozat megtételére ösztönözte. Nem tudták vállalni a szaporodó terheket, árokmetszési díjat, csatorna ásását”.³⁶ 1820 táján az ügy megfeneklett, azonban Somssich tovább erőltette az ügyet.³⁷ 1821-ben Somssich Pongrácz és a keleti oldali birtokos, Festetics Imre gróf kötött egy különszerződést a „Simonyi és Ormánd között vezetendő vízcsatorna” tárgyában, aminek a lényege az volt, hogy kihasználva a két falu közötti területen a folyó esését, egy nagyobb teljesítményű malmot építsenek föl, amelynek a hasznából fele-fele arányban részesedhetnek.³⁸ Somssich 1824-ben megígérte, hogy ő a saját, nyugati oldalán akkor is elkezdí a munkát, ha az a másikon oldalon nem történik meg.³⁹ Végül is a lecsapolás 1825–30 között ment végbe: az árkok elvezették a vizet, s a mocsár gyors ütemben száradt. Egy 1826. évi adat szerint már megkezdték a berekben maradt faanyag kiirtását.³⁹

Nagyon fontos volt, hogy a mérnökök felismerték az összetartozó, s csak egy-egyben kezelhető vízszabályozási megoldásokat. E mögött az állt, hogy a magánérdekek mindig csak egyes birtokokhoz kapcsolódtak, viszont az átalakítás végrehajtása megyéken átívelő feladatokat jelentett. Ilyen komplex kérdés volt a Fejér, Tolna és Somogy megyéket átszelő három folyó, a Kapos, a Sió és a Sárvíz sza-

29 A Somogyapáti határában lévő Tasóka-pusztá másik neve Adorjáni-pusztá. Apáti ma Somogyapáti, Viszló pedig Somogyviszló. 1950-ig Somogy Szigetvári járásába tartoztak, azóta pedig Baranyához.

30 MNL SML IV. 1. x. Miscellanea, 3-4 doboz: Malmok I. 1813–15. Viszló.

31 Lásd Török Ferencz térképét. MNL SML. Térképtár, T-601. Tasókai völgy. Az Apáti és Viszló közötti völgy rajza, a berek lecsapolását célzó csatorna nyomvonalának feltüntetésével.

32 MNL SML IV. 1. x. Miscellanea, 3-4 doboz: Malmok I. Viszló, 1829.

33 MNL SML XIII. 61. Vrászlói Uradalom Levéltára (a továbbiakban MNL SML VUL). Fasc. 24. No.8.

34 MNL SML XIII. 61. Vrászlói Uradalom Levéltára (a továbbiakban MNL SML VUL). Fasc. 24. No.8.

35 T. Mérey, 1959. 40.

36 Bencze, 2004. 213.

37 Csorba, 1857. 44.

38 MNL SML VUL Fasc.22. No.18.

39 MNL SML VUL Fasc. 30–31. 1826. évi contractus.

bályozása.⁴⁰ A három vízfolyás által teremtett mocsarak nagyon sok tulajdonost érintettek, de legfőképpen a hg. Esterházy (kaposvári, dombóvári, ozorai és pincehelyi uradalom) és a hg. Batthyány-család (enyingi és mezőkomáromi uradalom) birtokait. Már az 1770-es években készültek tervek a szabályozásra: a Sárvíz Tolna megyei szakasza esetében egy 1771-ben készült felmérés szerint 76 254 hold árter alakult ki; fő problémának pedig a folyóra telepített malmokat, a víz kicsi esését, valamint a Duna visszaduzzasztó hatását nevezték meg.⁴¹ Azonban átfogó munkák nem indultak, mivel hiányoztak az alapvető feltételek (pénz, munkaerő stb.); így aztán csak kisebb szakaszokon tudtak javítani. Komoly előrelépés akkor jött létre, amikor 1811-ben gróf Zichy István nevezte ki királyi biztosnak. Zichy összefogta a földesurakat, ugyanakkor megalakult az első hazai víztársulat, a Nádorcsatorna Társaság, s elindulhattak a Sárvízen a munkák.⁴² Tíz évvel később, 1821-ben megalakult a Kaposvizi Társulat is. Tolna megyében 1829-re fejeződtek be a szabályozási munkák, majd 1830–1835 között a folyó somogyi szakaszának be a szabályozása történt meg.⁴³ A földesurak pénzén és a jobbágyi robottal a Kapos mentén mintegy 25 000 holdat sikerült a természetől visszaszerezni.⁴⁴ Kaposváron a Malom-csatorna megásásával a város déli, alacsonyabb részeit is árvízmentessé tették.⁴⁵ Mindhárom folyóra vonatkozóan jegyezzük meg, hogy azokon esősebb időben képesek voltak kis tömegű áruszállításra is. Egy 1866. évi adat szerint „...a somogymegyei tűzifa nem ritkaság többé a pesti rakhelyeken”, vagyis a Kaposon és a Sión át a Dunára, majd onnan Pestre szállított termékről van szó.⁴⁶ A szabályozási munkák során mintegy 352 km hosszban ástak csatornát, s kb. 11 700 hold terület került szárazra, ami egyben gyors megtérülést sejtetett.⁴⁷

A fent említett Sió szabályozásához kapcsolódott a Balaton vízszintjének kérdése is. A Balaton déli partján három nagyobb és számos kisebb berek terült el. A nagyobbak közül az egyik a Kis-Balaton környékén jött létre, a másik a mai Nagyberetek volt, míg a harmadik nagyobb posványoság a Sió kifolyása mentén alakult ki.⁴⁸ Utóbbinak a legfontosabb oka a Sióra épített malmok voltak, amelyek nem engedték lefolyni a tó vizét (ugyanakkor jól jövedelmeztek a Veszprémi Káptalannak). Maga a tó ugyanakkor kevés hasznot hozott, a környékén lakók ugyan megéltek a

tó élővilágából, a nádat is el lehetett adni, de sokáig akadályozta a kereskedelmet és közegészségügyi problémák is voltak vele.⁴⁹ A déli parton a kiszáradó puszták az uradalmi állattartásnak kifejezetten kedveztek, de kétségtelen, hogy jó néhány uradalom foglalkozott gabonatermeléssel is.⁵⁰

A Balaton lecsapolására az első tervek korán létre jöttek. 1766-ban Krieger Sámuel kamarai mérnök megrajzolta a Balatont, s tervet készített a lecsapolására. Krieger szerint 3,8 m-es vízszintcsökkentéssel 19 250 hold, 6,3 m-es csökkentéssel pedig 129 740 hold kerülne szárazra.⁵¹ Ez azonban a földbirtokosok és a malomtulajdonosok ellenállásán megbukott. A reformkorban újra előkerült a vízszintcsökkentés kérdése, hiszen az összefüggésben volt a tolnai és somogyi vidékek árvízmentesítésével. Beszédes József 1834-ben tervet készített a lecsapolásra. 1842-ben Kaposvárott megalakult a Balatonmelléki Somogymegyei Társulat, amelynek célja kettős volt: a Kilitinél lévő Sió-malom által a vízszint lejjebb szállítása, illetve a bozótosok kiszáritása (vagyis a Balatonba csapolása).⁵² Végül is a tó vízszintjének szabályozása véglegesen az 1860-as évek elején történhetett meg. A jelentős befolyással rendelkező Rotschildokhoz tartozó Déli Vasút Társaság a Buda – Kanizsa között a déli parton kiépítette a vasutat, amit azonban az 1860–62 közti tavaszi jégzajlások megrongáltak. A társaság elérte, hogy a Sió zsilipjét építsék meg, ami által végre megvalósulhatott a vízszint csökkentése. A zsilipet 1863. október 25-én adták át. A vízszint csökkentése ugyanakkor máshol problémákat okozott. A Kis-Balaton vize mintegy különálló tóvá vált, ugyanakkor a déli parton végig futó vasúti töltés a mai Nagyberetek területét is elvágta a tótól, aminek a láposodásával kellett valamit kezdeni. Nem véletlen az 1860-as években megalakuló lecsapoló társaságok intenzív tevékenysége.⁵³ Tegyük hozzá ugyanakkor, hogy a 19. század vége felé meginduló balatoni turizmus a déli partnak új funkciót adott, amibe a korábbi mocsárvilág képe már nem nagyon illett bele.⁵⁴

Nemcsak az uradalmak, hanem a városok is küzdöttek a mocsarakkal. Ennek egyik példája a Kanizsa mezővárosban végbevitt bereklecsapolás. A két kanizsai városrészt elválasztó berek mind az uradalom, mind a városiak számára a legelők és rétek növelésének lehetőségét adta. A mezőgazdasági területek szűkössége miatt a városi közösség és a földesúr is igényt tartott a berek területére. A lecsapolást gróf Batthyány Ádám földesúr indította, amikor 1762–64 között nyugati mérnököket hívott a lecsapolás végrehajtására. Hatalmas összeget, mintegy 200 000 forintot

40 Erre vonatkozóan lásd Bencze, 1971. tanulmányát.

41 Vízszabályozás, 1973. 262–264.

42 Fényes, 1842. I. 16.

43 Vízszabályozás, 1973. 267.

44 T. Mérey, 1962. 109.

45 Simonffy, 1975. 272.

46 Fényes, 1866. 292. Ezeket a folyamatokat a későbbiekben a vasút megjelenése módosította.

47 Károlyi, 1960. 119.

48 Lásd Rummy Károly leírását: Tóth, 1988. 46.

49 Halász, 2009. 9.

50 A déli, délkeleti területeken a Veszprémi Káptalan, a Veszprémi Püspökség és a Tihanyi Apátság birtokain alakult ki jelentősebb majorsági termelés.

51 Bendeffy – V. Nagy, 1960. 102.

52 Szaplanczay, 1912. 26.

53 Vízszabályozás, 1973. 271.

54 Kanyar, 1983. 23–25.

fordítottak a tervezésre és a kivitelezésre, ám az végül is nem járt eredménnyel.⁵⁵ Ezzel párhuzamosan viszont elindult a város és a földesúr közötti a „berekper”, amely csaknem fél évszázadig tartott.⁵⁶ A per még folyt, amikor a századforduló idején az akkori hitbizományi birtokos, herceg Batthyány Lajos Érsekújvárról Wieser földmérőt hívta le Kanizsára, akivel felmérte a mocsarat s a szükséges munkálatokat is megtervezte. Wieser gyors eredményt ígért: úgy számolta, hogy 6000 robotmunkanappal, 3-6 hónap alatt meg lehet oldani a problémát. Ezt azonban a város sem nézte tétlenül, mivel fennállt a veszélye, hogy ha a földesúr árkol-tatja a berket, akkor a földjét is elveszi. A gyorsan fejlődő Kanizsán a 18–19. század fordulójára felé már kb. 6000-en éltek.⁵⁷ A lakosság számára létfontosságú volt új, mezőgazdaságilag hasznosítható területekhez hozzá jutni. 1802-ben az uradalom a berek több részén, összesen mintegy 2800 forint költséggel jelentős árok-metszési munkába fogott.⁵⁸ Látni a földesúri igyekezetet, a kanizsai polgárság fontos lépésre szánta el magát. Titokban megszervezve, a város lakosságának egy része kivonult a berekbe, s néhány nap alatt megásták azt a három csatornát, amely a berekbe befolyó vizek elvezetését szolgálta.⁵⁹ A vízbefolyás alól felszabadult területek gyorsan száradtak, így szükségessé vált a volt mocsár területének szétosztása: az 1811. évi örökszerződés szerint a mintegy 2700 hold kétharmada a földesúrnak jutott.⁶⁰ A csatornák tisztítása, újabb árkok ásása állandóan jelentős tömegnek adott munkát. Bár a lecsapolás nem sikerült tökéletesre, de biztos, hogy a berek megszüntetésének nagy szerepe volt abban, hogy Kanizsa a későbbiekben a térség – s egyben Magyarország – egyik kiemelkedő piacközpontjává válhatott.⁶¹

A gyorsan szaporodó pécsi lakosságnak is nagy szüksége volt a várostól délre fekvő földek árvízmentesítésére.⁶² A szabad királyi város délkeleti határában összefolyó Meszesi- és Hirdi-vízfolyásból, valamint a Tettye patakából táplálkozó Pécsi-víz egészen a város nyugati végéig, a Megyeri-malomig kiöntéseivel igen nagy lefolyó- és rétterületet veszélyeztetett vagy tartott folyamatosan víz alatt.⁶³ Nem véletlen

55 Kunits, 1824. 140–141.

56 Kaposi, 2009. 103.

57 Danyi –Dávid, 1960. 258. és 260.

58 Kanizsa földesurai, gróf Batthyány Ádám, hg. Batthyány Lajos és hg. Batthyány Fülöp jelentős összegeket áldozott évről évre a vízszabályozásra. Lásd: Magyar Nemzeti Levéltár, Vas Megyei Levéltár. VII-1/d/bb. Gróf Batthyány Lajos hitbizományi uradalom iratai. Fasc. 43. A birtokjavítás kimutatásai (1777–1863).

59 Barbarits, 1929. 31–32.

60 MNL OL P 1322. Fasc. 100. No. 377.

61 Lásd Kaposi, 2009. munkáját.

62 Pécs az 1784. évi 8800, ill. az 1848. évi 15 000 lakosával a dél-dunántúli térség legnagyobb városa volt.

63 Kaposi, 2013. 156.

tehát, hogy a vízfolyás szabályozása is korán megindult, s ez ügyben nemcsak a város, hanem a környék településeit uraló egyházi uradalmak is érdemi munkát végeztek. A Pécsi-víz (az 1810-es évek térképein „Kanal”) csatornázását a város közönsége a 19. század elején végbe vitte.⁶⁴ Ennek során tüntették el Pécsen a város délkeleti szélén meghúzódó (Tüskésnek nevezett) mocsarat is.⁶⁵ De szükség volt a vízfolyás város határain túli szakaszainak is a szabályozására. A Pécsi Papnevelő Uradalom az 1820–30-as években a Pécsi-víz és a Malomvögyi-patak torkolata környékének szabályozásával tett sokat a földek használatosságáért.⁶⁶ További lépés volt, amikor 1836-ban a Pécsi-víz menti Pellérd, Zók, Pázdán, Bagota, Velény és Gerde községek, illetve Kőröspuszta közötti berek kiszáritásra kötöttek egyezséget a környék földesurai. Alapvető szempontnak tartották, hogy a folyó alsó folyásától visszafelé építkezzenek, s hogy elbontsák az árvízveszélyes malomgátakat. Úgy vélték, hogy a megásandó csatornának a földbirtokok közötti határra kell kerülnie.⁶⁷ Az alulról visszafelé való építkezés persze kényszer is volt, mert egy-egy hóolvadás vagy nagyobb esőzés után a csatorna vize nagyon meg tudott duzzadni, ami veszélyeztetette az alacsonyan fekvő területeket.⁶⁸ A csatorna vizét – különböző szakmai elképzelések közül kiválasztva – a Fekete-vízbe vezették be. A Pécsi-víz szabályozása fontos volt a vasútépítés is szempontjából is. 1867–68-ban a Pécs-Barcs vasútvonal a város legmélyebb részein épült ki, ezért meg kellett oldani a Pécsi-vízbe északról érkező vízfolyások becsatornázását. A Pécsi-vízzel kapcsolatos változásokra érdemes felidézni Fényes Elek azon megjegyzését, miszerint Pécs „Szántóföldjei; valamint rétjei igen termékenyek, s a rónán haszonvehetetlen darab alig van, kivált mióta a város a réteket árkokkal keresztülhozván, a posványságokat kellemes kaszálókká változtatta.”⁶⁹

A vízszabályozási munkák gazdasági és társadalmi következményei

A nyugati mintákhoz hasonló hazai modernizáció megindulása és kiteljesedése hamar átformálta az évszázados gazdasági és társadalmi szokásokat. Az alapvetően mezőgazdasággal foglalkozó népesség számára újabb és újabb területekre volt szükség, aminek egyik legfontosabb eleme a vízjárta területek csökkentése, visszaszorítása volt. A vízszabályozás igen komplex kérdéskör volt, amely az állami politikától, a költségvetéstől a helyi döntési szintekig sok mindenkire érintett. Tartott. Az állam felismerte, hogy a nagy folyók szabályozása kizárólag egységes intéz-

64 Polohn – Szapannos, 1974. 13.; illetve lásd a későbbiekben a legrészletesebb térképet: MNL Baranya Megyei Levéltára XV. 9. 65. doboz. Pécs kataszteri térképe, 1865.

65 Kiss, 1975. 236.

66 Lásd: Horváth, 2011.

67 Polohn – Szapannos, 1974. 13–14.

68 Vízszabályozás, 1973. 278–279.

69 Fényes, 1851. 209.

ményi irányítással és költségvetési forrásokból lehetséges. Ezzel szemben a kisebb folyók, patakok szabályozásánál az ott élő társadalom forrásaira és munkaerejére lehetett támaszkodni. A racionális gondolkodás terjedése, a természeti tényezők megváltoztatásába vetett hit erősen motiválta a korabeli területátalakítási munkálatokat, nem is beszélve arról, hogy a vízszabályozásokkal a folyók pusztító hatásait is korlátozni lehetett. Az is világos, hogy a mocsarak, lápok eltüntetésével javultak a térség közegészségügyi viszonyai.

A dél-dunántúli megyékben a szabályozások révén igen jelentős új területekhez jutottak hozzá. Említettük korábban, hogy a 18. században a három megyének mintegy harmada-negyede vízjárta terület volt. Ezzel szemben a 19. század végére igencsak visszaszorultak a mocsarak, nádasok: 1895-ben a három megyében már csak 17 500 hold nádaszt írtak össze.⁷⁰ A szabályozások eredményeképpen az egyes folyóvizek mellett akár több százezer hold is szárazra kerülhetett. Tapasztalataink szerint az így nyert földeket elsődlegesen kaszáló rétként, vagyis állattartás céljaira hasznosították, de tudunk arról is, hogy például a Kapos és a Sió csatornázása révén felszabadult területeken egyes uradalmak jó gabonahozamokat produkáltak s az ilyen földeken a bérleti díjak is emelkedtek.⁷¹ Tény, hogy a mezőgazdasági termelésre alkalmas területek növekedése fontos eleme volt az átalakulásnak. De nemcsak az agrárium húzott hasznát a vízszabályozásokból. A városok környékén történő lecsapolások helyén ipari telepek jöhettek létre, a vízelvezető csatornák mellé olyan gyárak és üzemek telepedhettek le, amelyeknek nagy volt vízigénye.⁷² A vízszabályozási munkák fontos szempontja volt az áru-és személyszállítás javításának igénye, a hajózás biztosítása, a szárazföldi utak kiegyenesítése, a biztonságosabb közlekedés feltételeinek kialakítása, egyáltalán a kereskedelmi forgalom növelésének megteremtése. A folyók partján álló kikötők fejlesztése, összekapcsolása a vasúthálózattal (Mohács-Pécs, Pécs-Barcs, Barcs-Nagykanizsa stb.) szintén sokat lendített a kereskedelmen. De látványosan fejlődött a balatoni áruforgalmi hajózás és turizmus, s a DGT révén a dunai hajózás is.⁷³

Voltak azonban árnyoldalai is a vízszabályozásoknak. A jobbágyfelszabadítás előtti földnyerési folyamatok esetében a munkák általában földesúri pénzből valósultak meg, következésképpen a felszabadult területek rendszerint a majorságokhoz kerültek. E földekhez a növekvő létszámú falusiak legfeljebb ha bérleti formában juthattak hozzá. A szabályozás előtt a Dráva és a Duna menti ártereken, az

70 Lásd a Mezőgazdasági statisztika, 1897. összesített megyei adatait. A legnagyobb kiterjedésű nádasok a Lengyeltóti járásban (3854 hold – a Nagyberék nagy része); illetve Baranyavári járásban (8869 hold – a Duna-Dráva háromszög) helyezkedtek el.

71 Csorba, 1857. 47.

72 Pécs esetében például ilyen volt a Pécsi-víz mellé telepedett bőrgyár és vágóhíd; Kaposváron a cukorgyár, Nagykanizsán a gőzmalom, a szeszgyár és a Transdanubia.

73 Kaposi, 2002. 224.

arra alkalmas földeken a helyi lakosság sokáig szabadon gazdálkodott.⁷⁴ A folyók átvágásaival, az új medrek vagy csatornák kiépítésével a korábbi szabad árterek zsugorodtak, s a víztől elhódított területekre a földesurak rátették a kezüket. Ennek következtében a 18. század utolsó harmadában és a 19. század első felében az allodiális birtokok terjedelme jelentősen megnőtt, ugyanakkor a paraszti birtoklás mérete ezzel nem tudott lépést tartani. Hosszú távon a szaporodó népesség rendelkezésre álló egy főre jutó földterület csökkent, s ezt a korabeli technológiai szint mellett termelékenység-javítással nem lehetett kompenzálni.⁷⁵ Nem véletlen, hogy az ilyen területeken maradtak a hagyományos társadalmi válaszok: a születések szabályozása, az elvándorlás (városok felé), vagy pedig a 19. század második felében a kivándorlás.⁷⁶ Ez utóbbi esetében több célirány is megjelent. A dél-dunántúliak esetében sokan választották az „Újvilágot”, de talán még többen a Drávától délre eső szlavóniai területeket, ahol – főleg a magyar tulajdonú uradalmakban – közismerten hiányzott a munkáskéz.

IRODALOMJEGYZÉK

- 1000 év törvényei. In: 1000ev.hu/ A Corpus Juris Hungarici elektronikus változata. Albrecht Főherczeg. Albrecht Főherczeg Ő Fensége bellyei uradalmának leírása. Bécs, 1883.
- Andrásfalvy Bertalan: A Duna mente népének ártéri gazdálkodása. Ártéri gazdálkodás Tolna és Baranya megyében az ármentesítési munkák befejezése előtt. Ekvilibrium, 2007.
- Barbarits Lajos: Nagykanizsa. Magyar városok monográfiája, 4. Budapest, 1929.
- Bencze Géza: Adatok a Kapos-völgyi vízrendezés első időszakához 1807–1809. In: Somogy megye múltjából 1970. (szerk.: Kanyar József). Kaposvár, 1970.
- Bencze Géza: A Kapos vízrendezési munkálatai Somogyban 1820–1835. In: Somogy megye múltjából, 1971. (szerk.: Kanyar József). Kaposvár, 1971.
- Bencze Géza: Kísérlet az Ormándi-berek lecsapolására. Zalai Múzeum, 13. Zalaegerszeg, 2004.
- Bendeffy László – V. Nagy Imre: A Balaton évszázados partvonalváltozásai. Budapest, 1969.
- Csorba József: Somogy vármegye ismertetése. Pest, 1857.
- Danyi Dezső – Dávid Zoltán: Az első magyarországi népszámlálás 1784–87. Budapest, 1960.

74 A dél-dunántúli ártéri gazdálkodásnak igen nagy az irodalma. Lásd: Andrásfalvy, 2007., Kiss, 1986.

75 A Dráva menti Ormányságiban végbe ment változások világosan mutatják ezt. Lásd: Kiss, 1937. könyvét.

76 Lásd: Barbarits, 1929. 107.

Dobai András: Somogy megye az első katonai felvétel idején (1782–1785). In: Somogy megye múltjából, 1983. (szerk.: Kanyar József). Kaposvár, 1983.

Erdősi Ferenc: Somogy megye közlekedési hálózatának kialakulása a 19–20. században. In: Somogy megye múltjából 1980 (1. rész); 1981 (2. rész); 1982 (3. rész); 1983 (4. rész). A köteteket szerkesztette: Kanyar József. Kaposvár, 1980–83.

Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára, melyben minden város, falu és pusztá betűrendben körülményesen leíratik. Pest, 1851.

Fényes Elek: Magyarország ismertetése statistikai, földirati s történelmi szempontból. 1. kötet, Dunántúli kerület. Pest, 1866.

Halász Imre: Pläne zur Trockenlegung des Balatons im 18. und 19. Jahrhundert. In: Internationales Kulturhistorisches Symposion 38. Celje, 2009. (Megjelenés alatt, a szerző engedélyével.)

Horváth István: A víz menti területek használata a Pécsi Papnevelő Intézet uradalmában a 19. század első felében. http://www.hidrologia.hu/vandorgyules/29/dolgozatok/horvath_istvan_b.html 2011.

Kanyar József: A dél-balatoni fürdőkultúra kialakulása. In: História, 5. (1983). 3. sz. 23–25.

Kaposi Zoltán: Térszerkezeti változások Somogy és Zala vármegye határán a 18–20. században. Zalai Múzeum, 7. Zalaegerszeg, 1997.

Kaposi Zoltán: Magyarország gazdaságtörténete 1700–2000. Budapest-Pécs, 2002.

Kaposi Zoltán: Pécs gazdasági fejlődése 1867–2000. Pécs, 2006.

Kaposi Zoltán: Die Entwicklung der Wirtschaft und Gesellschaft in Ungarn 1700–2000. Passau, 2007.

Kaposi Zoltán: Kanizsa gazdasági struktúrájának változásai 1743–1848. Nagykanizsa, 2009.

Kaposi Zoltán: Tájátalakítás és városfejlődés. In: Környezettörténet, 2. (szerk.: Kázmér Miklós). Budapest, 2011.

Kaposi Zoltán: A nagybirtok modernizációjának lehetőségei a 19. századi Dél-Dunántúlon. In: A tudomány és az oktatás vonzásában. (szerk.: Kaposi Zoltán - Lendvai Tamás - Oroszi Sándor). Pécs, 2012.

Kaposi Zoltán: Pécs földbirtokrendszerének változásai (1780–1914). In: Pécs város topográfiája a kezdetektől a 20. század elejéig. (szerk.: Fedeles Tamás). Pécs, 2013. 149–168.

Kardhordó Kálmán: Adatok a „Bóly és Sellye Földes Uradalom” reformkori történetéhez. In: Baranyai helytörténetírás, 1972. (szerk.: Szita László). Pécs, 1972.

Károlyi Zsigmond: A vízhasznosítás, vízépítés és vízgazdálkodás története Magyarországon. Magyar tudománytörténeti kiadványok, 13. Budapest, 1960.

Kiss Géza: Ormányság. Budapest, 1937.

Kiss Z. Géza: A reformkori Pécs ábrázolása a korabeli irodalomban. In: Baranyai helytörténetírás 1974–75. Pécs, 1975.

Kiss Z. Géza: A földesúri birtok és parasztföld elkülönítésének történeti útja az Ormányságban 1767–1867. In: Századok, 120. (1986) 1. sz. 55–100.

Kunits Michael: Topographische Beschreibung des Königreiches Ungarn und seiner einverleibten Provinzen. Pesth, 1824.

Lukács Károly: A Balatonvidék földrajza kétszáz év előtt. Tihany, 1943. A tanulmányt közli: Bél Mátyás: Veszprém vármegye leírása. (szerk.: Kredics László). Veszprém, 1989.

Mezőgazdasági statisztika: A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. 1. kötet. Budapest, 1897.

Mészáros Balázs – Tóth Péter: Compendium Hungariae Geographicum. A Dél-Dunántúl leírása. In: Somogy megyei Múzeumok Közleményei 1987. Kaposvár, 1987.

Mészáros Balázs – Tóth Péter: Baranya 18. század eleji leírása Bonbardi „Topographiájában”. Baranya, 1988. 1–2. 49–60.

Mérei Gyula: Magyarország gazdasága 1790–1848. In: Magyarország története 1790–1848. (szerk.: Mérei Gyula). Budapest, 1980.

Nagy Lajos: A Gyöngyös, Okor és a Körcsönye folyók régi ártere a sellyei uradalom területén. In: Baranyai helytörténetírás, 1980. (szerk.: Szita László). Pécs, 1981.

Polohn István – Szappanos Ferenc: Vízgazdálkodási társulatok a Dráva völgyében. Pécs, 1974.

Remenyik Bulcsú: A Dráva szabályozása és hajózása. In: http://geogr.elte.hu/PHD_konferencia_ELTE_2002/doktori_konferencia_anyagai_2002/remenyikbulcsu.pdf

Simonffy Emil: Kaposvár a várossá alakulás útján. In: Kaposvár. Várostörténeti tanulmányok. (szerk.: Kanyar József). Kaposvár, 1975. 243–296.

Szaplonczay Manó: A Balaton. In: Magyarország vármegyéi és városai. Somogy. (szerk.: Csánki Dezső). Budapest, 1912. 21–29.

T. Mérey Klára: A feudalizmus válságának megnyilvánulás a somogyi mezőgazdaság és a jobbágyság helyzetében (1815–1836). In: MTA Dunántúli Tudományos Gyűjtemény, 23. Pécs, 1959.

T. Mérey Klára: Somogy megye mezőgazdasága 1790–1848. Kaposvár, 1962.

Vízszabályozás: A magyar vízszabályozás története (szerk.: Ihrig Dénes). Budapest, 1973.

Tóth Péter: Somogy vármegye leírása 1812-ből. In: Somogy megye múltjából, 1988. (szerk.: Kanyar József). Kaposvár, 1988.

In this study I am examining how the economic geographical system of the South Transdanubia was transforming in the 19th century. I am also examining what kind of results occurred in the agrarian sector due to the control of the great rivers. In South Transdanubia the flood controlling measures started in the beginning of the 19th century. In this century the control of the Danube and the Dráva were state financed. In case of the smaller rivers (Kapos, Sió, Ormánd, Fekete-víz and Pécsi-víz) dams were raised by local landowners. As a result of the flood control the land structure of the region changed. The farmland area increased about 400-500000 acres. However, flood controls resulted long-term social difficulties (migration, changes in lifestyles) in some areas (Ormánság, Sárköz). The flood control improved sanitation and agricultural production.

A közalapítványi uradalmak kialakulása

A közalapítvány a tanulmányi, a vallás és az egyetemi alap összefoglaló neve. Az összes közalapítványi uradalom szerzetesrendek birtokaiból keletkezett, azonban eredetüket tekintve három jól elkülöníthető csoportra oszlanak.

Az 1773-ban megszüntetett jezsuita rend birtokai a tanulmányi alap, a II. József által 1782 és 1787 között feloszlott rendektől származó birtokok a vallásalap, az üresedésbe került egyházi javadalmak az egyetemi alap tulajdona lett.

A közalapítványi birtokokat területi alapon kerületekbe osztották. Az egész országot behálózó kerületek mindegyike tehát több szerzetesrend uradalmából állt, és mindegyikhez két, esetleg három alap birtokai is tartoztak.¹

Az 1793-ban létrejött Pécsváradi közalapítványi kerület hét uradalmában 47 község volt (1. táblázat). A birtok összes területe 60 131 kat. holdat tett ki. A pécsváradi bencés apát három uradalma (pécsváradi, bozsoki, versendi), a két Tolna megyei bencés uradalom (szekszárdi, földvári),² a pécsi pálosok mágocsi és a budai apácák vajszlói uradalma tartozott ide. A pécsi pálosok szentkúti rezidenciája, a pécsi pálos kolostor épülete, valamint a feloszlott ágostonrend, domínikánus rend és a kapucinus rend pécsi épületei szintén a pécsváradi főtiszt kezelésében voltak. 1803-tól Pécsváradról irányították még a Pozsega vármegyében lévő Kutjevói tanulmányi alap uradalmát is, bár a birtok tulajdonosa a horvát-szlavón tanulmányi alap volt.

¹ Az egyetemi alaphoz tartozott a volt pécsváradi bencés apátság három uradalma (pécsváradi, bozsoki, versendi), a földvári bencés uradalom és eredetileg a szekszárdi, szintén bencés uradalom, ez utóbbit azonban I. Ferenc 1799-ben a tanulmányi alaphoz csatolta. A vallásalap baranyai birtokai a budai apácák vajszlói és a pécsi pálos kolostor mágocsi uradalmából álltak. A korai időszakban több változás is volt. A pécsváradi apát, Eltz Kempenich halála után egy hónapig, 1779. július 31-ig az apátsági uradalom a kamara kezelésében volt, 1779. augusztus 1-től a budai királyi egyetem tulajdonába került. 1782. március 17. és 1785. október 31. között kamarai birtok volt, mivel II. József 1781. november 23-i rendelete szerint a tanulmányi, illetve egyetemi alapokra nem volt szükség, hiszen a tanügyi intézmények fenntartása az állam kötelessége. Az alapok tőkéit a kincstár, a birtokokat a kamara kezelte. 1785. november 1-től kamarai adminisztráció irányította, és a tanulmányi alap volt a tulajdonos. MNL BaML XI.605. b. 1686–1789/90. Felhő-Vörös, 1961. 324.

² A földvári uradalom volt az egyetemi alap első birtoka (1769), mégis 1809-ig a tanulmányi alaphoz tartozóként említették. A tanulmányi alap „fundus studiorum” elnevezést gyakran az egyetemi alapra is használták, a két alap ügyeivel a Helytartótanács ugyanazon ügyosztálya foglalkozott. Felhő-Vörös, 1961. 325.

1. táblázat. A Pécsváradi kerület uradalmainak közséjei (1793)

Pécsváradi uradalom	Bozsoki uradalom	Versendi uradalom	Mágocsi uradalom	Vajszlói uradalom	Földvári uradalom	Szekszárdi uradalom
Pécsvárad	Boda	Kéménd	Mágocs	Vajszló	Földvár	Agárd
Várkony	Lovászhetyén	Szederkény	Jenő	Besence	Kömlőd	Fajs
Pusztafalu	Varasd	Monyoród	Nagyhajmás	Hídvég	Kér	Grábóc
Kékesd	Rácmecske	Maráza	Harc	Páprád		Mözs
Szilágy	Feked	Liptód		Sámod		Öcsény
Berkesd	Véménd	Kisnyárad				Szekszárd
Romonya	Bozsok	Babarc				
Pereked	Szúr	Szajk				
Ellend	Szebény	Versend				
Hird						
Vasas						

A kerületek igazgatásának megszervezése nagy nehézséget jelentett. A földrajzilag szétszórta, különböző szerzetesrendektől elvett uradalmak felépítése nem volt egységes. A 19. század elejéig többnyire továbbélt a szerzetesrendek irányítása alatt kialakult rendszer, hiszen az első tíz-húsz évben sok esetben még a tisztségviselők személye is ugyanaz volt. A pécsváradi apátsági birtokok főtisztje, illetve uradalmi ügyésze az apát halála után is hivatalban maradt.³

Kezdetben az összes átvett szerzetesi birtokot házilag kezelték. Az átvétel után 5–10 évvel született döntés a bérbeadásról vagy eladásról. A távol eső, de jelentősebb összefüggő uradalmak kezelésére a bérbeadás látszott célszerűnek, azonban ez nem mentesítette az alapokat a ránehezedő terhektől. A kegyúri teher, az országos hozzájárulások, a komolyabb karbantartási és felújítási munkák, és a korszerűsítési munkák egyaránt az alapok jövedelmét csökkentették. A bérleti díj fizetésében ráadásul gyakran nagy hátralékok keletkeztek.

A kerületi főtisztok irányításával a nagyobb, összefüggő területen lévő birtokokat érdemes volt házilag kezelni. Ilyen volt a pécsváradi apátsági birtok három uradalma (pécsváradi, bozsoki, versendi), mely összesen 29 községből állt. A három uradalom a közalapítványi korszakban is önállóan működött a pécsváradi főtiszt irányítása alatt. A Pécsváradi uradalom azonban bizonyos központi szerepet kapott, a három uradalom közös fiskálisa Pécsváradon székelt, az úriszékek többségét itt tartották, itt volt a fiókpenztár, innen továbbították a három uradalom bevételeit a budai főpenztárba.

³ Borsy, 2007. 16–221.

A pécsváradi uradalom

Az uradalmi számadások hűen tükrözik az uradalom működését. A bevételek és kiadások tételeinek részletes áttekintésével az uradalom gazdálkodását vizsgálhatjuk meg. Az adatok főképpen az 1834–35-ös évből származnak, de korábbi és későbbi példák alátámasztják az itt tapasztalt tendenciákat.

A pécsváradi uradalom Pécsvárad mezővárosból és 10 községből állt. Az úrbéri birtokot összesen 466 és fél egész telek, 3826 és $\frac{1}{8}$ hold legelő és 4895 kapás szőlő jelentette. (2. táblázat)

2. táblázat. A pécsváradi uradalom telkes állománya, legelő, szőlő kimutatás (1100 négyszögöles holdakban) 1834-ben⁴

Község	Egész telek	Legelő	Szőlő (kapás)
Pécsvárad	91 és $\frac{6}{8}$	1229 hold $\frac{2}{8}$	1694 $\frac{1}{2}$
Várkony	46 és $\frac{6}{8}$	138 hold $\frac{6}{8}$	306 $\frac{1}{2}$
Pusztafalu	$\frac{4}{8}$	6 hold $\frac{2}{8}$	79 és Varasd területén: 189
Kékesd	31 és $\frac{1}{8}$	273 hold $\frac{2}{8}$	133 $\frac{1}{4}$
Szilágy	37 és $\frac{3}{8}$	362 hold $\frac{4}{8}$	350
Berkesd	84 és $\frac{2}{8}$	598 hold $\frac{3}{8}$	928 $\frac{2}{4}$
Pereked	32 és $\frac{2}{8}$	244 hold $\frac{5}{8}$	366 $\frac{1}{4}$
Ellend	37 és $\frac{4}{8}$	397 hold	119 $\frac{2}{4}$
Romonya	34 és $\frac{5}{8}$	366 hold $\frac{1}{8}$	181
Hird	28 és $\frac{6}{8}$	147 hold $\frac{6}{8}$	131 $\frac{2}{4}$
Vasas	41 és $\frac{5}{8}$	62 hold $\frac{2}{8}$	416
Összesen	466 és $\frac{4}{8}$	3826 és $\frac{1}{8}$	4895

A pécsváradi uradalomban nem folyt majorsági gazdálkodás, a földterület szinte mind az úrbéresek kezén volt.⁵ Csak három telek volt az uradalom tulajdonában. Egy egész telket használt a hirdi plébános, $\frac{6}{8}$ telket a hirdi kocsmával és $\frac{6}{8}$ telket a pécsváradi kocsmával adtak bérbe.

Ezenkívül Pécsváradon egy 6 és $\frac{7}{8}$ kaszás uradalmi szilvaskertet, Várkonyban pedig egy 3 és $\frac{1}{8}$ hold gesztenyést adott bérbe az uradalom. Vasason egy 1 és $\frac{2}{8}$

⁴ Egy kapás szőlő kiterjedését itt 200 négyszögölnek adták meg. MNL BaML XI. 605. a. 2. 48A/ 256.

⁵ A telkek számában csak csekély változás történt. Az 1805. évi kimutatás szerint Pécsváradon 90 és $\frac{4}{8}$, Szilágyon 37 és $\frac{4}{8}$, Romonyán 31 és $\frac{4}{8}$ telek volt. Tehát Pécsváradon $\frac{10}{8}$ -dal, Szilágyon $\frac{1}{8}$ -dal, Romonyán 3 és $\frac{1}{8}$ -dal nőtt a telkek száma. MNL BaML XI.605. f. Kútfő 20/21.

kaszás és egy $\frac{3}{8}$ kaszás rétet az uradalom kaszált, innen nyerték a tisztí személyzetnek járó szénát. Mindegyiket kicsinynek és alacsony fekvésűnek ítélték.

Uradalmi szőlő sem volt. A szőlőt is kizárólag a községek lakosai művelték. Az 1834. november 24-én készült leírás szerint a szőlők igen változó fekvésűek voltak, és így igen különböző termést hoztak. Közepesen jó időjárás esetén egy kapás szőlőterületen 4–5 akó mustot lehet nyerni, de nagyon kedvező időjárási viszonyok és szorgalmas művelés mellett 10, vagy még annál is több akót is ki lehet hozni.

3. táblázat. A pécsváradi uradalom bevételeinek megoszlása 1832/33. és 1833/34. évben¹

		1832/33 forintban	1832/33 %-ban	1833/34 forintban	1833/34 %-ban
1	Úrbéresektől				
	Úrbéri járandóság	1999	5,0	2443	5,0
	Robot megváltása	6132	15,5	8326	17,2
	Kilenced, tized megváltása	404	1,0	718	1,5
	Termény eladás	8912	22,6	14490	30,0
	Italkimérés	13519	34,2	11464	23,8
	Széna, szalma eladása	482	1,2	672	1,4
	Úrbéresektől összesen	31 448	79,6	38 113	78,9
2	Bérletekből				
	Haszonbérek, bérletek	3827	9,7	4688	9,7
	Bérletekből összesen	3827	9,7	4688	9,7
3	Házi kezelésből				
	Uradalom által előállított termékek eladása	1853	4,7	1389	2,9
	Erdészeti anyagok eladása	1968	5,0	4038	8,4
	Bánya jövedelme	423	1,1	50	0,1
	Házi kezelésből összesen	4244	10,7	5477	11,3
	Összesen	39 519	100	48 278	100

A pécsváradi uradalom bevételeit lényegében három főbb csoportra lehet osztani. Az első csoport közvetlenül az úrbéres viszonyból származott. A második csoport a különféle uradalmi jogok, haszonvételek, illetve az ehhez tartozó épü-

¹ MNL BaML XI. 605. a. 2. 43E/376, 43F/97.

letek bérbeadásából származott. A harmadik csoportba az uradalom házi kezelésében lévő erdő, bánya, téglá- és mészegető által előállított termékek eladásából származó jövedelem sorolható. A csoportok természetesen nem tiszták, több átfedés is van. A házilag kezelt létesítményekben robotmunkát használtak. Az uradalom italkimérési jogáért bérleti díjat szedtek, de az ott árusított bor dézsmából származott, ugyanakkor a boros pincék házi kezelésben voltak. A szalma az úrbéri gabonakilencedből származott, de a cséplést az uradalom végezte, többnyire robotmunkával. (3. táblázat)

Bár a számadatok a különböző években igen különbözőek, a százalékos megoszlás nem mutat nagy eltérést.² A jövedelem majdnem 80 %-a az úrbéri jellegű járandóságból származott. A bérleti díjakból közel 10 %, és ennél kicsivel több bevételt hozott a házi kezelés.³

Úrbéri viszonyból származó bevételek

Az úrbéri járandóságok a census, azaz a házak után fizetendő bért, az éléspénzt,⁴ a pálinkafőzők után járó taksát jelentette. A censzust minden telkesnek és házas zsellérnek fizetnie kellett. Pénzbevételt jelentett a maradványföldek megváltása, a robot szerződésben rögzített megváltása, illetve az uradalom részéről fel nem használt robot megfizetése.

A robotot Pécsváradon már az apátsági időben is pénzzel válthatták meg, mivel az uradalom allodiális földje igen csekély volt. Rúzsás Lajos szavaival a pécsváradi uradalom „a robotot egyenesen áron alul számítva csalogatta a jobbágyokat arra, hogy azt megváltsák.”⁵ Az uradalom 1768. január 1-én a betelepülő németekkel, 1768. március 26-án a magyar „örökös jobbágyokkal” a Mária Terézia-féle urbáriumnál sokkal kedvezőbb szerződést kötött. A kedvezmény okát a szerződésben így adták meg: „a Méltóságos Uraság egyéb eránt is maga jobbágyait conserválni [megtartani] igyekszik...”⁶

Az egész telkek után évi 108 nap robot járt, a házas zsellérek évi 18 nap, a házatlan zsellérek évi 12 nap robottal tartoztak. A pécsváradi uradalomban ösz-

² Az 1829/30-as évben a bevétel az 1832/33-as évinek több mint a duplája volt. Az úrbéresektől a jövedelem 81,7 %-a, haszonbérekből 8,4%, és házi kezelésből 9,9% származott. A százalékos eltérés tehát jelentéktelen.

³ Vannak olyan uradalmak, ahol a jobbágyi eredetű bevételek aránya alatta maradt a bérlet és földesúri kezelésből származó bevételeknek. Ilyen volt például a Koháryak osztatlan Nógrád vármegyei központú birtoka 1720–1731 között, ahol a jobbágyi eredetű bevétel csupán 12–44 % volt. (Szirácsik, 2013. 65.) A divényi uradalomban 1687–1787 között 19–55 % között mozgott a jobbágyi eredetű bevétel, és csak a Rákóczi-szabadságharc idején és az azt követő években emelkedett 78–89 % közé. (Szirácsik, 2005. 224–225.)

⁴ Az éléspénz a földesúrnak járó kisebb élelmiszer ajándék megváltása.

⁵ Rúzsás, 1964. 79.

⁶ MNL BaML IV. 1. i. 198.

szesen 55 747 és fél nap robot járt. A pécsváradi telkes gazdák ebből szerződésük szerint a tartozásuknak majdnem a felét, 6369 $\frac{3}{4}$ napot pénzben váltottak meg. (4. táblázat)

4. táblázat. A pécsváradi uradalomnak járó kézi robot száma községenként az 1838/39. évben⁷

Község	Egész telek (évi 108 nap)	Házasszeller (évi 18 nap)	Házatlan szeller (évi 12 nap)	Összes kézi robot nap
Pécsvárad	91	159	78	13 626
Várkony	46 és $\frac{6}{8}$	7	1	5187
Pusztafalu	$\frac{4}{8}$	24	0	486
Kékesd	31 és $\frac{1}{8}$	3	0	3415 $\frac{2}{4}$
Szilágy	37 és $\frac{3}{8}$	4	2	4132 $\frac{2}{4}$
Berkesd	84 és $\frac{2}{8}$	1	14	9285
Pereked	32 és $\frac{4}{8}$	1	3	3577
Ellend	37 és $\frac{4}{8}$	9	1	4224
Romonya	34 és $\frac{5}{8}$	3	0	3793 $\frac{2}{4}$
Hird	28 és $\frac{6}{8}$	9	8	3363
Vasas	41 és $\frac{5}{8}$	7	3	4657 $\frac{2}{4}$
	466 és $\frac{1}{8}$	227	110	55 747 $\frac{2}{4}$

A robot felhasználása változatos volt. A többségét (53 %-át) különféle szállításokra, fuvarozásra fordították, összesen 25 364 napot.

Az eladásra szánt kivágott fa szállítására 5200 napot, gabona és bor szállítására 12 200 napot, tisztviselők fuvarozására 500 napot, levélhordásra 800 napot, 10 000 mérő szén szállítására 6664 napot fordítottak.

Fakivágásra és fahordásra 6868 napot, erdőirtásra 600 napot, építkezésre, javításra 6000 napot, szénagyűjtésre és kaszálásra 3200 nap robotot használt az uradalom. Az uradalmi borospincében, magtárban és raktárban 3000 napot, a téglá- és mészégetőnél 1000 napot, a vasasi kőszénbányában 3200 napot dolgoztak.

1814-ben Hamulyak István a Versendről Bozsokra való áthelyezése miatti költözése lebonyolítására kért szekeres robotot.⁸ Hoffer József Benedek számtartó nyugdíjba vonulásakor kérte robotosok segítségét a Pécsre költözésekor.⁹ Sauska

⁷ MNL BaML XI. 605. a. 2. 43H/90.

⁸ MNL BaML XI. 605. a. 2. 43A/33.

⁹ MNL BaML XI. 605. a. 2. 43D/307.

Antal a szomszédos somberek uradalom birtokosa 1818-ban az uradalmi építkezésére mintegy 600 nap robotot kívánt megvásárolni a bozsoki uradalomtól. A kérést elutasították, mivel ha a robotra nincs szüksége a közalapítványnak, akkor azt az úrbéreseket váltják meg pénzzel.¹⁰

A kilenced, tized fejében természetben beszolgáltatott terményeket, gabonát, bort árverésen adták el. Az 1844/45. évben 9633 forint 21 krajcárt kapott az uradalom 84 és $\frac{1}{4}$ mérő tiszta búza, 955 és $\frac{3}{4}$ mérő kevert búza, 2052 mérő rozs, 467 és $\frac{2}{4}$ árpa, 280 és $\frac{1}{4}$ zab, 102 és $\frac{2}{4}$ kukorica és 17 és $\frac{2}{4}$ hajdina eladásáért.

A bort az uradalmi kocsmákban árulták, illetve kisebb tételekben az uradalom tisztjeinek, a község lakosainak adták el.

1844/45-ben 737 és $\frac{3}{4}$ akó harmadrendű vörösbort adtak el, akóját 3 forintért, ebből 2213 forint 15 krajcár bevétel származott.¹¹

Haszonvételek, bérletek

Az uradalom haszonvételi jogainak gyakorlását (árusítás, őrlés, italkimérés, pálinkafőzés stb.) a lakosoknak évi bér fejében átengedte. E jogokhoz nem feltétlen tartozott uradalmi épület. Őrlési bért 58 saját tulajdonú malom után fizettek. Mészárszék Várkony kivételével minden községben volt. A kereskedés jogáért is évi bért szedtek. E jogokat 6–10 forint évi bérért általában rövidlejáratú (egy-három) évre szóló szerződésekkel adták bérbe. A sörfőzés joga nem csupán Pécsvárad mezővárosra, hanem az egész pécsváradi, versendi és bozsoki uradalomra is kiterjedt.

A pécsváradi uradalom egyetlen saját tulajdonú malmát Kékesden 605 forintért adták bérbe. Az uradalom két vendégfogadója a pécsváradi és a hirdi 120, illetve 466 forint évi bért jelentett. Bérbeadtak egy mészégetőt is. Pécsváradon az uradalmi szilvást, gesztenyést, Várkonyban a gesztenyést és kőbányát kezelték bérlők.

Ezek a bérletek hasonlóképp rövidlejáratúak voltak, egyetlen kivételt a hirdi uradalmi fogadó 6 éves bérleti szerződése jelentett. (5. táblázat)

¹⁰ MNL BaML XI. 605. a. 2. 43A/296.

¹¹ MNL BaML XI. 605. f. Számadások. Bevételek jegyzőkönyve 1844/45.

5. táblázat. A pécsváradai uradalom 1834-ben érvényben lévő bérleteinek kimutatása¹²

Helység	Bérlet tárgya	Bérlő neve	Bérlet ideje	Bérleti díj egy évre
Pécsvárad	Mészárszék	Valtz János	1832–1835	200 frt
	23 malom örlési jogáért		1832–1835	360 frt
	Uradalmi vendég fogadó	Reischl Ferenc	1833–1834	466 frt
	Sörfőzés joga	Szirányi Béla	1832–1835	170 frt
	Kereskedés joga	Vuits Ilona	1833–1836	10 frt
	Kereskedés joga	Lederer Gábor	1833–1836	15 frt
	Kereskedés joga	Krisztovits Dömötör	1833–1836	30 frt
	Kereskedés joga	Piller János	1833–1836	5 frt
	Kereskedés joga	Antschau	1833–1836	8 frt
	Kereskedés joga	Blidovits László	1833–1836	5 frt
	Kereskedés joga	Seeber	1833–1836	5 frt
	Uradalmi kert	Geötz Ignác úr	1833–1836	45 frt
	Árusítás joga	Csapek János	1833–1834	8 frt 40 kr
	Hentes	Pisztauer Lipót	1833–1834	6 frt
	Pék	Banovits Mihály	1833-határozatlan	5 frt
	Kereskedés joga	Volner Iszac	1831–1834	6 frt
	Esztergályos	Ginder György	1832-határozatlan	6 frt
	Bádogos	Till János	1831-határozatlan	5 frt
Várkony	Uradalmi gesztenyés	Király József	1831–1834	30 frt
	Gesztenye kilenced	Várkony község	1831–1834	12 frt
	8 malom	Saját	1832–1835	107 frt 54 kr
	Kőbánya	Elblinger Ferenc	1832–1835	42 frt
	Kőbánya	Stumpf Ferenc	1833–1836	30 frt
	Kereskedés joga	Grósz Dávid	1833–1836	6 frt
Pusztafalu	Mészárszék	Schultzbach János	1832–1835	10 frt
	Malom	Saját	1832–1835	4 frt 48 kr

Helység	Bérlet tárgya	Bérlő neve	Bérlet ideje	Bérleti díj egy évre
Kékesd	Mészárszék	Petsi Ferenc	1833–1834	8 frt
	2 malom	Saját	1832–1835	43 frt 6 kr
	Uradalmi malom	Hofman György	1831–1834	605 frt
	Kereskedés	Schönhut Jakab	1833–1836	8 frt
Szilágy	Mészárszék	Ifj. Tar József	1832–1835	6 frt 45 kr
	1 malom	Saját	1832–1835	13 frt 13 kr
Berkesd	Kereskedés joga	Diamant Salamon	1833–1836	14 frt
	Mészárszék	Paján István	1833–1834	22 frt
	6 malom	Saját	1832–1835	59 frt 28 kr
Pereked	Kereskedés joga	Schvob Jakab	1833–1834	6 frt
	Mészárszék	Joó János	1832–1835	10 frt
	3 malom	Saját	1832–1835	39 frt 54 kr
Ellend	Kereskedés joga	Diamant Salamon	1832–1835	6 frt
	Mészárszék	Benes János	1833–1834	6 frt
	4 malom	Saját	1832–1835	67 frt 58 kr
Romonya	Kereskedés joga	Löbl Furst	1832–1835	6 frt
	Mészárszék	Fekete Max.	1832–1835	12 frt 30 kr
	1 malom	Saját	1832–1835	13 frt 30 kr
Hird	Mészárszék	Dallos József	1833–1834	22 frt
	7 malom	Saját	1832–1835	99 frt 27 kr
	Egy egész telek	Vasdinyei plébános	1831–1834	30 frt
	Uradalmi fogadó	Dallos József	1829–1835	120 frt
	Kereskedés joga	Schiefer Absolon	1831–1834	12 frt
Vasas	Mészárszék	K. Botz János	1833–1834	39 frt 15 kr
	2 malom	Saját	1832–1835	43 frt 15 kr
Berkesd, Ellend, Pereked, Romonya	Vadászati jog	Horváth Ignác	1832–1835	21 frt 30 kr
Pécsvárad, Pusztafalu, Várkony	Vadászati jog	Horváth Ignác	1832–1835	20 frt
Kékesd	Vadászati jog	Almásy Károly	1832–1835	5 frt
Pécsvárad	Zsidó konyha	Roth özvegy	1832–1835	26 frt 30 kr

¹² MNL BaML XI.605.a.2. 48A/256.

Helység	Bérlet tárgya	Bérlő neve	Bérlet ideje	Bérleti díj egy évre
Pécsvárad	Olajütő malom	Lederer Gábor	1833–1836	6 frt
Vasas	Köszénbánya	Metzing Sebestyén, Schaenig István	1830–1835	1510 frt
	Uradałmi mész- égetők	Seber V.	1834–1837	231 frt
Összesen				4731 frt 58 kr

Házi kezelésből származó bevételek

Az uradalom házilag kezelt tégláégetőben, mészégetőben előállított termékeit árverésen értékesítették. 1833/34-ben 8550 db téglá, 58 db kúp cserép, 3800 db sík cserép valamint 20 és fél öl szalma került eladásra, összesen 346 forint 36 krajcárért. 1844/45-ben csak 2375 téglát adtak el, 23 öl és 1335 kéve szalmát, valamint 272 mérő oltatlan meszet 517 forint 45 krajcárért.¹³

A közalapítványi uradalmak az erdőket mindig házilag kezelték. Az erdész az uradalom legsikeresebb házi kezelésű ágazatának számított.

Az erdei termékeket szintén gyakran értékesítették árverésen. Ugyanakkor, különösen építkezések miatt gyakran a vevő fordult az uradalomhoz. Az erdei termékekből származó bevétel emiatt az évek során igen nagy eltérést mutat. 1834/35-ben 715 forint 30 krajcár, 1840/41-ben 3560 forint 40 krajcár, 1844/45-ben viszont csupán 46 forint 15 krajcár származott az eladásból. Többnyire tölgyfát, kerítéshez szükséges vesszőt, tövist adtak el.

A vasasi köszénbánya az ország harmadik bányájaként nyílt meg 1782-ben. A köszénbányászat Grabarics Lázár főtiszt irányítása alatt 1794-től folyamatos fejlődésnek indult. Az 1830-as években azonban már nem tudott lépést tartani a környék fejlődő bányauzemeivel. A bánya jövedelme messze elmaradt a ráfordított költségektől.¹⁴ 1829/30-ban a bánya 1402 forintot, 1832/33-ban 423 forintot, 1833/34-ben pedig csupán 50 forintot jövedelmezett. Az 1840-es években a fejlesztéseknek, valamint kedvező szállítási szerződéseknek köszönhetően a bevétel megnőtt. 1840/41-ben 1253 forintot tett ki, a következő évtől azonban 5000 és 6000 forint között ingadozott.

Kiadások

A kiadásokat négy főbb csoportba oszthatjuk: 1. az igazgatás, 2. a jogszolgáltatás 3. az építkezések, épület javítások költségei 4. a tényleges gazdálkodás költségei. (6. táblázat)

¹³ A szalma ára a téglá és mész árával együtt szerepelt.

¹⁴ Babics, 1952. 11., 13., 22.

A kiadási tételek vizsgálata kideríti, hogy milyen arányban oszlik meg az igazgatási és egyéb közvetett kiadások, valamint a gazdálkodásra fordított összeg. Az igazgatási, vagy „kormányzási” költségekhez Kállay István a fizetéseket, nyugdíjakat, útiköltségeket, napidíjakat, az irodai és a postai kiadásokat sorolta. Az általa vizsgált magánuradalmakban az igazgatás költsége 1 % és 41,5 % között mozgott. A magasabb százalék a központi uradalomnak a sajátossága.¹⁵

6. táblázat. A pécsvárad uradalom kiadásainak megoszlása 1832/33, 1833/34, 1834/35. évben¹⁶

	Kiadások	1832/33 forint- ban	1832/33 %-ban	1833/34 forint- ban	1833/34 %-ban	1834/35 forint- ban	1834/35 %-ban
1	Igazgatási költség						
	Fizetések	11 077	43,4	11 086	38,5	10 310	37,3
	Szálláspénz	485	1,9	443	1,5	451	1,6
	Terménydíj váltása	1163	4,6	1167	4,0	1024	3,7
	Irodaköltség	176	0,7	180	0,6	160	0,6
	Napidíj, útiköltség	1061	4,2	768	2,7	983	3,6
	Alapítványok, alamizsnák	1835	7,2	1998	6,9	1850	6,7
	Igazgatási költség összesen	15 799	62,0	15 642	54,2	14 793	53,5
2	Jogszolgáltatás költsége						
	Törvénykezés, úriszék	2999	11,8	3763	12,8	2611	9,4
	Jogszolgáltatás költsége összesen	2999	11,8	3763	12,8	2611	9,4
3	Építkezési költség						
	Új épületekre	296	1,2	3179	11,0	0	0
	Épületek javítására	2366	9,2	555	1,9	1389	5,0
	Építkezési költség összesen	2662	10,4	3734	12,9	1389	5,0
4	Gazdálkodás költsége						
	Széna, szalma vásárlás	1148	4,5	2482	8,6	2300	8,3
	Nyersanyagok, termékek vásárlása	767	3,0	1411	4,9	4238	15,4

¹⁵ Az Esterházy uradalmakban 1759 és 1790 között 1–3 % volt, a keszthelyi Festetics uradalomban 1809 és 1813 között 11–17 %, a Batthyány uradalmakban 1809 és 1813 között 4,9–12,8 %, a kismartoni központi uradalomban 1734 és 1755 között 30,8–41,5 % volt az igazgatásra fordított kiadás. Kállay, 1980. 96.

¹⁶ MNL BaML XI. 605. a. 2. 43E/118. XI. 605. f. Számadáskönyv 1833–1838.

Kiadások	1832/33 forint- ban	1832/33 %-ban	1833/34 forint- ban	1833/34 %-ban	1834/35 forint- ban	1834/35 %-ban
Italméréshez áru vásárlása	361	1,4	405	1,4	273	1,0
Ital (sylvorium)	100	0,4	820	2,8	250	0,9
Tiltott áruk és bírság	235	0,9	109	0,4	203	0,7
Erdészeti kezelés költsége	148	0,6	131	0,5	96	0,3
Különféle szükségletek A	441	1,7	146	0,5	723	2,6
Különféle szükségletek B	308	1,2	125	0,4	125	0,5
Bánya kezelésének költsége	0		0		0	0
Gazdálkodás költsége összesen	3508	13,7	5629	19,5	8208	29,7
Rendkívüli kiadások	525	2,1	176	0,6	712	2,4
Összes kiadás	25 491	100	28 882	100	27 642	100

Igazgatási költség

A pécsváradai uradalom tiszti és szolgaszemélyzetének pénzben és természetben is járt juttatás.

A gazdasági ágazat személyzetéhez a tisztartó, számtartó, ellenőr, kasznár, tisztartói írnok, huszár, postahuszár, várhajdú, börtönőr, két fiókpénztári hajdú, a kasznár hajdúja és még öt hajdú tartozott. A szilági kádár műhelyben kádármester, alkádár és kádárlegények dolgoztak. Az erdészeti ágazat személyzetét az erdőmester, erdészeti írnok, lovasvadász és hét erdész alkotta. A vasasi bánya a bányaigazgató irányításával működött. A kőszénbányában számtartót, ellenőrt, bányamestert, szénkiadót, írno-
kot és bányahajdút alkalmaztak még. A pécsváradai tisztartó egyben bányagondnok, az ellenőr bányafelügyelő is volt. A három uradalom közös fiskálisa mellett írnok és hajdú dolgozott. Időről időre napidíjas hajdút, írno-
kot, erdőkerülőt, börtönőrt is alkalmaztak. Mindent összevetve az uradalom személyzete negyven-
negyvenöt főből állt. Ehhez jött még a bozsoki és a versendi uradalom 37 alkalmazottja.¹⁷

A fizetést negyedévenként adták ki. Az uradalom többnyire biztosította a lakást, ha mégsem, akkor ezt szálláspénzzel pótolták. A bányaigazgatónak például 100 forint, az erdészeknek 10 forint, a hajdúknak 12 forint lakpénz járt.

17 A fizetéseknél a pécsváradai fiókpénztárból fizették a bozsoki és versendi személyzetet is, és a számadásokban sem különítették el. A fizetés rovat emiatt kicsit torzul. Az 1838/39–1839/1840. évi számadáskönyv részletes adatai alapján a bozsoki uradalom személyzete 1859 forint, a versendi uradalom személyzete 1804 forint fizetést kapott, összesen 3663 forintot (ezekben az években a fizetések nem változtak). Ha a fizetéseket ezzel a tétellel csökkentjük, az igazgatásra fordított költség százalékos aránya 1832/33-ban 55,6 %-ra, 1833/34-ben 47,5 %-ra, 1834/35-ben 46,4 %-ra csökken, de még ez így is igen magas.

A terményjárandóságot az 1820-as évektől már pénzben fizette ki az uradalom a tiszti és szolgaszemélyzetnek. A kegyúri személyzet viszont természetben kapta meg.

A közalapítványi uradalmak esetében a kegyúri jogok feltétlenül kevesebb jelentőséggel bírtak, mint a magánuradalmak esetében, míg a joggal járó terhek a csekély jövedelem nagy részét felemésztették. A sok szétszórt kis birtok mindegyikéhez tartozott egy-két község, ahol a templomok, plébániaházak, iskolák fenntartása, építése, valamint a tanítók, plébánosok járandóságához való hozzájárulás mind az uradalmat terhelte.

Az apátsági időből származó canonica visitatiókban (1732 és 1776 között) az egyes plébánosok járandóságait vizsgálva, nehéz lenne két egyformát találni. A közalapítványi tulajdonba kerüléskor ezt a sokszínűséget valamelyest csökkentték, de az eltérések továbbra is megmaradtak, több évtized alatt sem sikerült a kegyúri járandóságokat egységesíteni.¹⁸

A pécsváradai uradalom területén három plébánia volt, a pécsváradai, a berkesdi és a hirdi. A plébániatemplomoknak pénzt és tűzifát, a három plébánosnak, a pécsváradai káplánnak, a pécsváradai harangozónak és a három plébánia templomszolgájának pénzt és egyéb természetbeni juttatást adtak.¹⁹

Minden községben volt iskola, ahol a tanító szintén kapott pénzt, terményt, tűzifát. A legnagyobb összeget, 107 forint 30 krajcárt a pécsváradai tanítónak fizették ki, az itt lévő segédtanító 19 forint 30 krajcárt kapott az uradalomtól.

1833/34-ben a kegyúri személyzetnek a pénzbeli járandóságán kívül az alábbi terményjárandóság járt: 423 mérő tiszta búza, 583 mérő kevert búza, 129 mérő rozs, 480 mérő zab, 259 mérő kukorica, 483 akó bor, 23 és 4/8 öl széna, 73 és fél öl szalma, 532 öl tűzifa, 150 font kender, 2 és fél csöbör főzelék.

A jogszolgáltatás költsége

A jogszolgáltatás rovatban a rabok ellátásának, a börtönök fenntartásának költségeit, illetve az úriszék kiadásait számolták el. Mai szemmel ellentmondásosnak tűnik néhány tétel. A cellákba, őrszobába szükséges gyertya költségét a gazdasági termékek vásárlásánál tüntették fel. A börtönőrök fizetése az alkalmazottak fizetésénél szerepel, a napidíjasoké viszont ennél a tételnél. Ez pedig nem csekély kiadás, 1838-ban 8,5 %-át jelentette a jogszolgáltatás rovatnak. Szintén a jogszolgáltatás költségeihez számolták az úriszéki jegyzőkönyv tisztázásáért kifizetett munkadíjat.

A pécsváradai börtönben a lakatosnak általában a záruk javításáért fizettek, de 1847-ben a „*Rab személyek lábairól levett, és ismét felvert vasakért*” kellett 4 forint 24 krajcárt fizetni.²⁰

18 Borsy, 2009. 48–49.

19 Négy nem az uradalom területén lévő plébános, a gödrei, bikali, bogádi, szenterzsébeti szintén rendszeres juttatást kapott az uradalomtól.

20 MNL BaML XI. 605. f. Számadások 1845–1853. kötet, 1847.

A rabok ellátására a pékekkel szerződést kötöttek. Schaller péknek a rabok kenyéréért negyedévente a rabok számától függően 180–230 forintot fizettek. A rabok ruházása is az uradalom terhére történt. Vásznot vettek fehérneműre, bocskort csináltattak.²¹ A rabok gyógyítását, látlelet vételét évente egy összegben térítették meg a pécsváradi vagy a megyei orvosnak. A rabok gyógyszere 1838-ban 9 forint 43 krajcárba került. A rabok temetése is az uradalom gondja volt, asztalosnak a koporsóért, lelkésznek a temetésért fizettek.

Az úrészék tartása minden szempontból nagy költséggel járt. Az úrészéken a megye is képviseltette magát, a szolgabíró, esküdt, esetenként szomszédos uradalom fiskálisa is részt vett, nekik napidíjat fizettek.

Az úriszékhez részvevő megyei tisztek napidíja, az 1817. évi versendi úriszék költségeinek $\frac{1}{3}$ -át jelentette, a 13 napra 286 forintot fizettek ki. Az úriszéki elnöknek, Hegedüs Ferencnek napi 10 forint, Csupor Pál alszolgabírónak napi 8 forint, Kisfaludy József esküdtnak napi 4 forint járt.

Lényegesen takarékosabb volt az 1847. április 30-án tartott úriszék, ahol az elnöknek csak 4 forintot, a hites ügyvédnek 3 forint 12 krajcárt, a törvényes bizonygágnak, aki a megyei főszolgabíró volt, 2 forintot, a megyei esküdtnak 1 forintot fizettek. A napi tartásra egységesen 1 forint 12 krajcárt számoltak, az inasnak 24 krajcárt.²²

Az 1817. évi versendi úriszéken nemcsak aapidíjakra költöttek sokat. A tisztartói és számtartói lakban összesen öt szoba fűtésére öt öl fát használtak el. Papírra 10 forintot, gyertyára 22 forint 30 krajcárt fizettek ki. Az úriszék 11 napos volt, de az élelem költségét 13 napra számították. A három vendégen kívül az uradalom négy tisztje vett részt az úriszéken. Az élelemre 294 forintot költöttek, ennek egyharmadán (97 forintért) húsféléket vásároltak. 44 font tehénhús, 24 font borjúhús, 20 font füstölt disznóhús, 3 pulyka, 4 kappan, 12 tyúk és kakas, 1 bárány, 24 font őzhús került az asztalra. Nemcsak a mennyiség, a húsfélék változatossága is lenyűgöző. A zsiradékon (vaj, zsír, szalonna), liszt, rizs, árpa, kenyérféléken kívül 6 font kávé, 10 font cukor, mandula, citrom, fűszerek szerepeltek az elszámolásban. A hét fő 3 akó óbort, egy akó újbort, 6 csőbör szilvóriumot fogyasztott el, összesen 270 forint értékben.²³

Az úriszéki költségekhez számították még az úriszéki jegyzőkönyvek lemásolását, bekötését. Gyöngyösy János joggyakornoknak az 1847. április és 1848. február közötti úriszéki jegyzőkönyvek tisztázásaért 55 forintot fizettek ki.

Építkezések

Az uradalom épületeit három csoportba oszthatjuk: 1. gazdasági épületek, 2. tiszti, személyzeti lakások, irodák, 3. kegyúri épületek. Az 1833–1838 közötti években

21 MNL BaML XI. 605. f. Számadások 1845–1853. kötet, 1848.

22 MNL BaML XI.605.a.2. 53F/239.

23 MNL BaML XI.605.a.2. 53/349.

az építkezés költségeinek a 15 %-át tisztí lakásokra, 57 %-át kegyúri épületekre és csak 28 %-át fordították gazdasági épületekre. (7. táblázat)

7. táblázat. A pécsváradi uradalom területén lévő épületek állapota 1834-ben²⁴

Helység	Épület	Állapota
Pécsvárad	Római katolikus templom	A tornyot újrafedték, falának vakolatjavítását jóváhagyták
	Római katolikus plébániaház	Jó állapotú, istállója rossz, de elutasították a javítását
	Főtisztai iroda, levéltár, pénztár	Jó állapotú (Vár udvarában)
	Iskola	Jó állapotú
	Tisztartó lakása	Jó állapotú
	Kerületi erdőmester lakása	Javításokat jóváhagyták, a kút ásását is
	Két erdész lakása	Jó állapotú, istálló javítandó
	Két hajdú lakása (egy házban)	Használható
	Tűzoltóeszközök raktára	Jó állapotú
	Lovasvadász lakása	Jó állapotú
	Uradalmi ellenőr lakása	Jó állapotú
	Számtartó lakása	Jó állapotú, istálló, kocsiszín szalmatetejét cserépre kell cserélni
	Kasznár lakása	Jó állapotú
	Magtár	Külső, belső javításra szorul
	Uradalmi fogadó	Javítások elkerülhetetlenek, az udvarban a csűrén is
Kékesd	Kétkerekű uradalmi malom	Jó állapotban, a kerítés falazását, istálló, szín szalmatetejét be kell fejezni
	Iskola	Javítandó
Szilágy	Uradalmi pince, hordótároló	Jó állapotú
	Kádár lakás	Jó állapotú
	Iskola	Javításáról jelentés kell
Berkesd	Római katolikus templom	
	Római katolikus plébániaház	
	Iskola	
Ellend	Iskola	Kisebbségi javításokat igényel

24 MNL BaML XI.605.a.2. 48A/256.

Helység	Épület	Állapota
Pereked	Iskola	Javításáról jelentés kell
Romonya	Iskola	Javításáról jelentés, tetőt cserepezni kell
Hird	Római katolikus templom	
	Római katolikus plébániaház	Jó állapotú, káplán szobájáról határoztak, az istálló rossz karban
	Iskola	Kisebb javításokra szorul
	Uradałmi fogadó az országút mellett	Jó állapotú, új istálló építendő
Vasas	Iskola	Jó állapotú, apróbb javításokat igényel
	Két erdész lakása	Jó állapotú
	Kőszénbányához tartozó épületek a bérlő kezelésében	
	Bánya számtartó lakása	Jó állapotú, erős anyagból szalmatetővel
	Bánya ellenőr lakása	Jó állapotú, erős anyagból szalmatetővel
	Italkimérés	Jó állapotú, erős anyagból szalmatetővel
	Bányászok háza	Jó állapotú, erős anyagból szalmatetővel
	Kovácsműhely	Jó állapotú, erős anyagból szalmatetővel
Pécsváradon kívül	Téglaégető régi épülete	Italmérésként használják, megfelelő állapotban van
	Két kukorica csűr	Jó állapotú

A tiszti lakásokon feltűnően sok kisebb-nagyobb javítást végeztek. 1835/36 és 1837/38 közötti három évben a pécsváradon tizenötször dolgozott különféle mester, akiknek összesen 204 forintot fizettek ki, a számtartói lakban 1837/38-ban tizenkétszer folyt javítási munka, amelynek 99 forint volt a költsége.

A kegyúri épületek, a templomok, plébániaházak, iskolák fenntartása, javítása, valamint újak építése még nagyobb terhet jelentett a közalapítványnak.

A katolikus lakosság számának növekedésével (különösen a német katolikusok betelepülésével) a szűkössé vált templomokat, plébániaházat bővíteni kellett. A községek által régi romokból épített templomok plébániatemplomként már nem állták meg a helyüket. Az elkerülhetetlen javítások elvégzése, és a lakosság növekedése miatti szükséges bővítések helyett gyakran az új építkezés gazdaságosabb megoldásnak tűnt. Az új épületek fallal vagy egyéb kerítéssel való körbekerítése, az ablakokra rács felszerelése, az új épület közelébe kútúrás mind jelentős kiadást jelentettek a közalapítványnak. A pécsváradon alig 20 év alatt szinte minden plébániaházon volt valami javítani vagy készíteni való. A plébános, tanító megélhetéséhez elengedhetetlen volt az állattartás, amihez istállót kellett építeni, ez a község dolga volt, de az uradalom általában építőanyagot biztosított, és gyakran pénzt is adott az

építkezésekre. A templomépítések kapcsán a legnagyobb mértékletesség és takarékosság mellett is a dolog természetéből adódóan több „luxus” kiadás is felvetődött. Az oltárok festése, aranyozása, a szószék, a karzat fájának festése, a kegytárgyak, mise edények beszerzése sosem volt olcsó. Az orgonaépítés az új templomokban szintén elkerülhetetlen kiadást jelentett, a javításokról nem is beszélve.²⁵

Gazdálkodáshoz kapcsolódó költségek

Az uradalom a kékesdi malmot, a szilágyi boros pincéket, a berkesdi tégláégetőt, a várkonyi mészégetőt, a pécsváradon vendégfogadót és a hirti kocsmát kezelte házilag.

A vásárolt nyersanyagok, termékek között boroshordóhoz, lisztesládához szükséges fa, vas, szegek voltak. 1835/36-ban nagy beruházásnak számított, hogy a pécsváradon, bozsoki, szekszárdi és mágocsi uradalmak hordóinak megvásárlásához 8705 forintért vasat vásároltak.²⁶

A nagy kiterjedésű házi kezelésben lévő erdőkkel kapcsolatos költségek legnagyobb hányadát a napidíjak jelentették. 1838/39-ben az erdészeti kiadás 88 %-a, 1839/40-ben a 65 %-a a napidíjakból állt.

A különféle gazdasági szükségletek megoszlását érdemes közelebbről megvizsgálni.

A ténylegesen gazdálkodáshoz köthető kiadások például a bográr, kovács, asztalos, nyereggyártó bádógos munkadíja, amely az uradalmi malom, tégláégető, magtár, borospincéket illette. Itt szerepel viszont Weidinger János pécsi könyvtárnok a főtisztai jegyzőkönyvért, Gundl Miksának a számadás kötetekért, Szegedy Imrének a dézsmalajstrom bekötéséért elnyert munkadíja is. Gazdasági szükségletnek tekintették Till János bádógos munkáját is, aki a térképtartók készítéséért 2 forintot kapott. Több tételben építőanyag vásárlása, illetve mestereknek fizetett munkadíj szerepel. Különös, hogy a kegyúri és tiszti épületek költségeinek egy része szintén ennél a tételnél szerepel. A várban, a főtisztai rezidenciában, a fiskális lakásánál, és főképpen a hirti templomon végzett javítás nehezen sorolható a gazdasági szükségletekhez. Ezzel szemben a szilágyi kádárműhely, az erdészeti és a bányaszemélyzet fizetését az igazgatási költségeknél számolták el.

Bányászati kiadások

A bányászattal kapcsolatos költségek nagy részét szintén a napidíjak tették ki. Itt szerepel például a bányafelügyelőnek kifizetett 16 forint, aki 48 napig a saját bányalovait használta, illetve a bányászoknak vásárolt gyógyszerek ára. A bányászövezeteknek 1835/36-ban 50 forintnyi kegydíj járt. A pécsi irgalmasrendnek a bányászok ápolásáért 25 forintot fizetett az uradalom.

²⁵ Borsy, 2009. 54–55.

²⁶ XI. 605. f. Számadáskönyv 1833–1838. 1320.

Összegzés

A pécsváradi közalapítványi uradalom kiadásainak 50–60 %-át az igazgatási költségek jelentették. Ez az arány még magasabb, ha a többi tételt jobban megvizsgáljuk. A jogszolgáltatáshoz sorolt börtönőr napidíja, a jegyzőkönyv másolás, vagy a gazdasági kiadásoknál szereplő kegyúri épületek javítása, a bányászözvegyek a gazdászati kiadásoknál szereplő kegyúri épületek javítása, a bányászözvegyek a kegydíja mind az igazgatási, kormányzati költségek körébe tartoznak. Az uradalom bevételei éppen fedezték a kiadásokat, ám a bevétel és kiadás különbözetét, a tiszta jövedelmet az alapok céljaira szánták. Így a korszerűsítés helyett legjobb esetben karbantartást végeztek.

A szerzetesi uradalmak kis egységekben, erős személyes érdekesség mellett jól működtek. A gazdasági kérdésekben a helyi viszonyokat jól ismerő uradalmi tisztek véleménye volt a meghatározó. A közalapítványi főtisztnek korlátozott joga volt, minden jelentősebb kérdésben a felsőbb hatóság (1848-ig a helytartótanács) döntött. A gyors intézkedés helyett hosszas levélváltások folytak. A központosítás szellemében a birtokok igazgatását is központilag, egységes utasításokkal kívánták megoldani. A központi intézkedések pedig nem vették figyelembe a helyi körülményeket.²⁷ A főtisztnek, tiszt szelleműnek a hatáskörön kívül az érdekessége is hiányzott. Nem meglepő, ha a szerzetesek kezelésében jól működő uradalmak is jövedelmezősége a központi kezelés hatására erősen megcsappant.

A jövedelem mindenáron való fokozása, a fejlesztésekhez szükséges beruházások elmulasztása, sőt megakadályozása, a nagy bérletek hiánya, valamint a merev központi irányítás miatt a volt szerzetesrendek birtokainak jövedelmezősége nem hozta meg a várt eredményt.²⁸

RÖVIDÍTÉSEK

MNL BaML	Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára
IV. 1. i.	Baranya Vármegye Nemesi Közgyűlésének úrbéri iratai
XI. 605. a.	Pécsváradi közalapítványi levéltár főtisztai iratai
XI. 605. f.	Pécsváradi közalapítványi uradalom iratai

27 A helytartótanács 1811-ben gyapotültetésre szólította fel a közalapítványi kerületeket, figyelmen kívül hagyva Petrezséli György jelentését, aki beszámolt a pálosok idejében végzett hasztalan gyapotültetési kísérletről. MNL BaML XI. 605. a. 2. 44/220.

28 Később ehhez jött még a kedvezőtlen adózás. A sok szétszórt birtok számtalan adóhivatalhoz tartozott, az egyes területeken azonban csak kicsiny birtokokkal rendelkezett a közalapítvány. Így nem kerülhetett be a virilisek közé, és nem képviselhette az alapítványi érdekeket.

IRODALOMJEGYZÉK

Babics András: A pécsvidéki köszénbányászat története. Budapest, 1952.

Borsy Judit: A Pécsváradi közalapítványi kerület tisztviselői, alkalmazottai a 19. század első felében. In: Baranyai Történelmi Közlemények 2. (szerk.: Nagy Imre Gábor). Baranya Megyei Levéltár. Pécs, 2007.

Borsy Judit: Templomépítések a Pécsváradi közalapítványi kerület uradalmaiban. In: Ünnepi tanulmányok Móró Mária Anna tiszteletére. A Pécsi Egyetemi Könyvtár kiadványai 8. (szerk.: Kokovai Szabina, Pohánka Éva). Pécsi Tudományegyetem Könyvtára. Pécs, 2009. 47–57.

Felhő Ibolya - Vörös Antal: A Helytartótanácsi Levéltár. A Magyar Országos Levéltár kiadványai. I. Levéltári leltárak, 3. Akadémiai kiadó. Budapest, 1961.

Kállay István: A magyarországi nagybirtok kormányzata 1711–1848. Budapest, 1980.

Rúzsás Lajos: A baranyai parasztság élete és küzdelme a nagybirtokkal 1711–1848. Budapest, 1964.

Szirácsik Éva: A divényi uradalom gazdálkodása a Zichy hitbizomány első száz évében (1687–1787). Salgótarján, 2005.

Szirácsik Éva: A Koháryak Nógrád vármegyei központú birtokainak pénzmozgásai (1720–1731). in: Uradalmak térben és időben. Baranyai Történelmi Közlemények 5. (szerk.: Borsy Judit Borbála). Pécs, 2013. 61–91.

Judit Borsy

The Characteristics of Estate Management in the Pécsváradi Public Foundation Manor in the First Half of the 19th Century

Estates of public foundation were established from the lands of monastic orders. The Pécsváradi public foundation district included 10 villages with Pécsváradi as centre.

The estate revenues came from socage, rents and manorial farming.

Examining the separate items in expenditure it can be concluded that the payments for the large number of estate employees and patron's staff, the construction and maintenance of buildings in the manor especially of those erected by patrons, the supply of prisoners, the holding of manorial courts consumed huge sums of money, and went far beyond the costs spent on farming.

ADALÉKOK A MAGYAR BENCÉS KONGREGÁCIÓ BIRTOKAI ÁLLATTENYÉSZTÉSE TÖRTÉNETÉHEZ (A JOBBÁGYFELSZABADÍTÁST KÖVETŐ IDŐSZAKTÓL A 20. SZÁZAD ELEJÉIG)

Jelen közlésünkben a magyar bencés kongregáció birtokai 19–20. századi gazdálkodásának szervezetét és irányítását összefoglaló kötetünkre, valamint a rendkormányzat gazdasági irányító közegeit elemző feldolgozásunkra támaszkodtunk.¹ Az öt bencés apátságnak (a főapátság Pannonhalma, valamint Tihany, Bakonybél, Dömölk, Zalavár fiókapátságok) a központi gazdasági szervek által egységes szerkezetbe fogott uradalmi mezőgazdálkodása megrajzolásánál a primer források mellett hasonló fontossággal bírnak a rendtörténeti monográfia vonatkozó gazdaságismertető fejezetei, precíz adatgazdagságukkal, értő elemzésükkel.²

A 2013. évi, ugyancsak a salgótarjáni Dornyay Béla Múzeum által szervezett uradalomtörténeti konferencián a kongregáció birtokainak a jobbágyfelszabadítást követő nagy változását, a munkaszervezeti átalakulást/átalakítást vázoltuk.³ Ebből az adott társadalmi-gazdasági környezetből következően, a magyarországi nagybirtokokon általában ismeretes folyamatoktól nem eltérő módon végbement fordulatot az egyes gazdasági ágazatok esetében vizsgálva, e dolgozatunkban az állattenyésztésre fókuszálunk.

Általában az egyházi, így a szerzetesrendi birtokok sajátossága célvagyon jellegük, ami a bencés rend esetében, a monasztikus rendi jelleggel is összefüggésben, gazdasági rendszerükben erős centralizációt mutat. Ezek a törekvések különösen felerősödtek 1848 után. A belső ellátásra törekvés mellett, nem csak a beszerzés és értékesítés, de a termelés összehangolása is jól nyomon követhető az apátságok uradalmaiban.

A korszak meghatározó gazdasági folyamatai voltak az elkülönözés, a legelők-rétek területének alakulása, illetve a szántóföldi művelés, azon belül is a szemtermelés kiterjesztése, valamint ennek hatása a takarmánytermesztésre igénybe vehető gazdasági művelés alá vont területekre. Az elvesztett járadékok pótlása, a szükséges munkaerő és gazdasági felszerelés megteremtése mellett, az intenzifikálódás a kulcsszó az apátsági birtokokon is. A talajerő pótmegteremtése mellett, az intenzifikálódás a kulcsszó az apátsági birtokokon is. A talajerő pótlás szükségessége megkövetelte a trágyázást, erősítve az istállózó állattartást. A termesztett takarmányok kívánalma maga után vonta a művelési rendszerek átalakulását (vetésforgók/váltógazdálkodás).

Az állattenyésztés területén az egyes haszonállatok száma mennyiségi változásánál lényegesebb elem a minőségi, azaz a belterjes tartásmód elterjedésével a fajtaváltás. Az állatállomány összetételének megváltozását növekedés jelzi a szarvasmarha-, sertés- és loállomány-nál, kezdeti felfutása után viszont érdemi csökkenés tapasztalható a juhállomány-nál.⁴ Utóbbi esetében a gyapjútermelésben a tengerentúli áru versenye miatt a finomgyapjas fajták csökkenő szerepe tapasztalható a nagybirtokokon.⁵

A fajtaváltás – tejelő fajták (lefejó tehénészetek) térnyerése, hizlalás megjelenése (a szarvasmarha mellett zsírsertések, majd a 20. sz. elejétől a hússertések, húsjuhok) – összefüggése nyilvánvaló a gazdasági épületek összetétele változásával (istállók, termény- és takarmánytárolók) és az ipari üzemek terjedésével (pl. cukorgyártás).

A jobbágyfelszabadítást követő periódus a gazdálkodás egésze vonatkozásában a birtokokon is az átállás nehézségeit tükrözi – különös tekintettel arra, hogy a vállalt kötelezettségek nagy terhét változatlanul viselni kellett.⁶ Külön teherként nehezedett a rendi gazdaságokra, hogy Kruesz Krizosztom főapát (1865–1885) elődje idején elköltötték a szőlődezsma-váltásból befolyt összeget és 1039 h erdő kivágásából kapott jövedelmet (bár ezeket a törzsvagyonhoz kellett volna csatolni), így csak néhány esztendőben tudták a bevételekből fedezni a kiadásokat, s többször is a törzsvagyonhoz vagy a tartaléktőkéhez kellett nyúlni.⁷

A birtokok állattenyésztése

Az állattenyésztés kiegyenlítő szerepére a kapitalizálódó magyar mezőgazdaságban a trágya és az igaerő mellett, szükség volt a szemtermelés ingadozó konjunktúrája és a természeti viszonyoktól meghatározott éves termésingadozások miatt is.⁸ „A szántóföldi gazdálkodás térhódítása – főleg a gabonakonjunktúra idején – a rétek-legelők egyre gyorsabb ütemű visszaszorulását idézte elő. A folyószabályozások, vízrendezések is elsősorban a szántóföld bővülésének kedveztek.”⁹ Az országos tendenciával¹⁰ megegyező módon, 1901-re a bencés birtokokon „A gabonával bevetett terület az összes szántóföldnek mintegy 53%-át teszi.”¹¹

Az ágazat korszerűsítését a 19. században valóban az állattenyésztés modernizálásával lehetett megoldani, de ehhez pusztán az addig a rét-legelőre alapozott tartásmód takarmánytermesztésre váltása nem lett volna elegendő, a fajtaváltás és az állategészségügy fejlesztése nélkül. A „növénytermesztés-állattenyésztés egymást erősítő arányának létét... a takarmánynövény-termesztés” kapcsolta össze, „mint ami a belterjes gazdálkodás feltétele.”¹² Azonban erre az átállásra csak a század vége

6 A Rend terheit, amelyek gyakorlatilag változatlanok voltak, így foglalta össze egy későbbi főszámvevői jelentés: az „...állandó kiadások, minden évben fennállanak, viselni kell őket, akár jó a termés, akár emelkednek a jövedelmek, akár csökkennek.” Az állandó kiadások közé tartoztak: a főmonostor és székházak fenntartása, a főmonostor és az apátsági és gimnáziumi székházak kegyúri terhei, kegydíjak és nyugdíjak, központi költségek, adók, biztosítások, „társadalmi kötelezettségek és adományok”, kamatterhek, valamint az ezeken kívül kiadásként jelentkező, szükséges nagyobb átalakítások és építkezések. PBFL GL Főszámvevői jelentés az 1941/42. gazdasági évről. Vidóczy Asztrik főszámvevő. Pannonhalma, 1943. nov.

7 Sörös, 1916. 346.

8 Surányi, 2011. 89–90.

9 Surányi, 2011. 97.

10 Kaposi, 2002. 232.

11 PBFL FIT A főapát úr Ö Múltóságának 1901. évi 387. sz. rendeletével összehívott bizottságnak jelentése

12 Surányi, 2011. 89.

1 Fülöp, 1995.; Fülöp, 2012.

2 Erdélyi, 1902–1912. I–XII/A, B

3 Fülöp, 2013.

4 Kaposi, 2002. 234.

5 Kaposi, 2002. 235.

felé került sor, hiszen pl. Somogy megyéről, ahol a Tihanyi Bencés Apátság birtok-
teste mezőgazdálkodási központja is feküdt, az 1887-ben készült gazdasági jelentés
ezt állapíthatta meg: „Ujabban azonban az ugarnak maradt s télen és kora tavaszszal
nemelykor megtrágyázott földjeikbe takarmánynemű növényeket kezdenek vetni.”¹³

A bencés birtokok állatállományának nagyságát vizsgálva, az a legnagyobb bir-
toktesttel rendelkező központi, főmonostori uradalomhoz tartozó gazdaságokban
a következő volt:¹⁴

A központi gazdaságban lévő „hasznos állatok” 1885-ben

Gazdaság	Gulya- beli marha	Ménes- beli ló	Szamar	Bivaly	Sertés	Birka	Észrevétel
Tömörd	55	-	-	-	-	3539	Ökrök 75 120 Ft Lovak 8480 Ft Gulyabeli mar- hák 38 240 Ft Ménesbeli lovak 8800 Ft Szamarak 160 Ft Bivalyok 2240 Ft Birkák 264 000 Ft Összesen: 397 040 Ft takarmány, továbbá 3 5 731 Ft alom, azaz összesen 432 771 Ft-ba kerül a marha- tartás
Tárkány	-	-	-	-	-	2026	
Kis-Csanak	-	-	-	-	-	367	
Ölbő	121	126	2	-	7	479	
Bársonyos	-	-	-	-	-	953	
Lázi	4	-	-	4	-	2131	
Varsány	59	1	-	6	-	1471	
Gerencsér	21	-	-	-	23	860	
Bakony Tamási	-	-	-	-	-	390	
Tényő	9	3	-	2	-	2294	
Gugh	-	5	-	-	-	548	
Tarján	61	9	-	10	-	4817	
Szent Márton	27	-	-	12	-	637	
Selyemcsuk	-	-	-	-	-	502	
Kis Megyer	99	-	-	-	59	3743	
Hecse	79	-	-	-	-	3718	
Füss	208	77	2	-	44	2213	
Deáki	214	-	-	-	-	2324	
Összesen	957	221	4	34	133	33 012	

Ebben az évben a központi, szentmártoni uradalomban az éves alkalmazottak,
azaz a konvenciósök között, az állattenyésztéshez köthető munkavégzéssel kap-
csolatos alábbi kategóriákat találjuk: 219 béres, 99 ostoros, 2 bivalyos, 2 kanász,
12 gulyás 9 bojtárral, 4 csikós 2 bojtárral, 10 számadó juhász 80 juhászlegénnyel,
valamint 47 kocsis.¹⁵

13 Széchényi, 1887. 2.

14 PBFL FIT Gazdasági állapotok kimutatása. A pannonhalmi főapátság birtokain hiva-
taloskodó tisztek, szolgáló mesteremberek, és cselédek, ugyanazokon lévő munkás és hasznos
állatok kimutatása 1885 évben. Zalka Sándor számvevő. Szent Márton, 1885. dec. 1.

15 Fülöp, 2013. 44–46.

Az állattenyésztés vonatkozásában az állatokkal foglalkozók számából jól lát-
ható a juhászat ekkor még vezető szerepe (összefüggésben a juattenyésztés 1870-
es években kibontakozott, utolsó nagy felfutásával).¹⁶ A szarvasmarhatartásban a
lefező tehenészetek kiépülése még csak megkezdődött, a tejgazdaság a 20. század
elejére éri majd el kifejtett formáját.¹⁷ A főapátsághoz tartozó ménes hagyományo-
san Ölbőn és Füssön volt.¹⁸ A sertéstartás is csak a belső szükségletek fedezésére
szorítkozott egészen a két világháború közötti időszakig, amikor is a gazdasági
ágak között számottevővé vált a hizlaláson belül a sertéshizlalás kiszorította a mar-
hahizlalást, utóbbiaknál a tejtermelést helyezve előtérbe.¹⁹ A csak nagyobb uradal-
makban tartott bivalyok száma nem csak a főapátság, de a Balaton partján birtokos
tihanyi apátság javain sem volt jelentős gazdaságilag.

Az apátságok állatállományát illetően, a Tihanyi Bencés Apátság állattenyészté-
se hiányosságait vette számba Weninger Mátyás tihanyi gazdatiszt 1890-ben,
a főapátnak írt beszámolójában.²⁰ Véleménye szerint, a szántódi ménes nem jár
haszonnal, pedig „következétesen egyforma tenyész-iránnyal” javítani lehetne. Az
apátsági juhászat hanyatlik, szarvasmarha-tenyésztés a tihanyit kivéve jóformán
nincs, így „aránylag kevés a trágya-productio, mesterséges trágyára pedig nem költe-
nek”, holott ez „ésszerűtlen takarékoság”. A vérfelfrissítésre vonatkozó határozatot
nem hajtották végre, mert a kormányzó ezt költségesnek tartotta. Újak vétele he-
lyett, a hágó kosokat beoltatta lépfene ellen – pedig laikus is láthatja, hogy a vér-
felfrissítésnek és az oltásnak semmi köze egymáshoz. Hasonló a helyzet a tihanyi,
jövőre 41 darabszámú tehenészetben is.

A Bakonybéli Bencés Apátság részéről Sárkány Miklós apát (1845–1891) 1891-
ben azt kérte a főapáttól, hogy az apátság 158 db-os gulyája legelőjére ne járjanak
a kajári plébánia marhái, mert akkor az apátságnak csökkentenie kellene az állatok
számát, ami kevesebb trágyát, az pedig kevesebb terményt jelent.²¹ Az év júliusá-
ban, az apát hagyatéka felmérésénél természetesen állatleltárt is készítettek:

Szarvasmarha összesen 207, ebből jármos ökör 62, fejős tehén 25, a legtöbb
az üsző (idei 31, egy éves 34, két éves 30, három éves 25), a gazdaságok közti

16 1891-ben Lázipusztán a birkaaklot már ököristállóvá és gépszínné alakítják. PBFL FIT
Költségvetés a lázi ököristálló és gépszínműhelyre. 1891. márc. 7.

17 1898-ban sajtost említenek a konvenciósök közt a zalaapáti uradalomban. PBFL FIT
Tomsits János kegydíjat kér. 1898. márc. 10.; Sörös, 1916, 350.

18 A bencés birtokok ménesei közül híres volt emellett a szántódpusztai, amelyet a 20.
században Zalavárra telepítettek át. A tihanyi apátság birtokain már a tihanyi alapítólevél
megemlíttette a szántódi ménest, némely vélekedéstől eltérően azonban annak töretlen,
folyamatos fenntartásával nem számolhatunk.

19 Sörös, 1916. 350.

20 PBFL FIT Weninger Mátyás tihanyi tisztt a főapáthoz. Tihany, 1890. dec. 29.

21 PBFL FIT Sárkány Miklós bakonybéli apát a főapáthoz. 1891. márc. 7.

megoszlásuk: Kajor 6, Miklós-major 84, Apát-major 87, Sárkány-major 24, Árpás 6 állat.

Juh összesen 1358, ebből mustra 39, bárány 260, egy éves 229, öreg ürü 192, nőtény 599, kos 39. A gazdaságokból Miklós-majorban 448, a juhászat központjában, Sárkány-majorban 642, Árpáson 268 állat volt.

Lovak összesen 14, 7 öreg, egy idej, továbbá 2-2 négy, három és két éves állat. A gazdaságokban a lovakból 4 volt Kajoron, 6 Miklós-majorban, Árpás helyett pedig a nyúli legelőn 4 állat. Öt öreg, herélt mén öszvérrel is rendelkeztek, az állatokból 2 Apát-majorban, 3 Sárkány-majorban volt.

Külön leltár készült Bakonybélről, ahol az állatleltárban 72 szarvasmarha, 840 birka, 8 ló és 2 szamár szerepelt.²²

A gazdálkodásban kiemelt fontossággal bíró igásállatokról a fentebb idézett, a főapátsági uradalomról készített 1885. évi számvevői összesítés külön kimutatást is tartalmazott:²³

A központi gazdaságban lévő igásállatok és kocsilovak 1885-ben

Gazdaság	Igás		Nem gazdászati ló	Holdak
	Ökör	Ló		
Tömörd	104	10	-	3120
Tárkány	40	4	-	1776
Kis-Csanak	23	2	-	576
Ölbő	62	8	-	2781
Bársonyos	16	-	-	853
Lázi	42	2	-	1200
Varsány	22	9	-	869
Gerencsér	26	-	-	591
Bakony Tamási	20	-	-	360
Tényő	34	4	-	1228
Gugh	16	4	-	360
Tarján	116	13	-	3000
Szent Márton	35	6	19	783
Selyemcsuk	13	2	-	409
Kis Megyer	102	16	-	3665

22 PBFL FIT Sárkány apát hagyatéka. 1891. júl. 31.

23 PBFL FIT Gazdasági állapotok kimutatása. A pannonthalmi főapátság birtokain hivataloskodó tisztek, szolgáló mesteremberek, és cselédek, ugyanazonon lévő munkás és hasznos állatok kimutatása 1885 évben. Zalka Sándor számvevő. Szent Márton, 1885. dec. 1.

Gazdaság	Igás		Nem gazdászati ló	Holdak
	Ökör	Ló		
Hecse	85	8	-	4460
Füss	98	12	-	2226
Deáki	85	6	-	2040
Összesen	939	106	19	30 297

1886-ban a központi gazdaságban, Tömördön 190 db szarvasmarhából 100 volt igás. Az állatokat vették, tehenet ebben a gazdaságban nem tartottak. 1 marhaszám esett 3^{3/4} holdra. Vetettek takarmánykukoricát 50, répat 28 holdra. A Pozsony megyei Deáki gazdaságban ugyanekkor 286 db szarvasmarhát, ebből 92 igásállatot tartottak. Volt itt 40 db tehen is, a gazdaságban maguk nevelték a szarvasmarhákat. Itt 1 marhaszám 5^{2/4} holdra esett. Takarmánykukoricát 115, répat 104 holdra vetettek.²⁴

A magyarországi bencés kongregáció apátsági uradalmaiban a tagosítás 1843–1866 közt folyt le. Beruházásra kevés pénz maradt, az időszak elején kölcsön²⁵ helyett a maradékföld- és szőlőváltási tőkéhez (182 000 Ft) nyúltak, de reményük nem teljesült, „mert a földbirtok minőségéhez képest a gazdaság alapjául majdnem mindenütt a birkászatot vettük, 3 év alatt a gyapjú 90 mázsával szaporodott is”,²⁶ de az ára csökkent. Megjegyzendő, hogy amikor a 1866-ban a főapát jelentést kért a kezelőtisztektől gazdaságaik állapotáról, Ölbőt kivéve, ahol a ménest és gulyát tekintették az állattenyésztés alapjának, a többi gazdaság még a juhászatra kívánt építeni.²⁷

Mivel a főapátsági, központi gazdaságban nyert gyapjú minősége jobb volt, mint a tihanyi uradalomból származóé, még 1866-ban káptalani határozat született külön-külön történő eladásukról.²⁸ 1875-ben az eladás előtt a gyapjút hosszabb időn át a szántódi magtárban tárolták.²⁹ Ezért az apát meghagyta, hogy a számtartó ismételtlen mérje meg, s a veszteséget a báránygyapjúból fogják kiegészí-

24 PFL FIT Szinec Gábor számtartó. Tömörd, 1886. szept. 27.

25 Jelentősebb kölcsönfelvételre 1867-ben került sor, amikor a főapát engedélyt kapott arra, hogy „gazdasági javítások” létesítésére 10 év alatt törlesztendő 100.000 Ft kölcsönt vehessen fel magánúton, s erre a célra 208 000 Ft erejéig a zár alól feloldandó földtehermentesítési kötvényt elzálogosíthasson (ez utóbbira biztosítékul volt szükség). PBFL FIT 5701. sz. A Vallás- és Közoktatásügyi M. Kir. Minisztérium Kruesz Krizosztom főapához. Buda, 1867. júl. 6.

26 PBFL FIT Kruesz Krizosztom főapát az esztergomi érsekhez. Pannonthalma, 1871. jan. 3.

27 Sörös, 1916. 349.

28 PBFL FIT A tihanyi apát. 1877. szept. 24.

29 PBFL FIT Czirkpach Károly szántódi számtartó tudósítása szerint, 1875-ben a gyapjút boroszlói vevőnek adták el, aki azt vasúton szállíttatta. Simon Zsigmond tihanyi apát a jószágkormányzóhoz. Balatonfüred, 1875. júl. 8.

teni.³⁰ A vevők, Kohn Rafael és Fleischmann Móríc zsidó kereskedők, akik a Komárom megyei Kis-Igmándról érkeztek Tihanyba, 1879-ben is kifogást emeltek a tihanyi gyapjú minősége ellen: igaz, az áru a nyírást követően egy hónapig ekkor is a Száraz-dombra épült szántódi magtárban feküdt.³¹ A vásárlók véleménye szerint, a Tihanyi Bencés Apátság gyapjújának finomságában Tihany, Kapoly, Jaba, Szántód volt a sorrend.³² 1891-ben az egyetlen komoly ajánlatot tevő, budapesti Herzog M. L. és Társa ház vette meg a gyapjút. Először 68 Ft-ot ajánlottak, Bors Mihály szántódi jószágkormányzó 73 Ft-ot kért, végül kiegyeztek 70 Ft és 1 aranyban: „A nyírés utánig nem mertem várni az eladással.”³³

A gyapjú utáni jövedelem kezdeti erősödésének visszaesését jól tükrözik az egyes gazdasági évek eredményei:

1866	58 236 Ft
1867	67 281 Ft
1868	56 563 Ft
1869	46 000 Ft
1870	40 000 Ft

A Tihanyi Bencés Apátság birtokán, a juhok hasznosítására tett más irányú törekvés, illetve a lassan fejlődő fürdőélet jeleként, a gazdaságból juhtejet szállítottak Balatonfűre, de a tejeladás nem vált számottevővé.³⁵ A juh- és tejeladási hasznosítás mellett, a számadásokban rendre találkozunk a mustrajuhok eladásával is, azonban ez sem jelentett jelentős bevételi forrást. Ezt a Somogy megye mezőgazdálkodásáról 1887-ben jelentést készítő gróf Széchényi Imre (1858–1905)³⁶ is így értékelte: „Valóban nem is képez semmiféle árú egy oly nehezen eladható cikket, mint legújabbán a mustra-juh: értem főleg az öreg számba menőt.”³⁷ Az eladás előtt feljavított állatok darabonkénti átlagára 2–3 Ft volt, de volt példa mindössze 75 krajcáros eladási árra is.

A meghatározott időszakonként készített gazdasági beszámolók a fajtaösszetétel hiányosságáról is képet adnak. Így a juhászatot illetően ismert, hogy a főmo-

nostorhoz tartozó központi uradalom deáki gazdaságában a finomgyapjas, merino állományból voltak „rambolierék” (rambouillet, francia merino) fajtájú juhok is,³⁸ de a kosok közt a többi „nem tiszta vérű”, ezért az ottani birkás és számtartó nem is helyeselte más majorba való áttételüket.³⁹

1868-ban a győri kerületben gulyát akartak felállítani, az állatokat a deáki és füssi gazdaságok gulyáiból hajtották át (38 db tehén, a kisécsi istállóból vegyesen 20 db tehén és bika).⁴⁰

A Tihanyi Bencés Apátság szarvasmarha-állományában is megindult a fajtaváltás, s a terület sajátosságaiból következően, csekély számban bár, de bivalyok is voltak az állatok között.⁴¹ A somogyi birtokkerületben Jabán ökrök, Tóközben göbölők és tinók, Kapolyon ökrök és göbölők voltak, valamint a szürke magyar marhákból álló tinógulya. A szántódi gazdaságban a fejőstehenek száma csak az 1910-es évektől indult növekedésnek, s jelentősen emelkedett az igásökrök állománya is. 1911-ben Szántódra, az apátság somogyi birtokkerülete mezőgazdasági központjába Svájcból borzderes montafoni bikát és 20 db hasas üszőt vásároltak, 1912-ben bonyhádi bikát és 31 tehenet.⁴² 1913-ban, a hizlalásban lévő szarvasmarhák közt 10 „magyar” és 4 „nyugati” fajtájú ökör volt a mustratehenek mellett.⁴³

Juhok voltak Telekin, Szántódon, Jabán, de az ágazat a 20. század elejére már elvesztette meghatározó szerepét. A lovak száma az 1870-es évektől indult jelentős gyarapodásnak, a századforduló körül a félvér állományt fokozatosan hidegvérűre cserélték.⁴⁴

1893-ban Haudek Ágoston főjószaágkormányzó olyan ménlovat akart venni, amely tenyésztési irányukat képviselte: e célból Ölbön, Székesfehérváron, Előszálláson, Szántódon, Kápolnán járt, míg végre megfelelőt talált.⁴⁵ A Tihanyi Bencés Apátság szántódi ménese a székesfehérvári országos lótenyésztési körzetbe tartozott, többször vettek igénybe innen állami bérmént. 1908/9-ben Nagyatádról szállították Szántódra North Star fedezőmént, a mezőgazdálkodásban kiválóan alkalmazható erőteljesebb angol félvér fajta képviselőjeként.⁴⁶ A félvér ménest a 20. század elejétől fokozatosan gazdasági célokra tenyésztett muraköziek váltot-

30 PBFL FIT A tihanyi apát, Simon Zsigmond gazdasági jelentése. Balaton-Füred, 1875. júl. 8.

31 PBFL FIT Simon Zsigmond tihanyi apát a gyapjúról. Tihany, 1879. júl. 18.

32 PBFL FIT Czirkpach Károly számtartó levele a tihanyi apáthoz. 1879. júl. 16.

33 PBFL FIT Bors Mihály szántódi kormányzó a főapáthoz. 1891. ápr. 9., máj. 20.

34 PBFL FIT Simon Zsigmond tihanyi apát. Balatonfűred, 1877. jún. 28.

35 A két világháború közötti időszakban, a központi gazdasághoz tartozó Kismegyer és Hecse gazdaságok lefejtő tehenészete Győr keresletére alapozva épült ki. Fülöp, 2004. 215.

36 A megye közigazgatási előadója, homokszőlő-telepítési kormánybiztos. Az MTA megbízásából megírta Somogy vármegye gazdasági monográfiáját.

37 Széchényi, 1887. 28.

38 A fajtára a rendtörténeti monográfia is utal. Sörös, 1911. 597.

39 PBFL FIT Huray Vazul a főapáthoz. Füss, 1867. márc. 12.

40 PBFL FIT [Jahn] Mainrad perjel gazdasági ügyekről a főapáthoz. 1868. febr. 26.

41 Somogy megye egészét illetően, 1884-ben a fajtaösszetétel így alakult: magyar fajta 110 107 (89,8%), „színes” 7873 (6,4%), bivaly 4615 (3,7%). Széchényi, 1887. 20.

42 1912-ben tehéntörzskönyvet vásároltak a gazdatisztek számára. PBFL GL A Szántód-Teleki Gazdaság tisztí számadása, 1912.

43 Fülöp, [1985] 66.

44 Fülöp, [1985] 66–71.

45 PBFL FIT Haudek Ágoston jószágkormányzó a főapáthoz. Zalaapáti, 1893. ápr. 9.

46 Fülöp, [1985] 68.

ták fel.⁴⁷ A központi, szentmártoni uradalomban „A komáromi jószágkerületben a ménés volt különösen kiváló, amely ölbői alapanyag volt lényegében...”⁴⁸ Tömördön, Ölbőn katonalovakat, a zalavári ménésben erőteljesebb, „jobb igavonó típus” ágyús lovakat tenyésztettek.⁴⁹

Az 1930-as években Tárkánypusztán törzskönyvezett mangalica-állományt, Deákiban hússertéseket tartottak, mintegy kétezres állománnyal.⁵⁰

A kongregáció második legnagyobb birtoktestével rendelkező Tihanyi Bencés Apátság állapotát felmérő 1865. évi vizsgálat megállapítása szerint, az apátsági puszták közül az állattenyésztéshez kapcsolódó gazdasági épületek közül Kapolyra ököristálló, Töközre birkáslak, istállók voltak szükségesek. Az apátság szántóföldjeit saját erővel nem volt képes művelni, a béres- és igaerő hiánya miatt.⁵¹ „A marhaerő, a trágya hiánya, a cselédlakások fogyatékosága voltak a legszembevetőbb hiányok, de a tisztí és gazdasági épületek, a balaton-füredi hideg fürdő is javítást, megújítást vártak.”⁵²

A szántóföldi takarmánytermesztés és egyéb takarmányok

A takarmánytermesztés országosan az úrbéri rendezés, a tagosítás és a legelő elkülönözés nyomán haladt előre.⁵³ Kruesz Krizosztom főapát helyesen ismerte fel a kor megkövetelte intenzív irányú gazdasági fordulatot a mezőgazdaságban, a korszerű termelés „sine qua non”-ját a takarmánytermesztésben jelölte meg. Jól látta, hogy a növénytermesztés és az állattenyésztés belterjes gazdálkodásának a szántóföldi takarmánytermesztés a kulcsa. Már 1878-ban, a számadások rovatainak minden gazdaságban egységes, egyértelmű kitöltéséről készült tervezetében kifejtette, hogy ő a takarmányt, „e fontos cikket”, azért kívánta mindig is a rovatok közé venni, mert ebben látta a „...nagy emeltyűt, a legfontosb eszközt a célhoz, mely sokat magyaráz és mintegy kulcsul szolgál a többi rovatok értelméhez. Nem jövedelmi ág, de ahhoz conditio, sine qua non, mely a többi eszközt mozgásba hozza és célhoz vezeti.”⁵⁴

A jó gazdasági érzékkel rendelkező Kruesz a gazdasági fejlesztések és az igaerő gyarapítása érdekében elengedhetetlennek látta, hogy a rend gazdasági erejéből „A gazdászat rendezésénél roppant áldozatokat hozunk, egy részről új beruházásokra, más részről a megszorított munkás marhának szükséges takarmánytermelésre.” „Áldozat”, hogy szántóföldekből sokat a takarmány-termesztésre fordítanak, így

pl. „A központi gazdasági kormány, érezvén a takarmány kérdés roppant horderejét”, beszüntette az elvesztett robotos munkaerő pótlását célzó, a ledolgozás körébe sorolható munkaformák közül az addigi feles szénakaszhálást is.⁵⁵

A szerény birtokállománnyal rendelkező dömölki apátság részéről 1875-ben Hollósy Jusztinián apát (1874–1900) arra emlékeztette a főapátot, miszerint az előző évben megígérte,⁵⁶ 3 év alatt visszatérítendő kölcsönképp, 45-50 mérő bükkönymaggal segíyezi a fiókapátságot. „A kemenesaljai gazdák kora tavaszt jövendőlnék...”⁵⁷ s a tavaszi idény egyik legelső teendője a bükkönyvetés. A birkákat várdai szénán tartották, a „zsido uraságok” viszont a magukét marcalin, nem is olyan szépek az állataik, mint az övék, mert „oh pedig de nem jó az a marcali széna”.⁵⁸ 1876-ban is arról számolt be, hogy takarmányt kellett venniük.⁵⁹ Egy 1883. évi adat szerint, a dömölki apátság 2164 mázsa takarmányt és 3032 mázsa szalmát vásárolt. Ekkor természetesen takarmánynövényeik a bükköny, lóhere, kukorica voltak.⁶⁰

1876 tavaszán Simon Zsigmond tihanyi apát (1865–1891) arra panaszkodott, hogy szénát, szalmát a marháknak venni kellett, mert a télen „A ménés és a birkák circa 2000 m kukoriczát felemésztettek, holott csakis ebből lehetett volna valamit eladni.”⁶¹ Júliusban beszámolt a tihanyi uradalomban nyert gypjúról. 6085 db állatról (ez az előző év állatszámával gyakorlatilag megegyező, 173 darabbal kevesebb csupán), 58 bécsi mázsával⁶² kevesebb gypjút nyertek. Az okot az apát a sanyarú időjárásban, a rossz takarmány-ellátásban vélte.⁶³

Az uradalmi gazdálkodás vizsgálatából jól ismert a mező- és erdőgazdaságok ellentéte, kiváltképp az erdei legeltetés kérdésében. A szántódi jószágkormányzó szerint is, mivel az erdőtörvény életbe léptéig a szabad erdei legeltetés nem volt korlátozva, sem a szabad kihasználás, legelő volt bőven és „előtilos, utótilos, újülte-

55 PBFL FIT Kruesz Krizosztom főapát a lázi plébánoshoz. Pannonhalma, 1872. jún. 21. (tervezet)

56 1874. dec. 9-én kelt, 1005. sz. főapáti levél.

57 1876-ban ismét bükkönymagot, kért, bár szabadkozott, hiszen még az előző évi tartozást sem rótták le. PBFL FIT Hollósy Jusztinián dömölki apát a főapáthoz. Cell, 1875. febr. 17.; PBFL FIT Hollósy Jusztinián dömölki apát a főapáthoz. Kis-Cell, 1876. márc. 6.

58 PBFL FIT Hollósy Jusztinián dömölki apát a főapáthoz. Cell, 1875. febr. 17.

59 Az egyik bérlőtől 460 q takarmányt vettek (a' 1 q/1.53 Ft, környékükön a takarmány mázsája okt.-ben 2, nov.-dec.-ben 3 Ft volt). PBFL FIT Hollósy Jusztinián dömölki apát a főapáthoz. Kis-Cell, 1876. márc. 6., márc. 20.

60 PBFL FIT A dömölki apátság számadásainak áttekintése 1883. I. felében. Hollósy Jusztinián dömölki apát. 1883. aug. 5.

61 PBFL FIT Simon Zsigmond tihanyi apát levele. Szántód, 1876. ápr. 26.

62 1 bécsi mázsa = 56 kg

63 PBFL FIT Simon Zsigmond tihanyi apát a gypjúról. Tihany, 1876. júl. 5.

47 Fülöp, [1985] 68.

48 Fülöp, 2004. 215., 216.

49 Fülöp, 2004. 215., 216.

50 Fülöp, 2004. 215., 216.

51 Sörös, 1911. 291.

52 Sörös, 1911. 293.

53 Surányi, 1999. 98.

54 PBFL FIT Kruesz Krizosztom főapát a központi jószágkormányzóhoz a számadások elkészítésének módjáról. [Pannonhalma], 1878. febr. 20.

tetés' elnevezések ismeretlenek voltak.”⁶⁴ Igaz, így viszont az erdei legelők hasznával szemben állott az erdei haszonvételekben elszenvedett kártétel: „Az erdőtörvény életbe lépte előtt szabad volt a favágás, legeltetés mindenütt, volt is pusztítás.”⁶⁵ A Tihanyi Bencés Apátságban 1898-tól az endrédi erdőn (a hátralékos erdősítesek befejeztével) mintegy 50 holdon kellett megélnie 14 szarvasmarhának és 78 sertésnek, így attól tartottak, hogy ez utóbbiakat kénytelenek lesznek a teljes zárlatú 270 holdra szorítani. Szántódon a kis kiterjedésű erdőt a gazdaság bérelte. A ménes, a csorda, a gulya a Balaton melletti legelőre járt. A ménes és a szarvasmarhák a Balaton és a siófoki országút közötti legelőn, a sertések az országút és major közöttin voltak, a juhok ezt a legelőt az erdeivel felváltva használták: „...ha baj mutatkozik az erdei bérlet legelőre hajtjuk, a legelső változtatás úgy a juhoknál, mint a sertéseknél a mutatózó vérbajokat meg szokta szüntetni.”⁶⁶ A jabai erdőnél „szorult viszonyok” voltak legelő dolgában, kénytelenek voltak a szarvasmarhák részére kijelölni a 34 holdas ún. berki rétet állandó legelőnek. Azonban, Somogy megye rétgazdálkodására még a század vége felé is az volt jellemző, hogy „Nagybirtokosainak rétművelése is távol áll a kor kívánalmától, a mennyiben alagsövezést csak újabban kezdenek létesíteni, a rétek öntözését pedig azt lehet mondani, nem ismerik.”⁶⁷ A Tihanyi Bencés Apátságban a gazdatisztek jelentéseiben többször volt panasz a vízzel elöntött rétekre, legelőre.⁶⁸ A rétművelésben a tavaszi fogasolást, forgatást alkalmazták.⁶⁹ 1909-ben, a legelőn bérbe adták az itt termelt mályva az évi szedési jogát.⁷⁰

A téli takarmányozás szűkös kereteire utal, hogy 1912-ben több napszámot fizettek birkaörzésért az előirányzottnál, mert a juhok kijártak a vetésekre legelni, hogy kevesebb takarmány fogyjon.⁷¹ Az állatok kihajtása hagyományosan április elejétől indult,⁷² az istállóba fogás az időjárás függvényében lehető legkésőbb történt.⁷³

64 PBFL FIT Bors Mihály jószágkormányzó az endrédi legelőről. Szántód, 1895. aug. 20.

65 PBFL FIT Bors Mihály jószágkormányzó jelentése legeltetésről. Szántód, 1896. ápr. 1.

66 FBFL FIT Bors Mihály jószágkormányzó jelentése legeltetésről. Szántód, 1896. ápr. 1.

67 Széchényi, 1887. 16.

68 Víz alatt a legelő és rét. 1911. ápr.; Víz alatt a legelő nagy része. 1911. febr.; Szántódon víz alatt a rét és legelő. 1912. ápr. PBFL FIT Tihanyi Bencés Apátság. Havi jelentések

69 1911. ápr.; 1912. ápr. PBFL FIT Tihanyi Bencés Apátság Havi jelentések

70 Az éves díj 225 K volt. PBFL FIT Tihanyi Bencés Apátság. Havi jelentés. 1909. jún.

71 PBFL FIT Tihanyi Bencés Apátság Havi jelentés. 1912. jan.

72 1908. ápr. a hó elejétől a juhok, Szt. György napjától a lovak és szarvasmarhák is kijárnak; 1909. ápr.: legelőn a ménes, a gulya, a juhok; 1911. ápr.: juhok kihajtása ápr. 1-10. közt, lovaké ápr. 20., szarvasmarháké Szt. György napján; 1912-ben Szántódon a lovakat ápr. 10-én, a szarvasmarhákat Szt. György napján hajtották ki. 1911 áprilisában a teleki gazdaságban arra panaszkodtak, hogy a szentesi legelőn lassan indult a vegetáció, így a konvenciók marhák még istállón voltak, s csak májusban történt a legelőreállítás. PBFL FIT Tihanyi Bencés Apátság Havi jelentés.

73 1909 novemberében a ménes, a gulya már istállóban volt, de a juhok még szabad

A takarmányozást illetően, a jármos ökrök és bivalyok, hasonlóképpen a növendék állatok és tehenek szokásosan baltacimot, bükkönyt, kukoricaszárát, szénát, lucernát, takarmányrépát, búzaszalmát kaptak. A hizlalás és tejtermelés irányába tett fordulatot követően, ez az összetétel módosult. Burgonya, olajpogácsa, dara, korpa jelent meg az állatok táplálásában, a hízó ökröknél réti széna, lucerna, korpa, takarmányrépa.⁷⁴ A juhok takarmányozásában réti széna, sarjú mellett, baltacim, lóhere, lucerna, bükköny, mohar, kukoricaszár, takarmányrépa, burgonya, dara szerepelt, de a hágó kosok zabot is kaptak, az anyabirkák és ürük szemes tengerit is.⁷⁵ A lovak takarmányában a meghatározó zab mellett, a hámos és futó lovak között különbséget tettek, előbbieket sarjút, árpaszalmát is kaptak, de előfordult, hogy melaszt, tengerit is találunk táplálékukban.⁷⁶ A búza és rozsocsút a sertéseknek adták, de árpa, kukorica, dara, takarmányrépa, burgonya is helyet kapott táplálásukban.⁷⁷

Külön takarmányozást igényeltek a hizlalásra fogott állatok. 1887-ben költségvetést kértek egy Deákiban felállítandó marhahizlalóra: a mintegy hatezer osztrák Ft értékű, Balatonfüredről érkezett ajánlat trágyalé-szivattyúra, répafőzőre, gőzkazánra is kiterjedt.⁷⁸ 1889-ben, a komáromi kerület gazdaságai közül Tömördön hizlalt ürüket és göbolyöket (utóbbiakat Bécsben) adtak el, Tárkányról hízó ürüket és hízott ökröket.⁷⁹

1891. február 8-án megmászalták a tömördi hízó ökröket.⁸⁰ Január 7. - február 7. közt, egy havi hízási idő alatt a 63 db állat 1875 kg hússúly növekedést mutatott (1 db/29^{48/63} kg, 1 nap/95 dk). Az eredmény gyengébb az első havi (1890. dec. 7-1891. jan. 6.) adatnál (2535 kg hússúly növekedés, 1 db/36^{47/63} kg, 1 nap/1 kg 27 dk). A visszaesés oka, hogy az rendelkezésre álló mennyiség elégtelensége miatt, az erőtakarmányokat, a repcepogácsát és korpát, január 22-én a tehenektől, igásökröktől és növendékmárháktól vissza kellett fogni.⁸¹ Az erőtakarmányok mellett, a hízó állatok répát, tengeri darát polyvával vagy kukoricaszárát szecskával keverve kaptak.⁸²

legelőn. PBFL FIT Tihanyi Bencés Apátság Havi jelentés.

74 Fülöp, [1985] 67.

75 Fülöp, [1985] 68.

76 Fülöp, [1985] 68-69.

77 Fülöp, [1985] 69.

78 PFL FIT Költségvetés deáki marhahizlalóra. 1887. aug. 9. Szinek Gábor számtartó a főapáthoz. Tömörd, 1886. szept. 27.

79 PFL FIT A komáromi kerület gazdaságainak 1888/9. évi bevételei és kiadásai. Kormányzói számadás. 1889. júl. 31.

80 PBFL FIT Szinek Gábor tömördi számtartó levele a főapáthoz. Tömörd, 1891. jan. 9.

81 PBFL FIT Szinek Gábor számtartó levele a főapáthoz. Tömörd, 1891. febr. 14.

82 PBFL FIT Illés jószágkormányzó a főapáthoz. Ölbőpuszta, 1891. febr. 28.

A gazdatisztek és a konvenciók állattartása szabályozása

A gazdatisztek és a konvencióssok alattartottak szűküléséből adódóan alkalmazzottak állattartó-
1873-ban gazdatiszti javaslat került a főpát elé az uradalmai alkalmazzottak állattartó-
tásáról. Csiba Károly ispán a gazdatisztek számára 4 tehén, 4 üsző tartása engedélyez-
zését kérte. Így egész éven át lehet friss fejős tehenük, ugyanis az „üződés” és ellési
időszak a szarvasmarhánál 280-320 nap évente, azaz átlag 3 hónap és sok esetben
egy tehén ellése előtt 3 hónapon át semmi vagy kevés tejet ad csak. Ezért egy ház-
tartás 2 vagy 3 tehén esetén tej nélkül marad. Ha valaki saját konyháját saját tehene
tejjel kívánja ellátni, azt 9-10 éves korában cserélnie kell. Mivel egy növendék 3-4
éves korában válhat „jövendő tenyésztésre alkalmas” üszővé, akkor a jelenlegi 4-7
éves állományból kiindulva, mire ezeket lecserélheti vele, tehenei már 12-14 évesek.
Tejet alig adnak. Az ispán a konvencióssok közül a gazdáknak 2, a számadó juhászok-
nak és első béreseknak egy-egy tehenet javasolt engedélyezni. Akiknek tehenük van,
azok ne kapjanak vajjárulékot, hiszen ezt amúgy is csak készpénzül szokták felvenni
ennek a marhatartást kell helyettesítenie. A sertéseket illetően a tisztteknek 4 magló
emse, illetve, ha a közelében kan nincs, egy sertés kan tartása lenne szükséges (várha-
tő szaporulat 26-30 db). A konvencióssoknak 2 db magló emse (átlagos szaporulat 12
db) lenne elegendő.⁸³ Pokorny Frigyes kerületi jószágkormányzó, rávezetése szerint,
támogatta ezt a javaslatot, de sertés-szaporulatot tisztteknél 20, a szegődményesek
esetében legfeljebb 8-10 darabban maximálva. Ezzel a komáromi kerület vezetője,
Holler Engelbert is egyet értett: „minden tisztnek egyformán engedessék meg 4 tehén
téli és nyári tartása, 2 üsző felnevelése.” A sertések esetében, minthogy ezek téli tartá-
sa nem az uradalmat terheli, nyári tartásuk pedig a földre nézve még hasznos is, 25
db-nál többet ugyan ne tarthassanak, de annyit igen. A cselédek, mivel az árpaföld
juttatás elvétele által ők is 7-10 q árpát vesztek évente, 12 sertést tarthassanak.⁸⁴

Az állattenyésztés ügye a rendi káptalanok tanácskozásain

A rend közügyeit tárgyaló gyűlése, a káptalan hagyományosan a kiemelt fontosságú területek (egyházi és rendi ügyek – correlatio, viszonylati bizottság, azaz a főpát és a szerzet kapcsolata –; fegyelmi ügyek; tanügy – „iskolai és tudományos”) között tárgyalta a gazdasági ügyeket. A „gazdászati” ügyek körébe, a gazdasági jellegű döntésekbe a szorosan vett, gazdálkodást érintő kérdések mellett, minden anyagi természetű ügy is beletartozott.⁸⁵

Korszakunk alábbi káptalanjain a gazdasági ügyek között az állattartás vonatkozásában a következő kérdések vitatták meg:

83 PBFL FIT Vélemény a tisztek és conventionátusok szarvasmarha és sertés tartásáról (Veszprém kerületből). Csiba Károly. Bársonyos, 1873. dec. 12.

84 PBFL FIT Komárom kerület jószágkormányzójának véleménye ugyanerről. Holler Engelbert. Kis-Csanak, 1773. nov. 19.

85 L. pl. PBFL FIT 352. sz. Meghívó az 1872. évi nagygyűlésre [káptalanra]. Kruesz Krizosztom főapát. [Pannonhalma], 1872. júl. 4.; PBFL FIT Meghívó nagykáptalanra. 1875. júl. 20.

1894⁸⁶

Az állatállomány az utolsó 10 év alatt számottevően csökkent a juhászatnál, egyebütt gyarapodott, szintúgy az élőleltár összes értéke is.

A jármós ökrök száma még mindig nem felel meg az intenzív gazdálkodás kívánalmainak, legjobban áll e tekintetben a zalavári, legrosszabbul a tihanyi apátság. Fokozatosan emelkedik a marhahizlalás, jótékony hatása „szembeszökőleg” mutatkozik a szemtermelés eredményében. Tetemesen alászállt a gyapjúnak úgy meny nyisége, mint ára, tehát jövedelme is.

A szükséges trágya-mennyiségnél még mindig jelentékeny hiány mutatkozik, kivéve a dömlői és zalavári apátság gazdaságait.

1897⁸⁷

A birkaállomány és a sertésvész következtében a sertések száma is csökkent, de gyarapodott a lovak, a növendék- és tenyészmarhák állománya. Viszont a marhaállomány, a dömölki és zalavári apátságok kivételével, még mindig nem elégséges a szükséges trágyamennyiség biztosítására és a gazdasági munkák kellő végzésére. Indokolt tehát az állattenyésztés fejlesztése, nevezetesen a sertéstenyésztése és a baromfitartása is. Fejlődött a marhahizlalás, ismételten csökkent a gypjútermelés.

Az ez évi káptalani határozat nyomán, a központi és dömölki uradalmak gazdaságaiban a cukorrépa-termesztés kiterjesztésének köszönhetően, annak átlagos éves tiszta jövedelme mintegy hetvenezer koronát ért el (1 magyar hold/93 korona). Az értékesítésre több évre szóló szerződéseket kötöttek a cukorgyárakkal, hogy az ár ingadozásának veszteségét elkerüljék. A kiterjesztés továbbra is kívánatos, de a szántóföldi terület 1/8-át a répa-termesztés nem haladhatja meg. A gazdaságokba annyi répaszelet kerülhetett vissza, amilyen súlyú cukorrépát onnan kivittek. 1899-ben Kismegyeren a burgonyatermesztésre alapozott gazdasági szeszgyárat létesítettek, melynek „főadata olcsóbb takarmányt termelni a hizlaló számára s a nehezebben pénzzé tehető terményeket jó árban értékesíteni”.

1901⁸⁸

„A rend gazdaságaiban a lefolyt négy évben is a súlypont a szemtermelésre volt helyezve, de e mellett a cukorrépa-termelés és a marhahizlalás is öröndetesen föllandült. Állat-állományunk minden téren emelkedést mutat, de a tovább fejlesztés még mindig indokolt.”⁸⁹ A káptalani határozatok közt rögzítették, hogy a „Jövedel-

86 PBFL FIT 1894. évi káptalan. Fehér Ipoly főapát előterjesztése. Balaton-Füred, 1894. szept. 15.

87 PBFL FIT A káptalan határozatai. Fehér Ipoly főapát. Pannonhalma, 1897. okt. 5.

88 PBFL FIT 1901. évi káptalan.

89 PBFL FIT 545. sz. Pannonhalma, 1901. szept. 9. [Fehér] Ipoly főapát. 1901. évi káptalani iratokhoz

mezőség szempontjából kívánatos a sertés-tenyésztés nagyobb mérvű meghonosítása ott, ahol a szükséges feltételek megvannak. A szarvasmarha-hizlalás általában megfelelt ugyan feladatának, tovább fejlesztése azonban csakis a trágya-termelésre szükséges arányban engedhető meg.⁹⁰

A káptalanra készült főpáti előterjesztésben vizsgált évek (1896–1900)⁹¹ gazdasági teljesítménye alapján, az állattenyésztés egyes területeinek eredménye a következő volt:⁹²

szarvasmarha: az igáserő „jelentékenyen”, 131 darabbal nőtt (1617-ről 1748 darabra), a hízómarha-állomány gyarapodása 664 db, a tenyészállatoké 22, a növendék állatoké 187 db

ló: a gyarapodás 642 állatról 661 db

juh-állomány: 550 db a gyarapodás

„legnagyobb az emelkedés a sertés-állománynál”, 667 db a gyarapodás, így az állatszám 1124 db

Az állatállomány, s így a benne fekvő tőkeérték tehát szépen gyarapodott, „legnagyobb mérvű a gazdaságra legfontosabbnál, a szarvasmarhánál.” Az igaerő és trágya-szükséglet miatt azonban a szám még emelendő, utóbbi 185 000 mázsa hiányt mutat, de ha a szőlők és a rétek szükségletét is számba vesszük, a hiány legalább 200 000 mázsára tehető. Az istállótrágya szaporítása érdekében kívánatos, hogy a „jobb takarmányműveket” ne részért, hanem pénzért vagy házilag géppel kaszálják, s így a nagyobb takarmánymennyiség nagyobb haszonállat-létszám tartását tegye lehetővé. Szalmát ne adjanak el, de ha mégis megtörténik, az árán műtrágyát vegyenek. „Különösen hangsúlyozza pedig Ő Méltósága a komposztrágya készítésének szükséges voltát.”

90 PBFL FIT 545. sz. Pannonhalma, 1901. szept. 9. [Fehér] Ipoly főpát. 1901. évi káptalani iratokhoz

91 A szabályszerűen 1900-ra eső káptalangyűlést 1901-re halasztották, így a gazdaságot „hosszabb időre terjedő képét” rajzolhatta meg a főpát. Továbbá, addig a káptalanok elé terjesztett kimutatások „nagy részét júliustól júliusig terjedő gazdasági évekről szóltak.” Így a kimutatásokból az utolsó év adatai kimaradtak, vagyis nem a káptalan megtartásának tényleges idejéig terjedtek. Ez alkalommal viszont a polgári évhez igazodva készült a gazdasági kimutatás, a székházak és gazdaságok viszonylatában is, vagyis 1900. december végéig. Így be kellett venni a gazdasági kimutatásokba az 1896. évet is, melynek második feléről az 1897. évi káptalannak még nem számolt be a főpát. Az 1901. évi káptalangyűlésen tehát a kimutatások az 1896–1900 közötti 5 évet ölelték fel. Az „újabb keletű” gazdasági ágaknál a cukorrépa-termesztésnél az utolsó 3, a szeszgyárnál 2, a műtrágyázási kísérleteknél egy gazdasági évről szól a „kimutatás és tárgyalás”. PBFL FIT 1901. évi káptalan. Főpáti előterjesztés. Gazdaság.

92 PBFL FIT Pannonhalma, 1901. aug. 24. Haudek Ágoston, a bizottság előadója. A főpát úr Ő Méltóságának 1901. évi 387. sz. rendeletével összehívott bizottságnak jelentése

A trágya szükséges mennyiségének biztosítására a Győr kerületi gazdaságoknak sertés- és lótrágyát vásároltak, Kismegyeren új marhahizlalót létesítettek. A Győr kerületi gazdaságok és a központi szőlészet számára szerződéssel biztosítottak tőzeg-fekália-trágyát. Kísérleteztek szárított marha- és sertés trágyával, de úgy találták, magas árak miatt „üzleti sikerrel nem kecsegtetnek”. Végül, az utolsó 2 évben, műtrágyával is kísérleteztek több gazdaságban, a szuperfoszfát különösen cukorrépa alá hozta a legkielégítőbb eredményt. Az óvári Országos M. Kir. Növénytermelési Kísérleti Állomás a hecsei gazdaságban kísérleti telepet létesített (különböző trágyák és növények vizsgálatával) az ottani gazdatiszt kezelése alatt. A gazdaságban erre a célra 2–3 évre, 20 holdat biztosítottak.

A káptalani ülésre készített főpáti előterjesztés külön is kiemelte az állattenyésztés területéről a szarvasmarha-hizlalást és gyapjútermelést. A hizlalás az előző káptalan határozata szerint „eszköz a gazdasági üzem emelésére”, kettős feladata az értékesítés és a trágya-termelés. Az utolsó 5 évben 8587 db állatot hizlaltak. A jövedelmezőséget vizsgálva, a ráfordított pénz- és takarmány 4 184 278 K érték mellett, a bevett készpénz 4 136 057 K, továbbá nyert trágya 709 945 mázsa (így ez 48 221 koronába került, 1 mázsa/6,8 fillér). 1900-ra már nem volt veszteséges a hizlalás egy gazdaságban sem.

1921⁹³

Bárdos Remig főpát (1920–1932) a káptalangyűlésre készített megnyitó beszédében az állattenyésztéssel kapcsolatban, ez ágazatban is csökkenésről számolhatott be: „Ebben csökkenés van.” A juhállomány csökkenését az államhatáron kívülre került füssi gazdaság elvesztése, a tóközi állomány megszüntetése, betegségek okozták. A borjak, növendék állatok száma 370 db-bal csökkent, ugyancsak kevesebb volt az igások száma. A rendi gazdaságok termelésüket még mindig a gabonatermesztésre alapozták, „bár arra is törekedtek, hogy ettől függetlenítsék magukat az állattenyésztés és hizlalás fölkarolásával”. „A hízó marhák száma 1052 db-al csökkent, mivel ez az üzem nem jövedelmező és inkább a sertés hizlalásra tértünk át... Sertés állományunk 1590 db-al gyarapodott és ezt még ezután is gyarapítjuk.” Serteshizlalással a háború előtt két rendi gazdaság foglalkozott, a háború éve alatt pedig további 8 tért rá a serteshizlalásra. A takarmányozás megoldására törekedve, hét rendi gazdaságban takarmánycsűrőt építettek. Az igások állomány „megújítása és jókarban tartása egyik legsürgősebb teendőnk”, ezt szolgálja az ölbői és zalaapáti magyar tenyészet fenntartása. A juhászatban a nagyobb gyapjúmennyiség érdekében, 7 gazdaság nagyobb testű tenyészkosokat szerzett be, más gazdaságok pedig a juhtejet sajátja dolgozzák fel. Az ölbői ménés fejlesztése a felosztott szántódíj áttelepített tenyészkancaival történt. „Nehéz igásló” tenyésztés a zalavári kerületen kívül, még 4 rendi gazdaságban folyik. Varsányban gazdasági ménés létesült. A cukorínség enyhítésére, több gazdaságban és községi székház kertjében, méhest alakítottak ki.

93 PBFL FIT Káptalani megnyitó beszéd (vázlat). 1921.

1925⁹⁴

A dékángyülésre készített beszámolójában Bárdos főapát megállapította, hogy az „1924. évi katasztrofális rossz termést” követően, „A rend gazdasági élete az utolsó káptalan óta az országos gazdasági viszonyok tükörképét mutatja és a mindenkori terméseredményekkel van szerves összefüggésben.” Az 1921–1923 közötti „tűrhető terméseredményekkel” lehetővé tették a beruházásokat, köztük az „állatbeszerző” és részben jó termések” lehetővé tették a beruházásokat, köztük az „állatbeszerző” program „tervszerű keresztülvitelét.” „Az állattenyésztés terén fő gondunk arra irányult, hogy a meglevő állatállomány minőségileg fejlesztesse. Az igásökörállomány nyult, hogy a meglevő állatállomány minőségileg fejlesztesse. Az igásökörállomány most már összes gazdaságainkban nagyjában rendben van. A tehenészetek elég szépen fejlődnek; különösen kiemelendő e téren a győri kerület, Tarján és Zalaapáti. A lótenyésztést az igásló állomány biztosítása szempontjából igen sok gazdaságunk szép eredménnyel felkarolta, nevezetesen a győri és szántódi kerület, Tömörd, Tarján, Varsány, Kajár. – Tömörd újabban a fehér marha nevelést is üzi oly eredményesen, hogy a legközelebbi tenyészállatvásáron fiatal bikákat fog kiállítani. – Az állattenyésztés terén megemlítem még, hogy a somogyi kerület most kezdi meg a baromfiteyésztést, melyet siker esetén nagyban akar fejleszteni.”

1939⁹⁵

Az 1933/34–1937/38. gazdasági évekből álló 5 éves ciklusban a rend 16 gazdaságában volt „számottevő” tehenészet, a legjobbakban tejellenőrzést is bevezettek a fejési átlagok növelésére. A 4468 db tehénből 3229-et fejtek, a fejési- és istállóátlagok országos viszonylatban is jó eredményeket produkáltak. A tejet legnagyobb részt eladták, a piacot főleg Győr város és Balatonfüred fürdőközönsége kereslete adta. Törekedtek az 1 liter tejre vonatkozó takarmány átlagköltség optimalizálására, ennek érdekében takarmány-szabványt állítottak össze.⁹⁶

A tehén létszám emelkedését alapvetően a kereslet erősödése, a tejtermelés felfutása okozta, de jelentőssé fejlődött a hizlalás is. Az ökrök csökkenő számát részben a bivalyok számának szaporításával, valamint az igáslófogatok számának növelésével oldották meg. Bikaneveléssel főleg Zalaapáti és Veszprémvarsány gazdaságok foglalkoztak. A hizlalást („gőbölözés” és a mustrák hizlalása) azért is szorgalmazták, mert trágyatöbbletet biztosított a gazdaságoknak, növelve a terméseredményeket, fokozva a jövedelmet.

A fajtaösszetételt tekintve, a „tehenészet nemesebbé tételére” Svájcból hoztak 5 tenyész bikát, továbbiakat itthon Bábolnáról, Mezőhegyesről, az előszállási ciszter uradalomból, Kisberről és tenyészállat-vásárról szereztek be. Az állomány zömét félvér szimentáli és hazai pirostarka adta, magyar szürkekék csak Radán

94 PBFL FIT Gazdasági s egyéb tájékoztatók az 1925. aug. 19-i dékángyülésen

95 PBFL GL Főapáti előterjesztés a rendi gazdálkodásról (az 1934–1938. közötti időszakról) az 1939. évi nagykáptalanra. C. Állattartás

96 PBFL GL Főapáti előterjesztés a rendi gazdálkodásról (az 1934–1938. közötti időszakról) az 1939. évi nagykáptalanra. C. a. Tehénészetek

és Ölbön voltak. A járványos betegségek közt a gümőkór, a száj- és körömfájás mellett, jelentős veszteséget okozott a borjúvesztés és tejhozam-csökkenést okozó járványos elvetélés, amely miatt a kapolyi gazdaságban a tehenészetet meg is kellett szüntetni.⁹⁷

A minőség javítására tett törekvések visszaigazolásként, az 1938. évi Országos Mezőgazdasági Kiállításon a Varsány-Lázi gazdaság csoportdíjat és piros-tarka bikájával II. díjat, 1939-ben Veszprémvarsány gazdaság ugyancsak piros-tarka bikával III. díjat nyert.⁹⁸

A lovaknál az addig bérbe adott Kajár és Pápakovácsi gazdaságok saját kézbe vétele, valamint az ökörfogatok számának csökkenése miatt,⁹⁹ azok kiváltása okozta a jelentős számbeli növekedést: az 1934. évi 756 db állat száma 1938-ra 1012-re emelkedett. Hasznosításuknál az igaerő és a trágyatermelés volt az elsődleges szempont, ezekhez az eladások haszna társult. A rendi birtokok három ménese közül a zalavárit járványveszély miatt Járiföld-Pápakovácsin helyezték el, az itteni ménnek tenyészállatvásárokon hat ízben is érték el első helyezést, illetve nyertek díjakat. Az ölbői ménes lovait elsősorban a katonaság vásárolta.¹⁰⁰ A harmadik ménes a tömördi gazdaságban volt.

A sertésállomány fajtaösszetételében mangalica túlsúly volt, csak két gazdaságban foglalkoztak yorkshire-i keresztezéssel. A vizsgált időszakon belül, a hizlalás fokozatosan emelkedő tendenciát mutatott, „egyik legjobb jövedelmi forrásunk, a hizlalás bevételei csaknem kétszer akkorák, mint a búza bevételeink. Foglalkoznunk kell vele mindenütt, ahol megvan a mód és lehetőség.”¹⁰¹

A juhállomány a „merino precos” fajtát képviselte, az időszakban az állatszám több, mint hatszáz darabbal csökkent.¹⁰²

97 PBFL GL Főapáti előterjesztés a rendi gazdálkodásról (az 1934–1938. közötti időszakról) az 1939. évi nagykáptalanra. C. Állattartás. pp. 2–3., 5.

98 PBFL GL Főapáti előterjesztés a rendi gazdálkodásról (az 1934–1938. közötti időszakról) az 1939. évi nagykáptalanra. C. Állattartás. p. 5.

99 A tárgyalt öt éves gazdasági ciklusban az ökörfogatok száma 25 db-bal csökkent, jóllehet a visszavett Kajárt és Pápakovácsit is el kellett volna látni. PBFL GL Főapáti előterjesztés a rendi gazdálkodásról (az 1934–1938. közötti időszakról) az 1939. évi nagykáptalanra. C. Állattartás. p. 6.

100 PBFL GL Főapáti előterjesztés a rendi gazdálkodásról (az 1934–1938. közötti időszakról) az 1939. évi nagykáptalanra. C. Állattartás. pp. 7–9.

101 PBFL GL Főapáti előterjesztés a rendi gazdálkodásról (az 1934–1938. közötti időszakról) az 1939. évi nagykáptalanra. C. Állattartás. pp. 10–12.

102 PBFL GL Főapáti előterjesztés a rendi gazdálkodásról (az 1934–1938. közötti időszakról) az 1939. évi nagykáptalanra. C. Állattartás. pp. 12–13.

RÖVIDÍTÉS

AtSz	Agrártörténeti Szemle
PBFL FIT	Pannonhalmi Bencés Főapátsági Levéltár Főapáti Iratok Tára
PBFL GL	Pannonhalmi Bencés Főapátsági Levéltár Gazdasági Levéltár
METEM	Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség
OSB	Ordo Sancti Benedicti
VEML	Veszprém Megyei Levéltár

IRODALOMJEGYZÉK

- Erdélyi László (szerk.): A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története. A magyar kereszténység, királyság és bencés-rend fönállásának kilencszázados emlékére kiadja a Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend. I-XII/A. Budapest, 1902–1912.
- Fülöp Éva Mária: Szántódpuszta kapitalizmus kori agrártörténete. 1848–1945. In: Szántódi Füzetek, IX. h. n. [1985.]
- Fülöp Éva Mária: A magyarországi bencés kongregáció birtokainak gazdasági szervezete és irányítása (1848–1949). In: METEM-könyvek, 8. Budapest, 1995.
- Fülöp Éva: „Gazdasági ügyek” a magyarországi bencés kongregáció 1912. évi káptalanján. A birtokok növénytermesztése és állattenyésztése. In: A Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat József Attila Megyei Könyvtára Évkönyve. Tatabánya, 2000. 119–139.
- Fülöp Éva: A képzett rendi ellenőrzés kialakulása a bencés kongregáció birtokain. In: Falvak, földek, földművesek. Budapest, 2004. 201–218.
- Fülöp Éva Mária: A rendkormányzat gazdasági irányító közegei a magyar bencés kongregáció 19–20. századi gazdálkodásában. A gazdaság (res oeconomica) szerepe a rendi gyűléseken. In: Művelődéstörténeti Műhely. Rendtörténeti konferenciák. 7/2. Örökség és küldetés. Bencések Magyarországon. Budapest, 2012. 1047–1062.
- Fülöp Éva Mária: Konvenciók alkalmazottak a magyarországi bencés kongregáció birtokain a jobbágyszabadítás után. In: Élet a birtokon - Discussiones Neogradienses, 13. (szerk.: Szirácsik Éva). Salgótarján, 2013. 37–55.
- Sörös Pongrácz: A Tihanyi Apátság története. II. Második korszak. Tihany mint fiókapátság. 1071-től napjainkig. In: A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története. XI. k. (szerk.: Erdélyi László). Budapest, 1911.
- Sörös Pongrácz: A Pannonhalmi Főapátság története. VI. Hatodik korszak. A Rend új kora, új munkaköre. 1802-től napjainkig. In: A Pannonhalmi Szent-Benedek Rend története. VI/A. k. (szerk.: Sörös Pongrácz). Budapest, 1916.
- Surányi Béla: A takarmánynövények szántóföldi termesztésének hazai történetéből. In: Agrártörténeti Szemle, LII. évf. (2011) 1–4. sz. 89–115.
- Széchenyi Imre, gróf: Somogy megye közigazdasági viszonyairól... 1886ik évről benyújtott jelentése. Budapest, 1887.

Éva Mária Fülöp

Additional Data to the History of Animal Husbandry on the Estates of the Benedictine Congregation (from the Period Following the Abolition of Serfdom to the Early 20th Century)

While outlining the agricultural activities of the estates of the Hungarian Benedictine congregation's five abbeys (the archabbey of Pannonhalma, and Tihany, Bakonybél, Dömölk and Zalavár as affiliated abbeys) organised into a systematic, unified structure by the order's central economic bodies and examining the social-economic changes in the individual branches of farming following the abolition of serfdom the focus in this study is placed on animal farming. In the bourgeois transitional period in our agriculture intensive farming became widespread. Krizosztom Kruesz /1865–1885/, the arch-abbot with an excellent sense of economy realised well that the key to exceeding the extensive form of stock-raising was fodder production in arable lands. In this sector the qualitative change i.e. the change in breeding performance gradually gained dominance over the quantitative (the change in the number of animal breeds) in the second half of the century. The reports of feudal economies give a true reflection of agricultural production by the abbey estates. The chapter discussing the order's matters thoroughly analysed animal husbandry among top „farm economy” questions. These resolutions of the meetings between 1894 and 1939 are introduced in our study. In this period similarly to other large estates the importance of sheep farming decreased and a „considerable” increase of cow keeping, cattle fattening and later between the two world wars its replacement with pig fattening can be seen. Fattening was considered as „a means for enhancing agricultural firms” with double functions: sales and fertilizer production. There was a constant shortage of animal power: an attempt was made to develop horse keeping for replacing the lack of yoke oxen. Famous military horses were also bred in the order's studs. From the beginning of the 20th century the idea of starting the use of synthetic fertilizers was making headway because of the constant and significant lack of manure in the required quantities.

Szerkesztői megjegyzés:

A kötet kéziratának zárása idején a Magyar Országos Levéltár (MOL) neve Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) névre változott. A kötetben szereplő Magyar Országos Levéltár megnevezés így a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárát jelenti. A megyei levéltárak neve elé pedig bekerült a Magyar Nemzeti Levéltár elnevezés.

A HAZAI GAZDASÁG- ÉS TÁRSADALOMTÖRTÉNETI SZAKTUDOMÁNY
mintegy másfél százados történetének egyik legeredményesebb irányzata kétségtelenül az uradalomtörténet-írás. Ennek sok oka van. Egyik nyilván a forrásadottság, hiszen a hazai levéltárak sok régi nagybirtok anyagát őrzik. A ránk maradt családi iratok jelentős része a jogbiztosításhoz kapcsolódik, de azért szép számmal maradtak olyan források is, amelyekből az uradalmak gazdaságára, társadalmára, a mindenkori működésére lehet rávilágítani. Szerepet játszhat az irányzat népszerűségében a németes hagyomány, hiszen a nagybirtokok vizsgálatánál a kutató egy jól behatárolható zárt és átlátható rendszert vizsgál. De annak is szerepe lehet a népszerűségben, hogy az uradalmak vizsgálatakor egyszerre láthat az ember egy nagy struktúrát: a hagyományos nagybirtokok egyszerre voltak gazdálkodó, jogszolgáltató és közigazgatási feladatokat ellátó szervezetek, vagyis kis túlzással azt is mondhatnánk, hogy egy adott agrártársadalom működésének szinte a totalitása is megjelenhet egy nagybirtok tanulmányozásakor. Nem véletlen, hogy országunkban folyamatosan magas maradt a szakmai érdeklődés az uradalmak működésének vizsgálata iránt.

A szakmai érdeklődésnek igen jól sikerült eseménye volt a 2013 őszén Salgótarjában megrendezett uradalomtörténeti konferencia. A konferenciát a nógrádi múzeumok keretén belül Dr. Szirácsik Éva szervezte, ezúttal az MTA Agrártörténeti és Faluszociológiai Bizottságának támogatásával. Jelen kiadvány az ott elhangzott előadások kiírt, tanulmányszerű változatait foglalja kötetbe, és fontos megjegyezni, hogy ezek a tanulmányok a régi Magyarország területére vonatkoznak. Tizenöt olyan tanulmányról van szó, amelyek a magyar feudális és tőkés korszak évszázadait fogják át. Ez már önmagában is jelzi a kötet egyik fontos vonását, miszerint a nagybirtokok az idők során sokat változtak, de alapvető termelési és társadalomszervezeti funkcióikat sokáig megtartották. A széles időhorizont, amely a 16–19. századot fogja át, alkalmas arra is, hogy a mélyfúrásszerű vizsgálatok eredményeképpen az egyes uradalmak különbségei is világossá váljanak.

Prof. Dr. Kaposi Zoltán DSc.

4200 Ft